

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

EHL-İ RE'YİN MUHADDİSLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Çağlanur İYİBİL

BURSA – 2024

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

EHL-İ RE'YİN MUHADDİSLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Çağlanur İYİBİL

Danışman:

Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN

BURSA – 2024

TEZ ONAYI SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı'nda, 702223056 numaralı **Çağlanur İYİBİL**'in hazırladığı “**Ehli Re'yin Muhaddisleri**” konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı 31/05/2024 günü, 11.30 – 13.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna (oy birliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Üye

Doç. Dr. Mutlu GÜL

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan DOĞANAY

31 / 05 / 2024

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: “ Ehl-i Re’yin Muhaddisleri ”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin,/...../..... tarihinde şahsım tarafından (Turnitin)* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %’tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Çağlanur İYİBİL
Öğrenci No:	702223056
Anabilim Dalı:	Temel İslâm Bilimleri
Programı:	Hadis
Statüsü:	Yüksek Lisans

Danışman

Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN

Tarih: ... / ... / 2024

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “ Ehli Re’yin Muhaddisleri” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle ve paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

... / ... / 2024

Adı Soyadı : Çağlanur İYİBİL
Öğrenci No : 702223056
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı : Hadis
Statüsü : ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Çağlanur İYİBİL
Üniversite	:Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim/Anasanat Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim/Sanat Dalı	: Hadis
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Mezuniyet Tarihi	:/...../2024
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN

EHLİ RE'YİN MUHADDİSLERİ

Re'y kelimesi fıkıhta görüş belirtmek anlamına gelmektedir. Ehl-i Re'y ise rey sahibi kimseler anlamına gelmektedir. Ehl-i Re'y, bir başka ifade ile Ashabu'r-Re'y Hicrî II. Asırda İslam Medeniyeti içerisinde neşet etmiş Irak/Kûfe fıkıh geleneğine verilen özel bir isimlendirmedir. Bu yaklaşımın mensupları kitap ve sünnetin yanı sıra kıyas ve re'yi de başvuru mercilerinden saymıştır. Ayrıca meseleler arasında bağlantı kurma, illet araştırma, kıyâsî âhad habere önceleme ve farazî meseleler hakkında düşünme gibi bir takım uygulamalara da başvurdukları zikredilmiştir. Ehl-i Hadis ekolünün karşısında bulunan Ehl-i Re'y ekolü tarih boyunca fıkıh ve kelam ilmi ile irtibatlandırılrsa da Ehl-i Re'y ile aslında fıkıhçılar özelde de Hanefiler kast edilmektedir.

Bu çalışmanın birinci bölümünde Ehl-i Re'y ekolünün tarihi serüveni ele alınmakta, ikinci bölümünde ise bu yaklaşım ile ilişkilendirilen Hanefî mezhebine mensubiyetleri ile meşhur olmuş aynı zamanda muhaddis olma vasfına sahip olan âlimler incelenmektedir. Bu bağlamda Hanefî hadisçileri tespit edip onların hadis ve fıkıh ilimleri çerçevesinde değerlendirmelerine yer verilmekte, sonuç bölümünde ise genel çıkarımlar aktarılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Re'y, Muhaddis, Fakih, Ehl-i Re'y

ABSTRACT

Name and Surname : Caglanur IYIBIL
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Hadith
Degree Awarded : Master in Art
Page Number :+.....
Degree Date :/...../2024
Supervisor/s : Hüseyin KAHRAMAN, Ph.D., Associate Professor

THE HADITH SCHOLARS OF ASHAB al-RA'Y

The term ra'y means expressing an opinion in fiqh. Ehl-i Re'y, on the other hand, refers to those who hold opinions. Ehl-i Re'y, in other words, Ashabu'r-Ra'y, is a specific name given to the fiqh tradition that emerged within the Islamic Civilization in the second century Hijri in Iraq/Kufa. The members of this school have considered analogy (qiyas) and ra'y, in addition to the book (Quran) and the Sunnah, as sources of reference. It is also mentioned that they applied a number of practices such as establishing connections between issues, investigating causes (illat), prioritizing analogy over solitary reports (ahad), and contemplating hypothetical issues. Although the Ehl-i Re'y school, which stood in opposition to the Ehl-i Hadith school, has been historically associated with fiqh and kalam sciences, the term Ehl-i Re'y actually refers to jurists, specifically Hanafis.

The first chapter of this study addresses the historical journey of the Ehl-i Re'y school, while the second chapter examines the scholars who are famous for their affiliation with the Hanafi school, which is associated with this school, and who also possess the quality of being muhaddiths. In this context, Hanafi hadith scholars are identified, and their evaluations within the framework of hadith and fiqh sciences are included. In the conclusion, general inferences are presented.

Keywords: Ra'y, Muhaddith, Jurist, Opinion, The Hadis Scholars, Scribe, Ashab al-Ra'y

ÖN SÖZ

İslam dininin temel kaynakları Kur'ân ve sünnettir. Ancak İslam dininin fetihlerle geniş bir coğrafyaya yayılması ve farklı kültürlerden insanların Müslüman olması ile birlikte daha evvel yüzleşilmemiş bir takım sorunlar meydana gelmeye başlamıştı. Bu sebeple Hz. Peygamber'den sonra re'y ve kıyas da delillerin bir parçası haline gelmiş, mezhepler tarafından onlara da bir görev addedilmiştir. Bu minvalde söz konusu iki temel kaynağı kabul etmekle beraber re'y ve kıyası da başvuru merci yapan kimselere re'y ehli, nasların zahirini delil kaynağı görenler ise hadis ehli olarak kabul edilmiştir. Bu iki yaklaşım zamanla İslam medeniyetinin iki büyük ekolü/mektebi haline gelmiştir.

Re'y taraftarı olarak bilinen ehl-i re'y ekolü fıkıhta Hanefiler olarak tanınmaktadır. Hanefilerin tenkit edilme sebeplerinin başında hadise yaklaşımları ve buradan da hareketle hadis bilgilerinin yetersizliği iddiası gelmektedir. Bu sebeple tezin birinci bölümünde ehl-i re'y ve ona eleştiriler yönelten ehl-i hadis ekollerinin tarihi serüvenine yer verilmiş ve bu ekollerle iç içe olan kavramlar izah edilmiştir. Tezin ikinci bölümünde Hanefi fıkında önemli bir müktesebata sahip olmanın yanı sıra hadis ilminden de müstağni olmayan, muhaddislerin de bir muhaddis olarak itibar ettiği âlimlerin ilmî yönleri ve hadis halkalarının incelemesi sunulmuştur.

Lisans eğitimim esnasında bana hadis ilmini sevdirek beni bu alanda çalışmaya yönlendiren, araştırma konumun belirlenmesinden nihayete ermesine kadarki tüm bu süreçte yardım, destek ve dualarını esirgemeyen, araştırmamın her aşaması ile özenle ilgilenen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin Kahraman'a şükranlarımı sunarım. Tezim ile ilgili fikirlerine müracaatta bulunduğum saygıdeğer Doç. Dr. Mutlu Gül ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şakar'a, tezimi okuyarak katkı ve değerlendirmelerde bulunan kıymetli büyüklerim Arş. Gör. Betül Öz ve Hacer Şahin'e teşekkür ederim. Son olarak her zaman yanımda olan can dostlarıma ve hayatım boyunca ilim yolculuğumu destekleyen kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Çağlanur İYİBİL
Bursa - 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI SAYFASI	i
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAYNAKLARI VE METODU	1
1.1. Amaç.....	1
1.2. Metod.....	2
1.3. Kaynaklar	2

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. EHL-İ RE'Y	6
1.1. Ehl-i Re'y'in Tanımı.....	6
1.2. Ehl-i Re'y'in Teşekkül Süreci ve Önemli İsimleri	9
1.2.1. Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53)	10
1.2.2. İbrahim en-Nehaî (öl. 96/714)	10
1.2.3. Hammâd b. Ebî Süleyman (öl. 120/738)	12
1.2.4. Ebû Hanîfe (öl. 150/767)	12
1.2.5. Ebû Yûsuf (öl. 182/798)	14
1.2.6. Muhammed eş-Şeybânî (öl. 189/805).....	15
2. EHL-İ HADÎS	16
2.1. Ehl-i Hadis'in Tanımı.....	16
2.2. Ehl-i Hadis'in Teşekkül Süreci ve Önemli İsimleri	17
2.2.1. Amr b. Mürre b. Abdillâh b. Târik Ebû Abdillâh el-Cemelî (öl. 116/734).....	20
2.2.2. Husayn b. Abdirrahmân Ebû Huzeyl es-Sülemî (öl. 136/754).....	21
2.2.3. İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshâk Ebû Yûsuf es-Sebîî (öl. 160/777).....	21
2.2.4. Ebû Bekir Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî (öl. 235/849)..	22
3. HADÎS- FIKİH İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA BAZI İSİMLENDİRMELER	23

3.1.	Muhaddis	23
3.2.	Fakîh	25
3.3.	Fakîh Muhaddis	26
3.3.1.	‘Âmir eş-Şa‘bî (öl. 104/722).....	26
3.3.2.	Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778)	28
3.3.3.	Evzâi (öl. 157/774)	29
3.4.	Muhaddis Fakîh	30
3.4.1.	Alkame b. Kays (öl. 62/682).....	31
3.4.2.	Mesrûk b. el-Ecda’ (63/683).....	32
3.4.3.	Esved b. Yezîd (öl. 75/694)	33
4.	EHL-İ RE’YİN MUHADDİSLERİ	34

İKİNCİ BÖLÜM

EHL-İ RE’YİN MUHADDİSLERİ

1. ŞERİK B. ABDİLLAH (öl. 177/794) HALKASI.....	38
1.1. Şerîk b. Abdillâh	38
1.1.1. Şerîk b. Abdillâh’ın Hayatı (öl. 177/794)	39
1.1.2. İlmî Yönü.....	40
1.1.2.1. Şerîk b. Abdillâh’ın Hadisçiliği	41
1.1.2.2. Şerîk b. Abdillâh’ın Fıkıhçılığı	46
1.1.2.3. Şerîk’in Diğer İlimlerdeki Yeri	51
1.2. Ali b. el-Ca’d el-Cevherî (öl. 230/844-845).....	55
1.2.1. Ali b. el-Ca’d el-Cevherî’nin Hayatı	55
1.2.2. İlmî Yönü.....	56
1.2.2.1. Ali b. el-Ca’d’ın Hadisçiliği	56
1.2.2.2. Ali b. el-Ca’d’ın Fıkıhçılığı	63
1.2.3. Ali b. el-Ca’d ve Çağdaşlarına Mukayeseli Bir Bakış	67
1.3. Ahmed b. Ebî İmrân (öl. 280/893)	69
1.3.1. Ahmed b. Ebî İmrân’ın Hayatı	69
1.3.2. İlmî Yönü.....	69
1.3.2.1. Ahmed b. Ebî İmrân’ın Hadisçiliği.....	70
1.3.2.2. Ahmed b. Ebî İmrân’ın Fıkıhçılığı	74
1.3. Ebû Ca’fer et-Tahâvî (öl. 321/933).....	76
1.4.1. Ebû Ca’fer et-Tahâvî’nin (öl. 321/933) Hayatı	76
1.4.2. İlmî Yönü.....	77
1.4.2.1. Ebû Ca’fer et-Tahâvî’nin Hadisçiliği	78
1.4.2.2. Ebû Ca’fer et-Tahâvî’nin Fıkıhçılığı	80
2. YAHYÂ B. ZEKERİYYÂ B. EBÎ ZÂİDE (öl. 182/798) HALKASI.....	84
2.1. Yahyâ b. Zekerîyyâ	84
2.2. el-Muallâ b. Mansûr er-Râzî (öl. 211/826)	88
2.3. Ali b. el-Heysem el-Bağdadî (öl. ?)	92
3. MİS‘AR B. KİDÂM’IN (ÖL. 155/772) İLİM HALKASI	94

3.1.	Mis'ar b. Kidâm'ın Hayatı ve İlmî Şahsiyeti	94
3.2.	Hafs b. Gıyâs'ın (öl. 194/810) Hayatı ve İlmî Şahsiyeti.....	98
3.1.	Yahyâ b. Eksem (öl. 242/857).....	101
4.	DİĞER RÂVİLER.....	108
4.1.	Âfiye b. Yezîd el-Evdî (öl. 160/777)	108
	Âfiye b. Yezîd el-Evdî'nin Hadisçiliği.....	108
	Âfiye b. Yezîd el-Evdî'nin Fıkıhçılığı.....	109
4.2.	el-Kâsım b. Ma'n (öl. 175/792).....	109
	el-Kâsım b. Ma'n'ın Hadisçiliği.....	110
	el-Kâsım b. Ma'n'ın Fıkıhçılığı.....	110
4.3.	Ali b. Müshir (öl. 189/805)	111
	Ali b. Müshir'in Hadisçiliği	111
	Ali b. Müshir'in Fıkıhçılığı	112
4.4.	Esed b. Amr (öl. 190/806).....	113
	Esed b. Amr'ın Hadisçiliği.....	113
	Esed b. Amr'ın Fıkıhçılığı.....	114
4.5.	Ali b. Ma'bed b. Şeddâd (öl. 218/833).....	115
	Ali b. Ma'bed b. Şeddâd'ın Hadisçiliği.....	115
	Ali b. Ma'bed b. Şeddâd'ın Fıkıhçılığı.....	116
4.6.	Muhammed b. Semâa (öl. 233/848).....	116
	Muhammed b. Semâa'nın Hadisçiliği	117
	Muhammed b. Semâa'nın Fıkıhçılığı.....	117
4.7.	Bişr b. Velîd el-Kindî (öl. 238/853).....	118
	Bişr b. Velîd el-Kindî'nin Hadisçiliği	118
	Bişr b. Velîd el-Kindî'nin Fıkıhçılığı.....	119
4.8.	Dâvud b. Rüseyd (öl. 239/854)	120
	Dâvud b. Rüseyd'in Hadisçiliği	120
	Dâvud b. Rüseyd'in Fıkıhçılığı	121
4.9.	Muhammed b. Şüca' es-Selcî (öl. 266/880).....	121
	Muhammed b. Şüca' es-Selcî'nin Hadisçiliği	122
	Muhammed b. Şüca' es-Selcî'nin Fıkıhçılığı.....	122
4.10.	Bekkâr b. Kuteybe (öl. 270/884)	123
	Bekkâr b. Kuteybe'nin Hadisçiliği.....	123
	Bekkâr b. Kuteybe'nin Fıkıhçılığı.....	124
	SONUÇ	131
	KAYNAKÇA.....	134

KISALTMALAR

bk.	: bakınız
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
b.y.	: basım yeri yok
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
T.D.V	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkîk eden
y.y	: yayım yeri yok
öl.	: ölüm
b.	: ibn, bin
ts.	: tarihsiz
no.	: numara

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAYNAKLARI VE METODU

1.1. Amaç

İslam dininin temel kaynakları Kur'ân ve sünnettir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in vefatından çok kısa bir süre sonra fetihlerle genişleyen İslam toplumunda cevabı bu iki temel kaynaktan bulunamayan meseleler tezahür etmiştir. Bazı âlimler bu sorunlara karşı çözümü ısrarla Kur'ân-Sünnet bütünlüğü üzerinden aramışlardır. Bazıları ise söz konusu iki kaynaktan yer alan verilerden hareketle ve aklî muhakeme metodları üzerinden çözüm geliştirmiştir. Fıkıhta re'y olarak da isimlendirilen bu metod bazı âlimler tarafından oldukça tartışılmıştır. Bu bağlamda Kur'ân ve sünneti aslî kaynak olarak kabul etmekle beraber re'ye de bir kaynak olma hüviyeti veren âlimler *ehl-i re'y*; yalnızca nas çerçevesinde bir usulü benimseyen âlimler ise *ehl-i hadis* olarak tanımlanmıştır.

Kûfe merkezli ehl-i re'y ekolünün temel yaklaşımı, meselelere naslara ilaveten re'y, kıyas ve ictehad ile çözüm aramaktır. Bu arayış hadisin veya sünnetin sistem içinde, ehl-i hadise göre farklı bir yerde konumlandırılmasına sebep olmuştur. Ebû Hanîfe ve talebelerinin elinde sistemleşme yoluna giren ehl-i re'y ekolü *Hanefîler* olarak anılmaya başlamıştır. Ebû Hanîfe hocalarından elde ettiği ilmî mirası korumanın yanı sıra bir şura meclisi oluşturarak meseleleri derinlemesine incelemek ve çözüm aramak için bir de günümüz ifadesiyle fıkıh akademisi kurmuştur. Ancak özellikle Ebû Hanîfe zamanında başlayan bu süreç ehl-i hadis tarafından şiddetle eleştirilmiş durumdadır. Eleştirilerin merkezinde ekolün hadise, sünnete yani kısacası rivayet malzemesine ilgisiz kaldığı veya bunlara gerektiği kadar müracaat etmediği, aksine aklî yöntemlerin ilk sıraya konduğuna dair iddialar bulunmaktadır. Bu temel iddianın bir uzantısı olarak ehl-i re'ye veya Hanefiyye'ye mensup ilim adamlarının hadis bilgileri de tartışılmış; bu alanda kesinlikle

yeterli olmadıkları, inceliklerine vakıf bulunmadıkları söylenmiştir. Tezin temel amacı da ehl-i hadisin ehl-i re'ye yönelik bu tenkidinin haklılık payını araştırmaktır.

Bu çerçevede araştırmamız ehl-i re'ye mensup muhaddisleri başka bir ifadeyle *muhaddis reycileri* veya *muhaddis* vasfını haiz *Hanefîleri* konu edinmekte; bu âlimlerin fıkıh kadar hadis ilmine vukufiyetleri de araştırılmaktadır. Bu bağlamda muhaddis ehl-i rey'in sadece bireysel varlıklarına değil bu formasyonu devam ettiren ve hoca-talebe ilişkisi içinde varlığını sürdürmüş bir silsileye sahip olup olmadığına da bakılmaktadır. Tespit edilen silsileler hadis halkaları mantığıyla hocadan talebeye kronolojik olarak işlenmiş, ele alınan râvîler ise üçüncü asırla sınırlandırılmıştır.

1.2. Metod

Araştırmamız temel olarak konuyla ilgili literatürün taranmasına ve burada verilen bilgilerin tahlili neticesinde elde edilen verilerin yorumlanmasına dayanmaktadır.

Bu çerçevede vücut bulmuş olan araştırma giriş ve iki bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde kavramsal bir çerçeve niteliğinde ehl-i re'y ve ehl-i hadis ekolleri ele alınmış, bu iki ekolün ana hatlarıyla tarihi serüvenine yer verilmiştir. Bu bölümün son başlığında ise söz konusu ekollerle ilgili bazı ıstılahlar açıklanmış, bazı ıstılahlar için de tanımlamalar yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise ehl-i re'y diğer bir ifadeyle Hanefî hadis âlimleri ve Hanefî hadis silsilelerinin varlığı *hadis halkaları* anlayışı ile izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tezde özgün isimlerden oluşan örnek silsileler ortaya konmaya çalışılmış ve bölümün sonunda da silsile olması muhtemel râvîlere dikkat çekilmiş ve haklarında bilgi verilmiştir. Elde edilen mâlumat çerçevesinde sonuç bölümünde araştırmanın neticelerine işaret edilmiştir.

1.3. Kaynaklar

Araştırma temel olarak hadis ve fıkıh alanıyla ilişkilidir. Söz konusu kaynaklar bir açıdan temel–yardımcı bir açıdan da klasik–modern olmak üzere tasnif edilmiştir.

Araştırmanın asıl bölümü için yararlanılan temel ve klasik kaynaklar biyografi ve cerh-tadil eserleridir. Bu eserler içinde daha ziyade İbn Sa'd'ın *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, Vekî'in

Aḥbâru 'l-kuḏât, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*, İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü 'l-a'yân* ve Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sına başvurduğumuzu ifade etmemiz gerekir.

Diğer taraftan Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh* ve *'t-ta'dîl*, İbn Hacer'in *Tehzîbü 't-Tehzîb* ile *Lisânü 'l-Mîzân* ve Zehebî'nin *Mîzânü 'l-i'tidâl* gibi eserleri, araştırma konumuz olan isimlerin cerh-ta'dîl yani hadisçilik yönlerinin derece ve değerini tespit için vazgeçilmez kaynaklardır.

Araştırmaya konu olan ismin rivayetlerini arama bağlamında da *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturanlara ilaveten Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i, İbn Hibbân'ın *eş-Şaḥîḥ*'i, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *el-Müstedrek*'ini zikretmek mümkündür.

Şahısların *ehl-i re'y ile bağlantısı* veya *Hanefî kimliklerinin* ortaya konması hususunda da yukarıda zikri geçen biyografi ve cerh-ta'dîl eserleri yanında Saymerî'nin *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve Aşḥâbihi*, Kureşî'nin *el-Cevâhiru 'l-muḏiyye*, Gazzî'nin *eṭ-Ṭabakætü 's-seniyye*, İbn Kutluboğa'nın *Tâcü 't-Terâcim* ve Leknevî'nin *el-Fevâidü 'l-behiyye* gibi eserlerine başvurulmuştur.

Tezde yararlanılan, kavramsal çerçeve portresini doğru çizmeyi sağlayan ve tezin teorik boyutunu ortaya koymada yardımcı olan temel ve modern kaynaklar da bulunmaktadır. Bunlar arasında İsmail Hakkı Ünal'ın *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Hüseyin Kahraman'ın *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, Mehmet Özşenel'in *İlk Dönem Hadis - Re'y Tartışmaları*, Mutlu Gül'ün *Hanefî Usulünde Hadis Tenkidi*, Ramazan Doğanay'ın *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şafî'nin Rolü – Mukayeseli Bir İnceleme*, Kadir Gürler'in *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı, İlk Dönem Ehl-i Hadîs Örneği* ile Esat Kılıçer, Abdullah Aydın ve Salim Ögüt'ün *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ndeki sırasıyla "Ehl-i Re'y" ve "Ehl-i Hadîs" maddeleri gibi çalışmalarını zikretmek mümkündür.

Birinci bölümde zikri geçen temel kavramların anlaşılması hususunda İbn Abdilber'in *Câmi 'u beyâni 'l-'ilm ve faḏlihî*, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü muḥtelifi 'l-ḥadîs*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Şerefu aşḥâbi 'l-ḥadîs*, *el-Câmi ' li-aḥlâki 'r-râvî ve âdâbi 's-sâmi*, *el-Fakîh ve 'l-mütefaḥḫih* ve Şehristânî'nin *el-Milel ve 'n-nihâl* gibi klasik eserlerinden yararlanılmıştır. Bu konuda ayrıca Abdullah Aydın'ın *Hadis Istılahları Sözlüğü*'ne başvurduğumuzu da ifade etmemiz gerekir. Ayrıca ehl-i re'y muhaddislerinin

özelliklerinin belirlenmesi hususunda Hüseyin Kahraman'ın *Hanefî Fakîh Ebu Süleyman el-Cûzecânî ve Hadisçiliği* makalesinden de istifade edilmiştir.

Son olarak râvîlerin fikhî durumlarına işaret edebilmek için yardımcı kaynak olarak fikhî eserlerine müracat edilmiştir. Bu minvalde Tahâvî'nin *Şerhu Meâni'l-âşâr*'ı, Muhtaşaru İhtilâfî'l 'ulemâ, Ahkâmü'l-Kur'ân ve Şerhu Müşkili'l-âşâr adlı eserleri, Cessâs'ın Ahkâmü'l-Kur'ân'ı, Serahsî'nin el-Mebsût'u, İbnü'l-Hümâm'ın Fethu'l-kadîr'i, Babertî'nin el- 'Înâye'si, Zeylâî'nin Tebyînü'l-hakâik'i, Burhânüddîn el-Buhârî'nin el-Muhîtu'l-burhânî'si en sık başvurduğumuz Hanefî fikhî kaynakları olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. EHL-İ RE'Y

İslam dininin asıl kaynakları Kur'an ve sünnettir. Ancak zamanla bu asıl kaynaklara ilave olarak ictihad, kıyas ve istihsan gibi aklî muhakemeye dayanan farklı çözüm metotları fıkıh sistemine dâhil edilmeye başlamıştır. Zira henüz hicrî birinci asrın ortalarından itibaren İslâm'ın çok daha geniş bir coğrafyaya ulaşması, bunun neticesinde Müslümanların farklı din ve ırklar ile karşılaşması ve örnekleri çoğaltılabilecek pek çok sosyo-kültürel etken sebebiyle ilk yarım asırda söz konusu edilmemiş bazı problemler meydana gelmiştir. Âlimler bu problemlere çözüm getirmede asıl kaynaklarda bulamadıkları meselelere hareket noktası yine Kitâb ve sünnet olan aklî çözümler aramaya koyulmuştur. Bu yaklaşımlar zamanla farklı mezhep ve düşünce ekolleri haline gelmiştir. Hicrî ikinci asırda amelî açıdan tarih sahnesindeki en önemli iki ekol ehl-i re'y ve ehl-i hadistir.

1.1.Ehl-i Re 'yin Tanımı

Ehl-i re'y ya da diğer bir ifade ile ashâbü'r-re'y, *re'y taraftarı kimseler* demektir.¹ Bu terimler İslâm medeniyetinde büyük önemi hâiz olan, kökleri itibariyle sahâbe dönemi ile ilişkilendirilebilecek iki mektepten² biri konumundaki Irak/Kûfe ekolünün mensuplarına verilen ortak isimlendirmelerdir.³ Bu yaklaşımın mensupları, Kur'ân ve sünnetin yanı sıra kıyas ve re'yi de başvuru mercilerinden saymış, dolayısıyla söz konusu iki kaynaktan cevabını bulamadıkları meseleler için aklî muhakeme metotlarına başvurmuşlardır. Ayrıca meseleler arasında bağlantı kurma, ahkâmın illetlerini araştırma, kıyâsı âhad habere önceleme ve farazî meseleler hakkında düşünme gibi meziyetler de yine bu grubun vasıfları arasında zikredilmiştir.⁴

¹ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muḥîṭ*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, (Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 2005), 1/1286.

² Diğer mektep ehl-i hadistir.

³ M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/520.

⁴ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Abdulazîz Muhammed el-Vekîl, (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968), 2/12; Muhammed Hudarî, *Târîhu't-teşrî'i-l-İslâmî*, thk. Muhammed Hüsnî Abdurrahmân, Eymen Fuâd Seyyid, (Kahire: Daru't-Tevzî' ve'n-Neşri'l-İslâmî, 2006), 114. Ayrıca bk. Kılıçer, "Ehl-i Re'y" 10/522.

Ehl-i re'yin merkezi Kûfe olarak bilinmektedir. Kûfe; sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik şartlar açısından karmaşık bir yapının mevcut olduğu ve dolayısıyla sürekli yeni sorunların meydana geldiği kozmopolit bir şehirdir. Ancak ehl-i re'yin tam da bu noktada devreye giren sorunlara çözüm arama gayreti, Kûfe'nin Medine'den sonra ikinci büyük ilim merkezi olmasına zemin hazırlamıştır. Bu sayede Kûfe ehl-i re'y ile ehl-i re'y de Kûfe ile anılır hale gelmiştir⁵ ki bu gelişmeyi Abbâsî dönemine dayandırmak mümkündür.⁶

Ehl-i re'y kavramı tarihî süreç içerisinde özellikle kelim ve fıkıh ilimleri ile irtibatlandırılmıştır.⁷ Zira re'y,⁸ söz konusu her iki ilim dalı için de sorunlara çözüm bulmada bir dayanak olma özelliğine sahiptir. Özellikle hadis âlimleri kelamcılarının re'y kullanımında aşırıya gittiklerini iddia etmiş, ortaya koydukları re'yin sünnete muhalif olduğunu söylemişlerdir.⁹ Buna göre bir değer ifade edecek olan re'y, fıkıhta kullanılmıştır.¹⁰ Bu yaklaşım dikkate alınarak söylenecek olursa ehl-i re'y esasen bir fıkıh mektebi olarak değerlendirilmektedir.¹¹

⁵ Nitekim ehl-i re'y kaynaklarda Irak'a nispet edilmektedir. bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 2/12; Hudarî, *Tarihu't-teşrî'i-l İslâmî*, 114. Ayrıca bk. Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)* (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 135. Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis – Rey Tartışmaları (Şeybânî Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), 2015), 157-158. Ramazan Doğanay, *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şâfiî'nin Rolü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2023), 39-47.

⁶ Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, 10/521.

⁷ Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 71.

⁸ Re'y hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Özşenel, *İlk Dönem Hadis – Rey Tartışmaları*, 64-170. Yunus Apaydın, “Re'y” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/37-40.

⁹ İbn Abdilber (öl. 463/1071) kelamcılarının re'yini zem edilen re'y olarak açıklamıştır. Zem edilen re'yi ise kelamcılarının itikadî meseleler hakkında sünnete muhalif, hadisleri de red maksadı ile belirttikleri görüş ve savunmaları şeklinde izah etmiştir. bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fağlihî* thk. Ebi'l-Eşbel ez-Züheyrî, (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), 2/1052. Kitaplarda yapılan yaygın tasnife göre kelamcılar müfrit reyciler, fıkıhçılar mutedil reyciler grubunda zikredilmektedir. bk. Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 72.

¹⁰ Özellikle meselelerin çözümünde re'y ve hadis kullanımını uzlaştıran kişi olarak tanınan Şâfiî re'yi kıyas ve içtihat manasında kabul ederek bir fıkıh terimi olarak açıklamıştır. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir, (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938), 477. Detaylı bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bk. Sahip Beroje, “İslam Hukukunda Ehl-i Re'y ve Re'y Merkezli Fıkıh Anlayışı”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 15/1-2 (2002), 151-152. Doğanay, *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şâfiî'nin Rolü*, 52-55.

¹¹ Mehmet Erdem ehli sünnet fıkıh mezheplerinin ehl-i re'y ve ehl-i hadis şeklinde bir ayrıma tabi tutulmalarını eleştirmekte, bu mezheplerden hiçbirinin re'yi sünnetin önüne geçirmediklerini vurgulayarak bu isimlendirmenin de doğru olmadığını dile getirmektedir. Ayrıca bk. Mehmet Erdem, “Ehli Sünnet

Ehl-i re'y ekolünün fıkıhla olan ilişkisi mezhep bağlamında hem içeriden¹² hem de dışarıdan¹³ Hanefilik ile ilişkilendirilir. Gerçi bazı alimler İmam Mâlik (öl. 179/795) ve ashâbını da re'y ehli saymışlardır.¹⁴ Ancak onu ehl-i hadis olarak gören âlimler de mevcuttur.¹⁵ Bu nedenle fıkıh alanında ashâbü'r-re'y olduğu hakkında şüphe bulunmayan tek grubun Hanefiler olduğunu söylemek hata olmaz.

Ehl-i re'y ekolünün Hanefiler ile ilişkilendirilmesi ancak bu yaklaşımın zihni arka planına temas etmekle izah edilebilir. Bunun için de söz konusu isimlerin hoca-talebe ilişkisini ortaya koymak faydalı olacaktır. Zira ehl-i re'yin ilke ve kabulleri Abdullah b.

Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 8/24, (Haziran 2006), 73 – 106.

¹² Pezdevî (öl. 482/1089) *Usûl*'de re'yin fıkıhın bir ismi olduğuna dikkat çeker. Buna göre ulemanın kullandığı *ashâbü'r-re'y* ifadesi Hanefiler olarak anlaşılır. bk. Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, (Karaçi: Cavid Matbaası, ts.), 5. Kevserî'ye (öl. 1879/1952) göre *ashâbü'r-re'y* isimlendirmesinin Hanefilere izafesi, istinbâtıki üstün yetenekleri ile ilgilidir. bk. Zâhid Kevserî, *Fıkhü Ehl-i'l-İrâk ve Hadîşuhum*, thk. Abdülfettah b. Muhammed Ebû Gudde, (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2002), 18.

¹³ İbn Kuteybe (öl. 276/889) *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs* adlı eserinde “Ashabü'r-re'ye Karşı Savunma” adlı bir başlık açarak burada özellikle Ebû Hanîfe ile ilgili birtakım meseleleri zikretmiştir. bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfâr, (Beyrut – Doha: el-Mektebû'l-İslâmî – Müessesetü'n-Nâşir, 1999), 102. İbn Ebî Hatim (öl. 327/938) ise Ehl-i Irak'ın vasıflarını zikrederken re'y kullanımına dikkat çekmekte, bu bahiste Şu'be, Ebû Hanîfe ve İbn Şübrûme gibi isimleri zikretmektedir. bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Âdâbu's-Şâfi ve menâkıbuhû*, thk. Muhammed Zâhid el-Hasen el-Kevserî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2003), 160-162. en-Nedîm (öl. 385/995) *el-Fihrist* adlı eserinde fukahâ ve muhaddisleri gruplara ayırmış, daha sonra bu grupları tek tek ele almıştır. Burada ashabü'r-re'y için yapmış olduğu bir diğer isimlendirme *Ebû Hanîfe ve Ashabuhû el-İrakiyyûn* şeklindedir. Müellif Hammâd b. Ebî Süleymân, Rebîâtürre'y, Züfer, İbn Ebî Leylâ, Ebû Yûsuf, Muallâ b. Mansûr, Bîşr b. Velîd, Muhammed b. el-Hasen, Hasan b. Ziyad el-Lü'lü'î, Hilal b. Yahya, İsâ b. Ebân, Süfyân b. Sehbân, Kadîd b. Ca'fer, İbn Semma'a, el-Cüzecânî, Ali er-Râzî, Hassâf, İbnü's-Selcî, Kuteybe b. Ziyad, Tahâvî, Ali b. Musa el-Kımmî, Ebû Hâzim el-Kadî, İbn Mevsîl, Ebû Zeyd, Yahya b. Bekr, e-Berdaî, er-Râzî, Ebû Abdullah el-Basrî, İbnü'l-Eşnânî ve el-Ferhî gibi Hanefî mezhebine mensubiyetleri ile bilinen kimseleri bu kapsama dâhil etmiştir. bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramadân, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 251-256. Şehristânî (öl. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihâl*'de ashabü'r-re'yi Irak ehli olarak tanımlayarak *Ebû Hanîfe ve Ashabuhû* şeklinde açıklamada bulunmuştur. Ashabı olarak da İmam Muhammed, Ebu Yusuf, Züfer, el-Lü'lü'î, İbn Semma'a gibi isimleri sıralamıştır. bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 2/12. Fahrreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ise ashabü'l-hadîs olarak Şâfiî ve ashabını zikrederken *ashabü'r-re'y* olarak Ebu Hanîfe ve ashabını zikreder ve onları kıyas-ı celîyi haber-i vahide öncelikle sebebiyle ashabü'l-hadîsten saymaz. bk. Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Abdullah b. Hüseyin er-Razî et-Taberistanî, *Menâkıbu'l-imâm eş-Şâfiî*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekâ, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1986), 392-393. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 41-42.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992), 498; Ayrıca bk. Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 41.

¹⁵ Şehristânî *el-Milel ve'n-nihâl*, 2/11.

Mes'ûd'dan (öl. 32/652-653)¹⁶ Hammâd b. Ebî Süleyman'a (öl. 120/738) kadar hoca-talebe dayanışması çerçevesinde aktararak ve geliştirilerek nakledilmiş; Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767)¹⁷ ve meşhur öğrencilerin eliyle de Hanefî mezhebine evrilmiştir. Buna göre sahabe döneminden itibaren söz konusu edilmiş bu ilkeleri sistemleştirip hicrî ikinci asırdan itibaren müstakil bir ekol haline dönüşmesini sağlayanlar Ebû Hanîfe ve ashâbıdır.¹⁸ Dolayısıyla ehl-i re'y ve Hanefilik ayrı iki kavram olsalar da ilkeleri ve temel özellikleri açısından aynı grubu temsil ettiklerini söylemekte bir beis olmayacaktır.

Ehl-i re'y'in temel özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- 1) Başvuru kaynakları olan Kur'an ve sünnetin yanı sıra re'y ve içtihat ile de fetva vermek.
- 2) Meydana gelmemiş olay ve meseleleri düşünmek, bunlar için çözüm üretmeye çalışmak.
- 3) Yalan isnad etmek endişesi ile rivayetleri hocaya atfederek nakletmek.
- 4) Hocanın görüşünü aktarmak.
- 5) Aklî başvuru metotlarından istifade etmek.
- 6) Fakîh râvîden rivayet etmek.

1.2.Ehl-i Re'y'in Teşekkül Süreci ve Önemli İsimleri

Ehl-i re'y'in merkezi olarak bilinen Kûfe, Hz. Ömer'in (öl. 23/644) hilafeti döneminde inşâ edilmiştir. Hz. Ömer Kûfe'yi bir ilim yurduna dönüştürmeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda oraya Abdullah b. Mes'ûd'u (öl. 32/652-653) göndermiştir.¹⁹ Abdullah b. Mes'ûd dışında sahâbe ve tâbiînden Huzeyfe b. el-Yemân (öl. 36/656), Hz. Ali (öl. 40/661), Ebû Mûsa el-Eş'arî (öl. 42/662-663), el-Berâ b. Âzib (öl. 71/690), Alkame b.

¹⁶ Abdullah b. Mes'ûd hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Serkan Başaran, *Sahabe Algısında Sünnet – İctihat İlişkisi (Abdullah b. Mes'ûd Örneği)* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/114-117; Hami Bektaş, *Abdullah b. Mes'ûd ve Sünnet Anlayışı*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

¹⁷ Ebû Hanîfe, ehl-i re'y'in tabiîn devrinin zirve ismi olan İbrahim en-Nehâî'nin görüşlerinden etkilenmiş, Hanefî mezhebinin görüşleri de büyük ölçüde İbrahim en-Nehâî'nin fetva ve metodları çerçevesinde şekillenmiştir. bk. Şah Veliyyullah Dîhlevî, *el-İnşâfî beyânî esbâbî'l-ihtilâf*, thk. Ahmed Râtib Armûş, Abdulfettâh Ebû Gudde, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2020), 36.

¹⁸ Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, (2021) 136-137.

¹⁹ Başaran, *Sahabe Algısında Sünnet – İctihat İlişkisi (Abdullah b. Mes'ûd Örneği)*, 136-137.

Kays (öl. 62/681), Mesrûk b. el-Ecdâ (öl. 63/682), Zirr b. Hubeyş el-Esedî (öl. 82/701), Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (öl. 82/701), İbrahim en-Nehaî (öl. 96/715) gibi önemli isimlerin de Kûfe'nin inşasına katkıda bulunduğu bilinmektedir.²⁰

1.2.1. Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53)²¹

Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'de talebelerine büyük bir hadis ve fıkıh birikimi aktarmış, aynı zamanda ehl-i re'yin nüvelerinin de dayandığı prensipler ortaya koymuştur. Nas bulunamayan konularda şahsî re'ye başvurmak ve hadis olduğu şüpheli veriler yerine içtihağı tercih etmek ehl-i re'ye İbn Mes'ûd'dan miras kalan en temel özelliklerdir.²² İbn Mes'ûd'un halefleri de onun bu düşünce yapısını devam ettirmiş ve böylece ekolün oluşumuna zemin hazırlamıştır.²³

1.2.2. İbrahim en-Nehaî (öl. 96/714)²⁴

Kûfe ekolünün tâbiîn devrindeki temsilcisi İbrahim en-Nehaî'dir.²⁵ Üstadlarından almış olduğu ilmî birikimi re'y ve ictihad yeteneği ile birleştiren İbrahim en-Nehaî metot ve görüşleri nesilden nesile aktarılan etkili bir âlim olmuştur.²⁶ Kendisinden sonra görüşleri,

²⁰ Bu isimlerin Kûfe'de hadis meclisleri olduğu bilinmektedir. Diğer bütün isimler ve ayrıntılı bilgi için bk. Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, (2021) 268-356.

²¹ Abdullah b. Mes'ûd'un hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/114-117.

²² Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)* (Bursa: Emin Yayınları, 2006), 202-203.

²³ Abdullah b. Mes'ûd'un ilim halkalarında altmış talebesinin olduğu, bunlar içinde de hem kârî hem de müftî sıfatına sahip altı kişinin bulunduğu zikredilmektedir. Bu altı kişi *Alkame b. Kays* (öl. 62/682), *el-Esed b. Yezîd* (öl. 75/694), *Mesrûk b. el-Ecdâ* (öl.63/683), *Abîde es-Selmânî* (öl. 72/691), *el-Hâris b. el-Kays* (öl. ?), *Amr b. Şurahbil* (öl. 63/683) şeklinde belirtilmiştir. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da bu isimler Kur'an okuyan, sünneti öğreten ve re'yleri ile hüküm verenler olarak açıklanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd Başkanlığında Komisyon, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 4/57.

²⁴ Hayatı hakkında detaylı malumat için ayrıca bk. Şükrü Özen, "Nehaî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/536; İbrahim en-Nehaî hakkında yapılan akademik çalışma için ayrıca bk. Muhammet Salih Aslan, *İbrahim en-Nehaî'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefî Mezhebine Etkisi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

²⁵ Kılıçer, "Ehl-i Re'y", 10/521.

²⁶ Kaynaklarda İbrahim en-Nehaî ile ilgili en belirgin hususun re'ye hâkimiyeti olduğu söylenebilir. Nitekim mescitte Şa'bî, İbrahim en-Nehaî ve Ebu'd-Duhâ hadis müzakeresi yaparken kendilerine yöneltilen bir soru karşısında ellerinde rivâyet yok ise bakışlarını İbrahim en-Nehaî'ye çevirdikleri nakledilmiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/522; Başka bir rivâyette çağdaşı olan Sa'îd b. Cübeyr, İbrahim en-Nehaî için "Aranızda İbrahim varken bana fetva mı soruyorsunuz?" diyerek onun ilmi yetkinliğine dikkat çekmiştir. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Me'nî' el-Kâtib el-Hâşimî

Hammâd b. Ebî Süleymân (öl. 120/738) ve Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) fikhında tezahür etmiştir.²⁷ Mana ile rivayet,²⁸ hocaya nispet ile görüş aktarma,²⁹ hadisleri mürsel olarak nakletme,³⁰ rivayetler arasında seçimde bulunma ve kıyas yapma,³¹ rivayetlerin çelişmesi durumunda fakîh râviyi tercih etme³² gibi birtakım uygulamalar İbrahim en-Nehaî'nin elinde birer ilke haline dönüşmüştür.³³ Ayrıca hocalarından öğrenmiş olduğu fetvaları birebir taklit etmek yerine çözüm bulma mantığını anlamaya çalışarak yeni meselelere tatbik konusunda farklı prensipler ortaya koymaya çalışmıştır.³⁴ Bu sebeple İbrahim en-Nehaî için re'y ve kıyası bir metot haline getiren, *Irak fikhı* gibi özel bir isimlendirmenin tezahürüne de imkân sağlayan âlimdir, denilebilir.³⁵

el-Basrî el-Bağdâdî, İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 6/270.

²⁷ Kılıçer, "Ehl-i Re'y", 10/521; Şah Veliyyullah Dıhlevî, Ebû Hanîfe'nin görüşleri ile İbrahim en-Nehaî'nin sözlerinin yer aldığı Abdürrezzâk, İbn Ebî Şeybe ve İmam Muhammed'in eserleri gibi çeşitli kaynaklarla karşılaştırılması neticesinde pek azı hariç görüşlerinin çoğunun İbrahim en-Nehaî'ye dayandığının tespitinin mümkün olduğunu kaydetmiştir. bk. Dıhlevî, *İnşâf*, 36; Bu konu hakkında ayrıca bk. Abdullah Önder, *İbrahim en-Nehaî, Fıkıhçılığı ve Hanefî Fıkıhına Etkisi*, (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

²⁸ Şa'bî, İbrahim en-Nehaî ve Hasan-ı Basrî'nin mana ile hadis rivâyet ettiği söylenmiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud et-Tahhân, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2007), 2/17.

²⁹ İbrahim en-Nehaî hadis rivâyet ederken Hz. Peygamber'e yalan isnad etme endişesinden dolayı bunları İbn Mes'ûd ve Alkame'ye izafe ile nakletmeyi tercih etmiştir. *et-Tabakât*'ta kendisine Hz. Peygamber'den hadis rivâyet edip etmediği sorulduğunda ehven olduğu için "Kâle Ömer, kâle Abdullah, kâle Alkame şeklinde rivâyet etmeyi tercih ettiği zikredilmiştir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/272.

³⁰ Yahya b. Maîn'in onun mürsellerini Şa'bî'nin mürsellerine tercih ettiği söylenmiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/52; Ayrıca kaynaklarda İbrahim en-Nehaî'nin mürsellerinin sahih olduğu kaydı da yer almaktadır. Kevserî, *Fıkhu ehl-i'l-İrâk ve hadisuhum*, 47. Mürsel ile ilgili ayrıca bk. Doğanay, *Hadis İliminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şâfiî'nin Rolü*, 280-300.

³¹ İbrahim en-Nehaî "Ben hadisi dinlerim, ondan alınacak olanı alırsam gerisini bırakırım." demiştir. bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Yûsuf el-Garâzî, (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421), 1/339.

³² İbrahim en-Nehaî, talebesi Muğire'nin bir muhaddisten rivâyette bulunduğunu işitince "Görüyorsun ki biz helal ile haramı ayırt edebilenlerden hadis alırsak, sen ise helal ile haramı farkında olmaksızın tahrif eden birinden mi hadis alıyorsun?" diyerek onu uyarmıştır. Bu anekdota binaen onun râvinin fakîh olmasına yönelik bir şart aradığı söylenebilir. bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sevrakî – İbrahim Hamdî el-Medenî, (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.s.), 1/169; Ayrıca bk. Özşenel, *İlk Dönem Hadis – Rey Tartışmaları*, 116.

³³ Özşenel, *İlk Dönem Hadis – Rey Tartışmaları*, 115-119.

³⁴ Nitekim kendisine yöneltilen "İnsanlara hep işittiklerin ile mi fetva verirsin?" sorusuna "Bazısını işittiğim ile bazısını da işittiğime kıyas ederek çözerim." şeklindeki cevabı ile bir yöntem ve metot sahibi olduğunu söylemek mümkündür. bk. İbn Abdilber, *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fâdhîh*, 2/872.

³⁵ Mehmet Erdoğan, "İbn Mesud'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi", *İmam-i Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu Tebliğleri*, ed. İbrahim Hatiboğlu, (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 1/329; Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, (2006), 209.

1.2.3. Hammâd b. Ebî Süleyman (öl. 120/738)³⁶

Ekolün teşekkül sürecinin bir diğer önemli ismi Hammâd b. Ebî Süleymân'dır. Hem re'y hem hadis ehlinden istifade ederek yetişen Hammâd, hocaları arasında daha çok İbrahim en-Nehaî'nin tesiri altında kalmıştır. Meselelere yaklaşırken tıpkı hocası gibi nasların illetlerine yoğunlaşmaya çalışmıştır.³⁷ Ayrıca ilmî derinliği sebebiyle daha hocası hayatta iken kendisinden fetva sorulmuştur. Nitekim hocasının kendi yerine layık gördüğü halefi de Hammâd olmuştur.³⁸ Ancak hadisleri ezberden nakletmemesi, yaşlılığında ihtilata uğraması ve Mürcilik ile itham edilmesi sebebiyle cerh-tadil âlimleri tarafından tenkit edilmiştir.³⁹ Hadis rivayetinde zayıf kabul edilmesi⁴⁰ ve rivayette hata etmesi sebebiyle de Hammâd b. Ebî Süleymân daha ziyade re'y ve fıkhıta takip edilen bir isim olmuştur.⁴¹

1.2.4. Ebû Hanîfe (öl. 150/767)⁴²

Hammâd b. Ebî Süleymân'dan sonra ders halkasında yerine Ebû Hanîfe geçmiştir ki ehl-i re'y ekolünün zirvesi kabul edilir.⁴³ Nitekim sözü geçen ilmî geleneğin bir mezhebe dönüşmesi de ona nispet edilmiştir ve Hanefiler diye bilinmektedir. Kendisinden önceki imamların görüş ve usulünü büyük oranda takip eden Ebû Hanîfe, onlardan elde ettiği birikimi sistemleştirerek ekolün nihaî ve aslî temsilcisi konumunda zikredilir hale gelmiştir.

³⁶ Hammâd b. Ebî Süleymân hakkında geniş bilgi için bk. M. Özgü Aras, "Hammad b. Ebî Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 17/484-486; Ayrıca bk. Mehmet Botour Memet, *Hammâd b. Ebî Süleymân ve Rivâyetleri*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), Esra Kocatürk, *Hammâd b. Ebû Süleyman'ın Hadisçilik Anlayışı*, (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

³⁷ Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, (2006), 209-210.

³⁸ İbrahim en-Nehaî'ye "Senden sonra kime soralım?" denildiğinde Hammâd'ı işaret etmiştir. bk. İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*, 6/333; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/232.

³⁹ Nesâî Hammâd b. Ebî Süleymân hakkında sika, Mürciî değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/234; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Beyrut: Dâru'l-Fıkr 1984), 3/15.

⁴⁰ Yahya b. Maîn, İclî ve Nesâî gibi bazı âlimler ise onu sika kabul etmiştir. Hakkındaki cerh ve ta'dil değerlendirmeleri için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/15.

⁴¹ Hadis rivâyetinde zayıf kabul edilse de re'y konusunda isabet ettiği rivâyet edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*, 6/333; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/15.

⁴² Ebû Hanîfe'nin hayatı ve ilmî gelişimi hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/131-138; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 15-53.

⁴³ Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlu, (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966), 322.

Küçük yaştan itibaren ilimle iştigale başlayan ama daha ziyade kelim ve fıkhıta öne çıkan Ebû Hanîfe'nin re'y ile olan münasebeti sosyokültürel açıdan karmaşık bir yapıya sahip olan Kûfe'de yaşaması, çocuk yaştan itibaren ticaretin içerisinde yer alması⁴⁴ ve bu vesilelerle insanlar ile iç içe olması ile ilişkilendirilebilir. Nitekim bu yönü onu dinî birtakım uygulamalarda meydana gelen sorunlara karşı cevap arayışına sevk etmiştir.⁴⁵ İçinde yaşadığı bu renkli ortam Ebû Hanîfe'yi temelde Kitap, sünnet ve sahâbe kavline dayanan ama içtihadın da belli rol oynadığı bir metodu ortaya koymaya mecbur bırakmıştır.⁴⁶

Ebû Hanîfe'nin selefinden devralıp daha da geliştirdiği bir başka niteliği rivayetleri akıl, icmâ ve umumî belvâ gibi birtakım kaynaklara arz ederek tashihe çalışmasıdır. Dolayısıyla esasen nas merkezli bir usûle sahip olmakla birlikte içinde yaşadığı sürecin ve hatta geleceğin problemlerine cevap bulabilmek adına henüz meydana gelmese dahi birtakım meseleleri ve olası sonuçlarını gözeterek bunlara da çözüm arama gayreti içerisine girmiştir.

Metodunun bu hususiyeti özelde Ebû Hanîfe genelde ise hemen tüm Hanefî âlimler hakkında başta ehl-i hadis⁴⁷ olmak üzere bazı çevrelerden *re'yi önceleyip sünneti geri*

⁴⁴ Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin ipek ticareti ile uğraştığı belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.), 13/324.

⁴⁵ Kahraman, *Kufe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, (2006), 211.

⁴⁶ Ebû Hanîfe bu hususta “Allah Rasûlü'nden bize her ne gelmiş ise başımız üstünerdir, sahâbenin sözlerini de aralarında tercih yaparak alırız ve onların sözünden dışarı çıkmayız, tâbiüne gelince onlar görüş belirtir, biz de görüşümüzü belirtiriz!” demek suretiyle bir çerçeve belirlemiş ve bu çerçeveye göre içtihat etmiştir. (İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İntikâ fî fedâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve's-Şâfi*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, t.s.), 143-144.

⁴⁷ Örneğin Buhârî *es-Sahîh*'inde “Kâle Ba'du'n-Nâs” demek suretiyle Ebû Hanîfe'yi kastederek bazı meseleler hakkında ona cevap niteliğinde değerlendirmelerde bulunmuştur. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, (Şam: Dâru İbn Kesîr, 1993), “Şehâdât”, 6, (No. 2500). Bu konu hakkında yapılan akademik çalışmalar için ayrıca bk. Sharîfullah Sharîfi, *Buhârî'nin “Kâle Ba'du'n-Nâs” İfadesiyle Re'y Ehline İtirâz Ettiği Meselelerin Analizi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Abdullah Çan, *Hicrî İlk Üç Asırda Râvilerin Re'y Sebebiyle Tenkide Uğraması*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Mehmet Emin Özafşar, “Kültür Tarihinde Re'y Eser Çatışması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41/1 (Ankara 2000); Uğur Erman, “Ehl-i Re'y ve Ehl-i hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil

plana atmak yahut akli nakle tercih etmek gibi birtakım eleştirilerin gelmesine sebep olmuştur.⁴⁸ Bunun yanı sıra itikatta Mutezile'ye mensup olan bazı şahısların amelde Hanefî oluşu ayrıca mezhep müntesiplerinin çoğunluğunun mevâlî yani gayr-i Arap olması gibi durumlar bu çevreler nazarında önemli olumsuzluklar arz etmiştir.⁴⁹ Ancak özellikle hadis merkezli tenkitler esasen Ebû Hanîfe ve ashabının hadis kullanmamasından yahut hadise az müracaat etmelerinden değil hadis rivayetinde titiz davranmalarından kaynaklanmaktadır.⁵⁰ Zira Kûfe hadis rivayeti açısından Hicaz bölgesi ile aynı özelliklere sahip değildir. Aksine Kûfe hadis uydurma faaliyetleri konusunda bütün İslâm coğrafyasında ilk sıralarda yer almaktadır. Bu sebeple ehl-i re'yin hadis kabulünde temkinli davranmaya mecbur kaldıkları ve sözü edilen şartların onları daha ziyade re'y kullanımına yönlendirdiği söylenebilir.⁵¹

1.2.5. Ebû Yûsuf (öl. 182/798)⁵²

Ehl-i re'y ekolünün temsilciliği Ebû Hanîfe'den sonra talebeleri Ebû Yûsuf ve Muhammed tarafından sürdürülmüştür.⁵³

İlmine, Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)", *e-Şarkiyât İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9/2 (Kasım 2017).

⁴⁸ H. Yunus Apaydın, "Bir Muhafazakâr Reycilik Teorisi: Ebû Hanîfe", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15/1-2, (2002), 144; Ehl-i re'y/Hanefiler'in öne çıkan en belirgin vasfı dîni meselelerin çözümünde akli bir metod olan re'yden fazlaca istifade etmeleridir. Elbette onlar da Kur'an ve sünnetin aslî deliller olduğunu ve bu iki kaynaktan açık nas bulunduğu takdirde başka herhangi bir kaynağa müracaatın söz konusu olamayacağını kabul etmektedirler. Ancak çözümü ana kaynaklarda bulunamayan meseleler hakkında re'y ve kıyasa başvurmadan da geri duramamışlardır. Değerlendirmeler için bk. Kılıçer, "Ehl-i Re'y", 10/521. Özşenel, *İlk Dönem Hadis – Rey Tartışmaları (Şeybânî Örneği)*, 135. Doğanay, *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şâfiî'nin Rolü*, 70-75.

⁴⁹ Kılıçer, "Ehl-i Re'y", 10/522-523.

⁵⁰ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 63.

⁵¹ Bu genel kabul gören yaklaşımın hilafına, inşa sürecinin başladığı günden itibaren Kûfe'de bol miktarda sika ve rivâyetleri başta *Sahîhayn* olmak üzere meşhur kitaplara girmiş râvîler yaşadığına dair tespitler de bulunmaktadır. Mesela bk. Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, (2006), 215.

⁵² Ebû Yûsuf hakkında geniş bilgi için bk. Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/26-265; Arif Ulu, *Ebû Yûsuf ve Kitâbu'l-Asârı*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

⁵³ Ebû Yûsuf *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâi* adlı eserinde takip edilecek kaynakların Kur'an ve marûf sünnet olduğunu bu iki kaynaktan bulunamayan meselelerin ise onlara kıyas edilerek bulunulması gerektiğini zikretmiştir. Onun bu tutumu ile tıpkı hocası Ebû Hanîfe'nin metodunu takip ettiğini söylemek mümkündür. bk. Ebû Yusûf, Yâ'kûb b. İbrâhim b. Habîb b. Sa'd, *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâi*, thk. Ebû'l-vefâ el-Afgânî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.s.), 1/32; Ebû Yûsuf'un içtihad metodu hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bk. Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 7.

Ders halkalarını bir fıkıh şurası haline getirip meseleleri talebelerine de açarak onların bir müçtehid seviyesine ulaşmalarına önemli katkı sağlayan,⁵⁴ bu vesileyle onların gelecek dönemde pek çok beldeye kâdı olarak atanmasının yolunu açan⁵⁵ Ebû Hanîfe'nin en meşhur öğrencilerinden biri Ebû Yûsuf'tur.⁵⁶ Ebû Yûsuf hem hadis hem rey konusundaki mahareti ile ünlenmiştir.⁵⁷ Nitekim hadisçilerin onu *ehl-i re' yden hadise en çok bağı olan ve muhaddislere en meyilli olan kişi* olarak tavsif ettikleri bilinmektedir.⁵⁸ Hadis bilgisi muhalifleri tarafından bile takdir edilen Ebû Yûsuf, bu birikimini re'y kullanma mahareti ile mezcetmiştir.⁵⁹

1.2.6. Muhammed eş-Şeybânî (öl. 189/805)⁶⁰

Ebû Hanîfe'den sonra mezhebin bir diğer fetva merci kabul edilen ismi Muhammed eş-Şeybânî iyi bir fakîh ve muhaddis olarak tanınmaktadır. Pek çok önemli şahsiyete⁶¹ hocalık yapan İmam Muhammed'in çağdaşı muhaddislerden farkı olmadığı ve sika bir âlim olduğu söylenmiştir.⁶²

⁵⁴ Uzunpostalıcı, "Ebû Hanîfe", 135.

⁵⁵ Ahmet Hamdi Furat, *Haneî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, (İstanbul: İstanbul Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 126.

⁵⁶ Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin on kişilik özel ihtisas talebeleri arasında zikredilmektedir. Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye fî tabakâti'l-Haneîyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi, ts.) 1/140.

⁵⁷ Hadis rivâyeti konusunda titiz davranan, fıkıhtan önce hadis öğrenen Ebû Yûsuf'un, fıkıhta hocasını mukallid bir âlim olmayan, zaman zaman kendi içtihat yöntemleri ile de karar vererek görüş belirten bir âlim olduğu vâkidir. Ögüt, "Ebû Yûsuf", 10/262.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, thk. Zekerîyya Umeyrât, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/214, Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/536-537.

⁵⁹ Özellikle telif ettiği eserlere yansıyan bu durum göstermektedir ki Ebû Yûsuf'un ezberlemiş olduğu hadisler neticesinde re'y ehlinde bağımsız olarak metodolojisini oluşturmada hadisler önemli rol oynamıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 15.

⁶⁰ Muhammed b. Şeybânî hakkında detaylı bilgilendirme için bk. Aydın Taş, "Şeybânî, Hasan b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/38-42; Mehmet Özşenel, "Şeybânî, Hasan b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/42-43; Ayrıca bk. Sami Şahin, *Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999).

⁶¹ İmam Şafîî, Ebû Süleymân el-Cüzeciânî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi isimler İmam Muhammed'in talebelerinden bazılarıdır. bk. Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/172.

⁶² Bazı münekkithler hakkında saduk, zayıf gibi ifadeler kullanmıştır. Kezzab olduğunu söyleyenler olsa da terk edilemeyecek bir âlim olduğunu ifade edenler de olmuştur. Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/181; Şeybânî hakkındaki bütün değerlendirmeler ve nihai karar için ayrıca bk. Özşenel, *İlk Dönem Hadis – Rey Tartışmaları (Şeybânî Örneği)*, 177, Doğanay, *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şâfiî'nin Rolü*, 70-74, 98-104, 233-234.

Muhaddis fakîh olarak karşımıza çıkan Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in re'y konusunda ifrata düştükleri iddia edilmiş ve bundan dolayı rivayet ettikleri hadislerle şüpheyile bakılmıştır.⁶³ Mezhebin görüşlerini hadisler ile sistemleştirmeye çalışan bu âlimler, hadis ve re'yi bir araya getiren ve görüşleri nas bağlamında temellendirme çabası ile meşgul olan *muhaddis fakîhler* için bir öncü konumundadır.⁶⁴

2. EHL-İ HADİS

Ehl-i re'yın nasların zahirlerinden ziyade illetlerini tespitiye yoğunlaşan gayreti, kısa süre içinde önemli bir muhalefetin teşekkülüne vesile olmuştur. Bu ekole göre ehl-i re'yın akla büyük yer veren metodolojisinin karşısında nasları ve özellikle de hadisleri öne çıkaran bir yaklaşım vardır. Burada hadisler hem muhtevası ve çerçevesi hem de tatbik, beyan ve yorumu itibariyle Kur'an'ı da içeren bilgi malzemesi olarak ele alınır ve bu bakışından dolayı ekol *ehl-i hads* ismiyle tanınır.

2.1.Ehl-i Hadis'in Tanımı

İlk defa sahâbe döneminde kullanıldığı bilinen⁶⁵ ehl-i hadis tabiri; *dinin temel olarak âsardan ibaret olduğunu savunan, nasların zahiri manaları dışına çıkmamayı, hakkında nas bulunmayan ve özellikle de farazi meseleler hakkında çekimser kalmayı, dini açıdan hiçbir bağlayıcılığı olmadığını kabul ettikleri re'iden uzak durmayı, bir konuda eser veya hadis varsa ister celî isterse hafî olsun kıyasa başvurmamayı tercih edip tüm mesailerini hadis talim ve tedrisine harcayan, rivayetlerin metinleri kadar râvîlerinin hallerine de vakıf olmaya çalışan âlimlere delâlet etmektedir.*⁶⁶

⁶³ Bazı âlimler re'y sahibi ve Ebû Hanîfe'nin talebesi olmaları hasebiyle onlardan rivâyette bulunulamayacağı zikretmişlerdir. Bk. Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-Duafâ*, thk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Dâru'l-fikr, t.s.), 6/175.

⁶⁴ Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 6.

⁶⁵ Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî'nin karşılaştığı hadis taliplilerine “Sizler Allah Resûlü'nün bize ilim meclislerinde kendilerine yer açmamızı öğütlediği kimselersiniz, bizim halefimiz ve bizden sonraki ehl-i hadissiniz.” dediği rivâyet edilmiştir. bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Şerefu aşhâbi'l-hadîs*, thk. Ebû Abdillâh Dâni b. Münir Âli Zehve, (Beyrut: Dâru'l-Lü'lü'e, 2018), 101.

⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu aşhâbi'l-hadîs*, 71; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 2/11. Sâlim Ögüt, “Ehl-i Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/510; Ayrıca bkz. Abdullah Aydın, “Ehl-i Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/507; Cengiz Kallek, “Fukahâ-yi Seb'a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1996), 13/214.

2.2.Ehl-i Hadis'in Teşekkül Süreci ve Önemli İsimleri

Ehl-i hadis ekolü hicrî ilk asırlarda *ashâbü'l-hadîs*, *ehlu'l-ilm*, *ehlu's-sünne* ve *ashâbü'l-âsâr* gibi tabirlerle de anılmıştır.⁶⁷ Ancak bu tabirler ehl-i hadis ekolünü eski bir tarihlendirme yaparak hicrî ilk asırlara bağlamaktan ziyade bu ekolün bir mezhep olmadan evvelki geçiş dönemini ifade etmektedir.⁶⁸ Nitekim ehl-i hadis bir ekol haline gelmeden önce bu kavramlar ortak olarak *hadis rivayeti*; *rivayetin metni*, *senedi* ve *râvilerin durumları ile meşgul olan kimseleri* kastetmekteydi.⁶⁹ Ancak zamanla ehl-i hadis kavramı *hadise göre amel eden kimseler* manasını da kazanmış⁷⁰ ve hatta bu ikinci mana daha çok bilinir olmuştur. Dolayısıyla ehl-i hadis denildiğinde artık bütünüyle *nasları delil olarak gören, kıyas ve aklî metotlara karşı mesafeli durmayı savunan* bir ekol anlaşılmaktadır.

Ehl-i hadis başlangıçta Mutezile başta olmak üzere Hâricîlik, Şîa, Kaderiyye gibi mezheplerin tutum ve tavırlarına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Zira bu gruplar *bidat ve re'y sahibi* olarak tanımlanmaktadır. Çünkü akıl ve re'y, meselelere bir bakış açısı sağlamaları açısından söz konusu bu gruplar ile birlikte potansiyel birer teknik delil olma hüviyeti kazanmıştır. Bu sebeple Abbasîler döneminde hadîs ekolü toplumsal hayatta birlik ve beraberliği sağlama, dîni kaynakları yorumlamaya çalışmadan yani kıyas ve re'ye müracaat etmeden hadislerle lafzî açıdan bağlı kalarak meselelere çözüm getirmeyi kendisine görev addetmiştir.⁷¹

Ehl-i hadîs ekolü merkez açısından Medine/Hicâz'a nispet ile zikredilmektedir.⁷² Tarihi süreç göz önünde bulundurulduğunda Medine, Hz. Peygamber'in yaşadığı şehir olması hasebiyle dinin ve ilmin merkezi konumunda kabul edilmektedir. Ashabın büyük çoğunluğunun Medine'de yaşaması da buranın Şam, Kûfe, Bağdat ve Basra gibi kentlerin aksine her daim otorite olma özelliğine sahip addedilmesine vesile olmuştur. Öyle

⁶⁷ Ehl-i hadis ekolünün isimlendirilmesi ve diğer isimleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Hayri Kırbaoğlu, *Ehli Sünnetin Kurucu Ataları*, (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 17-77.

⁶⁸ Kadir Gürler, *Ehl-i Hadîs'in Düşünce Yapısı*, (Ankara: Anadolu Yayınları, 2021), 140.

⁶⁹ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 51.

⁷⁰ Aydın, "Ehl-i Hadîs", 10/507.

⁷¹ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, (Ankara: Kitâbiyât, 2002), 44-50.

⁷² Şehristânî *el-Milel ve'n-nihâl*, 2/11.

görünüyor ki Medine'nin ehl-i hadîse nispeti bölgesel bir yaklaşıma dayanmaktadır. Zira ehl-i re'y ve ehl-i hadîs isimlendirmeleri re'y ve hadis kavramları üzerinden tezahür etmiştir. Bu durumda re'y ile meşhur olan Irâk *ehl-i re'y* ya da *ehl-i Irâk* diye bilinmiş; hadislerin ana yurdu olması sebebiyle de Hicaz bölgesine *ehl-i Hicâz* ya da *ehl-i hadîs* tavsifi atfedilmiştir.⁷³ Ayrıca ehl-i hadisin tarih sahnesine çıkışı ehl-i re'ydendir⁷⁴ ve bir ekol halini alması da hicrî ikinci asrın sonlarına tekabül etmektedir.⁷⁵ Öte yandan Kûfe, re'y yurdu olarak bilinse de yalnızca ehl-i re'ye ev sahipliği yapmamıştır. Ehl-i re'yin merkezi olduğu kadar pek çok muhaddisi ve ayrıca muhaddis fıkıhçıyı da bünyesinde barındırmıştır.⁷⁶ Dolayısıyla teşekkül olarak hicri birinci asrın ilk yarısıyla ilişkilendirilebilecek ehl-i re'ye ilk itirazların yine bu bölgeden yükselmesi kuvvetle muhtemeldir. Öyleyse ehl-i hadis bir ekol olarak Hicaz'a nispet edilse bile *asıl ve ilk* bağlamında Kûfe'yi işaret etmek daha doğru görünmektedir.

Ehl-i hadis için ehl-i re'y kadar kesin bir kimlik tespiti yapmak zordur. Nitekim ehl-i hadis açısından ilk dönemlerin henüz bir oluşum süreci olduğu düşünülürse hicrî ikinci asra kadar bir temsilci belirlemenin mümkün olmadığına kanaat getirilecektir. Bu itibarla ilk dönemde sadece belirli isimlerin bireysel mücadelesinin müşahade edildiği söylenebilir. Kûfe'de Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (öl. 82/701) ve Şa'bî (öl. 104/722), Medine' de Zührî (öl. 124/742), Mısır'da Mekhûl (öl. 112/730), Şam'da Meymûn b. Mihrân (öl. 118/736) gibi isimleri zikretmek mümkündür.⁷⁷ Dikkat edilirse vefat tarihi itibarıyla daha eski olanlar Kûfelidir. Şehristânî'nin yaptığı ve pek çok âlimin de benimsediği bir başka tasnife göre ise bu gruba Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), İmam Mâlik (öl. 179/795), İmâm Şâfiî (öl. 204/820), İmâm Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Dâvud b. Alî (öl. 270/884) gibi isimler dâhil edilebilir.⁷⁸

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bk. Kadir Gürler, *Ehl-i Hadîs'in Düşünce Yapısı* (Bursa: Emin Yayınları, 2007), 111-112.

⁷⁴ Gürler, *Ehl-i Hadîs'in Düşünce Yapısı*, (2007), 84.

⁷⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 14; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 77.

⁷⁶ Ehl-i hadisin önemli isimleri başlığında genişçe yer verilecek olan Husayn b. Abdірrahmân, İsrâil b. Yûnus es-Sebiî, Ebu Bekir b. Ebî Şeybe gibi âlimler Kûfe'de ikamet eden ve ehl-i hadis olduğu bilinen âlimlerden bazılarıdır.

⁷⁷ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 45.

⁷⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 2/11.

Ehl-i hadisin metodoloji kazanmasını sağlayan, bir ekol olma sürecinde ilim ve fikir açısından dönüm noktası olan kişi İmam Şafî’dir (öl. 204/820).⁷⁹ O, nassın yanında delil olabilecek diğer kaynakların kıyas ve icmâ olabileceği görüşündedir.⁸⁰ Böylece İmam Şafî’nin⁸¹ her iki ekolü uzlaştırmaya çalışarak ehl-i hadise ilmî bir rota belirlediği söylenebilir.⁸² Şafî’den sonra mezhebin en önemli temsilcisi ise Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) addedilir.⁸³ Ahmed b. Hanbel özellikle halku’l-Kurân⁸⁴ ve mihne⁸⁵ olaylarındaki tavrı sebebiyle ehl-i hadise karşı bakış açısının değişmesine katkı sağlayarak bir otorite haline gelmiş ve bu sebeple ekole de itibar kazandıran isim olmuştur.⁸⁶ Akabinde *Kütüb-i Sitte*’yi oluşturan eserlerin müellifleri tasnif dönemi ürünlerini kaleme almak suretiyle bu ekolün bayraktarlığını yapmıştır.

Bununla birlikte yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Kûfe ehl-i re’y yurdu olarak tanınsa da hadis ilmi açısından büyük öneme sahip bir şehirdir. Zira Abdullah b Mes‘ûd (öl. 32/652-653) ve Hz. Ali (öl. 40/661) başta olmak üzere sahâbeden pek çok önemli ismin Kûfe ile doğrudan bağlantısı olmuştur.⁸⁷ Dolayısıyla Kûfe kendine has rivayetleri olan, pek çok

⁷⁹ Nitekim bu konuda el-Hasen b. Muhammed ez-Zaferânî “*Ashâbü’l-hadîs uykuda idi onları İmam Şafî uyandırıp teyakkuza geçirdi.*” demek suretiyle İmam Şafî’nin ehl-i hadis için önemine dikkat çekmiştir. bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, t.s.), 1/50. Ayrıca bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 79-80. Doğanay, *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şafî’nin Rolü*, 104-185.

⁸⁰ Şafî, *er-Risâle*, 39.

⁸¹ İmam Şafî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Aybakan, “Şafî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/223-233. Doğanay, *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şafî’nin Rolü*, 104-185.

⁸² Bazı âlimler bu konuda İmam Şafî ile birlikte ehl-i hadisin bir güç kazandığını, ehl-i hadise yön vererek ilmî anlamda onlar için bir lider ve rehber olduğunu söylemişlerdir. Örneğin Humeydî “*Biz ehl-i re’ye cevap vermek isterdik fakat Şafî gelinceye kadar bunu güzelce yapamazdık ancak o yolumuzu açmıştır.*” diyerek İmam Şafî’nin ehl-i hadis için kıymetini ifade etmiştir. Bu hususta diğer örnekler için bk. Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ*, 1/62.

⁸³ Ahmed b. Hanbel hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-80.

⁸⁴ Kur’ân’ın yaratılıp yaratılmadığı hakkındaki tartışmaları ifade eden terim. Bu konu hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.

⁸⁵ Mihne olayları; Abbasî hilafeti döneminde bazı yöneticilerin âlimleri Kurân’ın mahlûk olup olmadığına dair sorguya çektiği ve bu sorgu neticesinde bazılarının eziyet ve işkencelere maruz kaldığı hadiselerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/26-28.

⁸⁶ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 81.

⁸⁷ Câsim Avcı, “Kûfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/342.

hadis âliminin yetiştiği ve hadis talebi için ziyaret edilen bir ilim merkezi konumundadır.⁸⁸ Hadisçi kimliği ile öne çıkan bu isimlerden bazıları şunlardır:

2.2.1. Amr b. Mürre b. Abdillâh b. Târik Ebû Abdillâh el-Cemelî (öl. 116/734)⁸⁹

Ashâbu'l-hadîs arasında tedlis yapmayan, ilim sahibi bir hadis âlimi olarak zikredilmektedir.⁹⁰ Kûfe'nin önde gelen hadisçilerinden olan Amr b. Mürre; Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (öl. 83/702), Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (öl. 83/702), Saîd b. el-Müseyyeb (öl. 94/713), Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713), İbrahim en-Nehaî (öl. 96/ 715) gibi âlimlerden hadis dinlemiştir.⁹¹ Kûfe'nin hadisine muhalefet edilemeyecek hafızlarından kabul edilen⁹² Amr b. Mürre'den Husayn b. Abdirrahman (öl. 136/754), A'meş (öl. 148/765), Evzâî (öl. 157/774), Şu'be (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), gibi pek çok önemli muhaddis hadis rivayet etmiştir.⁹³ 200 civarı hadis rivayeti olduğu kaydedilen⁹⁴ Amr b. Mürre'nin bazı rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'ye girmiş durumdadır.⁹⁵

⁸⁸ Kûfe'deki hadis faaliyetleri ve hadis râvileri hakkında geniş bilgi için bk. Kahraman, *Kûfe'de Hadîs*, (2021), 147-206; Hüseyin Kahraman, "Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği", *Marîfe Dergisi*, 6/2, (2006), 88.

⁸⁹ Amr b. Mürre hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/196; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 6/89-90; M. Yaşar Kandemir, "Amr b. Mürre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1991), 3/89-90.

⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/90.

⁹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/197.

⁹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/90; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/199.

⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/197.

⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/197.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır, (b.y.; Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Ezan", 70, (No.717); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, t.y.), "İmân", 79; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, t.y.), "Zekat", 6, (No.624); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), "Tahâret", 92, (No.229); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'İslâmiyye, 1406/1986), "Tahâret", 171, (No.265); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), "Zühhd", 3, (No.4109).

2.2.2. Husayn b. Abdirrahmân Ebû Huzeyl es-Sülemî (öl. 136/754)⁹⁶

Muaviye döneminde doğan Husayn b. Abdirrahmân; Câbir b. Semure (öl. 74/693), İbn Ebî Leylâ (öl. 83/702), Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (öl. 83/702), Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713), Şa‘bî (öl. 104/722) gibi âlimlerden hadis nakletmiştir. Hadis birikimini Şu‘be (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/777), Hüseyim b. Beşîr (öl. 183/799) gibi talebelerine aktarmıştır.⁹⁷ Kûfe’deki ashâbu’l-hadîsin öncülerinden kabul edilen Husayn b. Abdirrahman cerh-ta‘dîl âlimlerinin sika addettiği isimlerdendir.⁹⁸ Husayn b. Abdirrahman’ın rivayetleri *Kütüb-i Sitte*’yi oluşturan eserlere girmiş durumdadır.⁹⁹

2.2.3. İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshâk Ebû Yûsuf es-Sebîî (öl. 160/777)¹⁰⁰

Hadis münekkitleri tarafından sika ve kitap sahibi olarak zikredilen İsrâîl b. Yûnus, Kûfe’nin bir başka meşhur hadis âlimidir.¹⁰¹ Dedesi Ebû İshâk es-Sebîî (öl. 127/745) başta olmak üzere Simâk b. Harb (öl. 123/741), Âsım b. Behdele (öl. 127/745), Âsım el-Ahvel (öl. 142/759), Hişâm b. Urve (öl. 146/763) gibi âlimlerden ders almış, rivayetlerini Yahyâ b. Âdem (öl. 203/818), Nadr b. Şümeyl (öl. 204/820), Abdürrezzâk (öl. 211/826-827) gibi talebelerine nakletmiştir.¹⁰² Dedesi, babası ve kardeşi gibi kendisinin de rivayetleri *Kütüb-i Sitte*’de yer almaktadır.¹⁰³ Dedesinden naklettiği hadisleri Kur’ân’dan bir sure gibi ezbere bildiği rivayet edilmiştir.¹⁰⁴ Bütün bu bilgilere rağmen hakkında *zayıf* değerlendirmesi yapan âlimler de bulunmaktadır.¹⁰⁵

⁹⁶ Husayn b. Abdirrahman hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 55/422; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 2/328.

⁹⁷ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 55/422.

⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 2/329.

⁹⁹ Buhârî, (2001), “Cumâ”, 146, (No.1202), Tirmizî, “en-Nüzûr ve’l-Eymân”, 15, (No.1542), Ebû Dâvûd, “Salât”, 179, (No:949), Nesâî, “Ahbâs”, 3, (No.3606).

¹⁰⁰ İsrâîl b. Yûnus hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, “İsrâîl b. Yûnus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/249.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 7/357.

¹⁰² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/229.

¹⁰³ Buhârî, (2001), “İlim”, 48, (No.126), Müslim, “Tahâret”, 32, Tirmizî, “Tahâret”, 6, (No.7), Ebû Dâvûd, “Salât”, 191, (No.998), Nesâî, “Cenâiz”, 21, (No.1866), İbn Mâce, “Fiten”, 20, (No.4011).

¹⁰⁴ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 7/356.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/230.

2.2.4. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî (öl. 235/849)¹⁰⁶ 159/776'da doğan¹⁰⁷ İbn Ebî Şeybe, küçük yaştan itibaren ilim talebine başlayarak Kûfe başta olmak üzere Basra, Rey, Bağdat Hicaz gibi ilim merkezlerini dolaşmıştır.¹⁰⁸ Şerîk (öl. 177/794), Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797), Yahyâ b. Ebî Zâide (öl. 182/798), Hüseyim b. Beşîr (öl. 183/799), Abdurrahman b. Mehdî (öl. 198/813-814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198-813), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) gibi muhaddislerden hadis dinlemiş, kendisinden Buhârî (öl. 256/870), Müslim (öl. 261/875), Ebû Dâvûd (öl. 275/889), İbn Mâce (öl. 273/887), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) gibi muhaddisler hadis rivayet etmiştir.¹⁰⁹ Dolayısıyla *Kütüb-i Sitte*, Ahmed b. Hanbel ve Bakî b. Mahled'in *Müsned*ler'inde çok sayıda rivayeti bulunmaktadır.¹¹⁰ Hadis otoriteleri tarafından *sika* kabul edilen İbn Ebî Şeybe, dede, baba, kardeş ve torunların muhaddis olduğu ailenin en meşhur hadisçisidir.¹¹¹ Rivayetlerini topladığı kendine ait bir *Musannef*'i bulunan İbn Ebî Şeybe çok sayıda eser telif etmiştir.¹¹²

Ehl-i re'ye şiddetle karşı çıktığı ve onları tenkit ettiği bilinen Ebû Bekir b. Ebî Şeybe *el-Musannef* adlı eserinde “*Kitâbu'r-Redd 'alâ Ebî Hanîfe*”¹¹³ adlı bir başlık açmak suretiyle Ebû Hanîfe'nin 125 farklı konuda toplamda 485 rivayetle amel etmediğini izah ve ispata çalışmıştır.¹¹⁴

¹⁰⁶ Ebû Bekir b. Ebî Şeybe hakkında detaylı bilgi için bk. Ali Yardım, “İbn Ebû Şeybe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/442-443.

¹⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/66.

¹⁰⁸ Yardım, “İbn Ebû Şeybe”, 442.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/3.

¹¹⁰ Buhârî, (2001), “Cumâ”, 220, (No.5932), Müslim, “İmân”, 4, Ebû Dâvûd, “Zekât”, 46, (No.1696), Nesâî, “Sıyâm”, 5, (No.2104), İbn Mâce, “Talâk”, 8, (No.2031).

¹¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/122.

¹¹² *Kitabü'l-İmân, Kitâbü'l-Edeb, Kitâbü't-Târîh ve Tefsîru İbn Ebî Şeybe* adlı eserleri bulunmaktadır. bk. Yardım, “İbn Ebû Şeybe”, 443.

¹¹³ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/277.

¹¹⁴ Zâhid Kevserî bu itirazları cevaplamak için *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüs 'an rudûdi İbn Ebî Şeybe 'alâ Ebî Hanîfe* adlı eserini kaleme almıştır. bk. Zâhid Kevserî, *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüs 'an rudûdi İbn Ebî Şeybe 'alâ Ebî Hanîfe* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezher li't-Türâs, 1420/2000); Bu konu hakkındaki akademik çalışma için ayrıca bk. Atawuxi Jiaerfu, *İbn Ebî Şeybe'nin Ebî Hanîfe'ye İtirazları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).

3. **HADİS- FIKİH İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA BAZI İSİMLENDİRMELER**

Her ilim dalı kendine has bir terminolojiye sahiptir. Ayrıca bazı kavramlar, tarihî süreçte aynı ilim dalı içinde bile anlam değişikliklerine uğrayabilmiştir. Böyle olunca aynı kavramların çeşitli ilim dalları arasında farklı algılanması kaçınılmaz olacaktır.

Hadisin iç içe olup beraber zikredildiği ilim dallarının başında fıkıh gelmektedir. Başka bir ifadeyle özellikle ilk asırlarda isim yapmış pek çok âlimin hem fıkıh hem de hadis alanında söz sahibi olduğu görülür. Söz gelimi Alkame (öl. 62/682), Şa'bî ve Ebû Hanîfe'yi hem birer râvî hem de birer fakih addetmek mümkündür. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki bunların hem fıkıhçılıkları hem de hadisçilikleri yani bu meslekleri icra ederken ortaya koydukları yaklaşımlar birbirinden farklıdır. Ve bu fark büyük oranda hadisin bütün bir metodoloji içindeki yerinden ve öteki delillerle ilişkileri konusunda kabul edilen yaklaşımdan kaynaklanır. Bu açıdan bakıldığında hadis-fıkıh ilişkisi açısından âlimleri çeşitli kısımlara ayırmak mümkündür. Ancak şunu da söylemek gerekir ki bu tasnifler genel geçer tasnifler değildir; göreceli ve izafidir.¹¹⁵

3.1. Muhaddis

Muhaddis, *ezberlediği hadisleri senedleri ile birlikte rivayet eden ve senedlerdeki râviler hakkında görüş belirtecek yetkinliğe sahip kimse* demektir.¹¹⁶ İlk hadis kaynaklarında muhaddis kavramı *sâhib-i hadis* ve *ehl-i hadîs* kavramlarının müradifi olarak yer almaktadır.¹¹⁷ Bu bağlamda ehl-i hadîs ve muhaddis arasında sıkı bir ilişki olduğu düşünülebilir. Bu çerçevede ehl-i hadîs tabiri muhaddisleri kapsayacaktır. Ancak muhaddis lafzını tamamen ehl-i hadîse hasretmek doğru değildir. Çünkü ehl-i hadîs teoride *bir düşünce ve fikri temsil eden belli ilkelere sahip bir yapılanmaya* delalet eder.

¹¹⁵ Kahraman, *Kûfe'de Hadîs*, (2021), 353; Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Re'y Tartışmaları*, 129-130, Chamntı Tsılıgır (Hamdi Çilingir), *Hadis Rivâyetinde Fâkih Râvinin Rolü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 8-9.

¹¹⁶ M. Yaşar Kandemir, "Muhaddis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/390.

¹¹⁷ Ebû Ömer Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţţâ mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî, (Fas, Vizâratü Umûmî'l-Evkâf ve's-Şûuni'l-İslâmiyye, 1967), 1/30; Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrâhmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983), 1/377.

Muhaddis ise *hadis ilmi ile meşguliyetini bir meslek halinde icrâ eden kimsedir*.¹¹⁸
Dolayısıyla birbirleriyle aynılık teşkil etmezler.¹¹⁹

Bir muhaddisin görevi öncelikle hadis ilmini başta kendi beldesinin âlimleri daha sonra da diğer beldelerdekiler olmak üzere güvenilir râvîlerden öğrenmek, hadisleri senedleri ile birlikte ezberlemek ve bu hadisleri dinlerken ve yazı ile kaydederken titiz davranmak olmalıdır. Hadislerin manalarına yoğunlaşmalı, sahihine ve zayıfına dikkat ederek öğrenme gayretinde olmalı, hadis âlimlerini tanımalı, hadisi uydurmadan ayırt edebilme ve rivâyetler arasında seçim yapabilme kabiliyetine sahip olmalıdır.¹²⁰ Hadisle uğraşan bir âlimin muhaddis olup olmadığını veya daha net bir ifadeyle meslek itibariyle buna nispet edilip edilemeyeceğini tespiti yarayan kriterleri şu şekilde özetlemek mümkündür:¹²¹

- Sırf hadis öğrenmek amacıyla seyahatler (rihle) yapması,
- Hocaları arasında meslek itibariyle hadise nispet edilen meşhur hadis âlimleri olması,
- Meşhur münekkitlerin kendisi hakkındaki övgü ifadeleri ve değerlendirmelerinin bulunması,
- Hadis rivayeti için kendisine gelinmesi, ders halkaları tertip etmesi,
- Hadis alanında eser kaleme alması,
- Râvî tenkidinde bulunması,
- Hadisleri hocalarından usulüne uygun metodlarla alıp (tahammül), yine bu metodları gözeterek nakletmeye (edâ) çalışması.

¹¹⁸ Muhaddis kelimesinin diğer tanımları için bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 201-202.

¹¹⁹ Bazı oryantalistler muhaddis kavramının fakîh olan Ebû Hanîfe ve kelam ile meşgul olan Nazzâm'ı (öl. 231/845) bile içerisine alması gerektiğini ifade ederek; Ehl-i hadis ile hadisleri nakledenler anlaşılacakla birlikte meselelerin çözümü hususunda hadisin konumuna da bir o kadar ehemmiyet yükleyen ve bunu savunan kimselerin kastedilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 107.

¹²⁰ Kandemir, "Muhaddis", 30/391-392.

¹²¹ Kriterlerin belirlenmesi hususunda müracaat için bkz. Hüseyin Kahraman, "Hanefî Fakîh Ebu Süleymân el-Cüzecânî ve Hadisçiliği", *e-Şarkiyât İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12/4 (Aralık 2020), 1337 – 1338.

Herhangi bir ismin muhaddis yani mesleken hadisçi vasfıyla anılabilmesi için bu özelliklerden tamamını taşımasının gerekip gerekmediği şüphesiz tartışmaya açıktır. Ancak bize göre bunlardan *çoğunu* hâiz olan bir ismin böyle anılmasına da bir engel yoktur.

3.2. Fakîh

Sözlükte *bir şeyi iyi anlayan, iyi bilen* manalarına gelen fakîh sözcüğünün terim anlamı hakkında çeşitli tanımlamalar yapılmıştır.¹²² *Hadis âlimi* ve *ülû'l-emr*, fakîh kelimesine yüklenen manalardan bazılarıdır.¹²³ İbn Abdilberr (öl. 463/1071) ve Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) gibi âlimler fakîh kelimesini genel anlamda *müttakî din âlimi* olarak açıklamışlardır.¹²⁴ Dikkat edilirse bu tanımda özel bir mesleğe işaret yoktur. Bu özel manayı ortaya çıkaran tanımlardan birine göre fakîh *aslî kaynaklardan dînî hükümler çıkarabilen âlim* demektir.¹²⁵ Genel kabul görmüş tanımlamaya göre ise fakîh; *dînî ilimlere vâkıf olan, dînî kaideleri kitap, sünnet, icma ve kıyas delillerinden anlayıp çıkarmaya güç yetirebilen âlimlere verilen isimdir*.¹²⁶

Fakîh kelimesi sonraki devirlerde *müçtehid* terimi manasında kullanılmaya başlamıştır. Müçtehid kavramı ise fıkıhta *bireysel çabasıyla dinin aslî kaynaklarından hüküm çıkarabilen kimseler* için kullanılan bir ıstılahtır.¹²⁷ Tanımlar birlikte düşünüldüğünde fakîhi *aslî kaynaklardan hüküm çıkarabilecek dînî yetkinliğe sahip müçtehid kimse* olarak tanımlamak mümkün görünmektedir.

¹²² Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 13/520.

¹²³ Ebû Ömer Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Câmi'ü beyânî'l-ilm ve fağlihî* (Beyrut; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978), 2/27-29,43.

¹²⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî, (Suûdî Arabistan, Dâru İbni'l-Cevziyye, 1996), 1/76, 2/41; İbn Abdilberr, *Câmi'ü beyânî'l-ilm ve fağlihî* (1978), 1/43, 2/43.

¹²⁵ Hayreddin Karaman, “Fakîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/127.

¹²⁶ İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî, *İbn Âbidîn Fihristi ve Terimler Sözlüğü*, haz. Hamdi Döndüren (İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1988), 101; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 104.

¹²⁷ Karaman, “Fakîh”, 127.

3.3. Fakîh Muhaddis

İslam'ın ilk asırlarından beri fıkıh kelimesi olumlu ve olumsuz yaklaşımlara konu olmuştur. Nitekim kimi âlimler fikhî re'y ile aynı anlamda düşünerek ona karşı cephe almış, kimileri ise hadisin fikihsız düşünölemeyeceğine vurgu yaparak önemine dikkat çekmiştir. Esasen bu ikincisi âlimler arasında yaygın kanaati teşkil etmektedir. Zira pek çok İslam âlimi mesleken hadis rivayeti ile meşgul olsa da temelde hadisleri anlama ve akıl yürütmeden geri duramamıştır. Dolayısıyla hadis-fıkıh bütönlüğü çerçevesinde bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda *fakîh muhaddis* terimi mesleken hadisle uğraşmakla birlikte onları anlamaya ve karşılaşılan problemlere çözüm olarak takdim etmeye özen gösteren kimselere işaret eden bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra *fukahâu'l-hadîs* (hadis fakîhleri), *men cema'a beyne'r-rivâye ve'd-dirâye* (rivâyet ve dirâyeti cem eden), *fukahâu'l-muhaddisîn* (fakîh muhaddisler), *fukahâu ehli'l-hadîs* (ehl-i hadisin fakîhleri) gibi ıstılahlar da fakîh muhaddis hakkında zikredilen diğere bazı kavramlardır.¹²⁸

Fakîh muhaddisler mesailerinin çoğunu hadis talim ve tedrisine ayırmak ile birlikte fıkıh ile de ilgilenen kimselerdir. Vakitlerinin büyük çoğunluğunu hadisçi muhitte geçirseler de aynı zamanda fıkıhçılar ile de oturup kalktıkları bilinmektedir. Zaman zaman mana ile rivayeti yeterli buldukları vakidir. Bu âlimlerden bazılarının görüş ve fetvaları fıkıh eserlerinde yerini almıştır ki onlardan bazıları şöylece sıralanabilir:

3.3.1. 'Âmir eş-Şa'bî (öl. 104/722)¹²⁹

Aslen Yemenli bir ailenin soyundan gelen 'Amir eş-Şa'bî Kûfe'de doğmuştur.¹³⁰ Kûfe'nin bir diğere meşhur âlimi ve çağdaşı olan İbrahim en-Nehaî ile birlikte İbn

¹²⁸ Zekeriya Güler, "Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütönlüğü", *İLAM Araştırma Dergisi*, 1/2, (Temmuz-Aralık 1996): 119; Ayrıca bk. Tsılıgkır (Çilingir), *Hadis Rivâyetinde Fâkih Râvinin Rolü*, 8-9.

¹²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Şa'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/217-218. Şa'bî'nin hadisçiliğine dair yapılmış bir çalışma için ayrıca bk. Hüseyin Kahraman, *Ehl-i Re'y Yurdu Kûfe'de Özgün Bir Hadis Âlimi 'Âmir eş-Şa'bî* (Bursa: Emin Yayınları, 2019).

¹³⁰ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/246-247.

Mes'ûd'dan ders almıştır.¹³¹ Pek çok sahâbi ile mülâki olduğu bilinen Şa'bî Kûfe'nin önde gelen hadisçilerindendir.¹³² Hadisçilik özelliği öyle barizdir ki bazı âlimler isnadın onunla başladığını haber vermektedir.¹³³ Fakat Şa'bî hadis ilmindeki yetkinliğine ilaveten fıkıhta da geniş ilim sahibidir.¹³⁴ Mesleken hadisçi¹³⁵ kabul edilse de ne ehl-i hadîs gibi kıyas ve re'yyden tamamen berî durmuş, ne de tam bir fakîh gibi davranmıştır.¹³⁶ Nitekim kaynaklarda hadis rivayetlerine sıkça rastlanmakla beraber kendisinin de meseleler arasında kıyas ettiği bilinmektedir. Örneğin Şa'bî abdest alırken ayakların yıkanması hususunda teyemmüme kıyasla ayakların mesh edilebileceği görüşünü savunmaktadır. Zira teyemmüm abdest alınamadığı takdirde mesh etmek suretiyle yapılan bir temizliktir. Ayakların mesh edilmesi teyemmümde bulunmadığı için dolayısıyla Şa'bî de abdest alırken ayakların mesh edilmesinde bir sakınca görmemiştir.¹³⁷ Başka bir örnekte Şa'bî ihramlı iken avlanan bir grubun her bir bireyine ceza gerektiği kanaatindedir. Bu durumu aynı grubun bir adamı öldürmesiyle hepsine tek tek kefaret ödemeleri gerekmesi ile açıklamaktadır.¹³⁸ Bu bağlamda, rivayeti öncelemesi ve farazî meselelerden uzak

¹³¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/54.

¹³² Görüştüğü sahabîler için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/58.

¹³³ Raşit Küçük, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/155.

¹³⁴ Bazı âlimler "Ondan daha fakîhini görmedim." demek suretiyle fikhî birikimine işarette bulunmuştur. Fıkıh ve hadis açısından hakkındaki değerlendirmeler için ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/59.

¹³⁵ Hakkında *sâhibu'l-âsâr* tavsifi yapılmıştır. bk. (Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-kuḍât*, thk. Abdulazîz Mustafa el-Merâgî, (Kahire: el-Mektebetü't-Ticarîyyeti'l-Kübrâ, 1947), 2/428); *Sâhibu'l-âsâr*; hadis istilâhlar sözlüğündeki *hadis bilgisine sahip olan ve hadislerle amel etmeye özen gösteren kimse* anlamındaki *sâhibu'l-hadîs* kavramına hamledilirse Şa'bî'nin hadisçi olduğu sonucu çıkarılabilir. Şa'bî'nin *Kütüb-i Sitte*'deki bazı rivâyetleri için bk. Buhârî, (2001), "İman", 4, (No.9); Müslim, Hac, 64, (No.370); Tirmizî, Ferâiz, 12, (No. 2102), Ebû Dâvûd, Büyü, 3, (No. 3331), Nesâî, Nikah, 2, (No. 3203), İbn Mâce, Duâ, 18, (No.3884).

¹³⁶ Şa'bî kıyas ve re'ye bakış açısı hakkında iki farklı görüş nakledilmektedir; Bunlardan ilki onun rey karşıtlığıdır. Öyle ki rey belirtenler için "*Şunlar ahabdan rivâyette bulunurlarsa alın, reylerini söylerlerse helâyâ atın*", "*Kıyastan sakının, eğer onu ölçü alırsanız haramı helal helali haram yapmış olursunuz*" diyerek re'yy hakkında keskin bir tavır sergilediği rivâyet edilmiştir. (bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 109-110). Ancak bazı kaynaklarda Şa'bî'nin fetva konusunda re'ye yüklediği önemden de bahsedilmektedir. Nitekim Şa'bî, bir hükmün ancak üç temel kaynak üzere belirlenebileceğinden bahsederken bu kaynakları; ayet, sünnet ve müctehidin re'yi olarak açıklamaktadır. Bk. Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fuṣûl fi'l-uṣûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 1994), 4/67. Ayrıca Kûfeli fakîhlerin pek çoğunun kıyası o ve benzer arkadaşlarından öğrendiği, bu hususta kıyası kabul ettiği ve "*ben re'yimle kıyas ederim*" dediği vakidir. (Cessâs, *el-Fuṣûl fi'l-uṣûl*, 4/67). Fetva örnekleri için bk. Örneğin necasetin namaza engel olacak miktarı hakkında Şa'bî büyük bir dirhemden az olan necasetin namaza engel olmayacağı kanaatindedir. bk. Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982), 1/80.

¹³⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 1/26, 147. Ayrıca bk. Kahraman, *Özgün Bir Hadis Âlimi 'Âmir eş-Şa'bî*, 227.

¹³⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 3/392. Şa'bî'nin yaptığı diğer kıyas örnekleri için bk. Kahraman, *Özgün Bir Hadis Âlimi 'Âmir eş-Şa'bî*, 226-228.

durması, ancak kendine ait değerlendirme ve kıyaslarının da mevcut olması göz önünde bulundurulduğunda Şa‘bî’yi *fakîh muhaddis* kapsamında değerlendirmek mümkündür.

3.3.2. Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778)¹³⁹

Kûfe’nin önde gelen hadisçilerinden kabul edilen Süfyân es-Sevrî; İbn Ebî Leylâ (öl. 83/702), Hammâd b. Ebî Süleyman (öl. 120/738), Ebû İshak es-Sebî (öl. 127/745) ve A‘meş (öl. 148/765) gibi âlimlerden hadis ve fıkıh eğitimi almıştır.¹⁴⁰ *Kütüb-i Sitte*’de çok sayıda rivayeti bulunan Süfyân es-Sevrî mesleken hadisçi sayılabilir.¹⁴¹ Zira hakkında *emîru’l-müminîn fi’l-hadis*¹⁴², *hadisçilerin önderi*¹⁴³, *sünnet ve hadiste imam*¹⁴⁴, *hadis hafızlarının imamı* ve *zamanındaki âlimlerin seyyidi*¹⁴⁵ gibi lafızlar zikredilmiştir. Hadis talebi için çeşitli şehirleri gezen Süfyân es-Sevrî pek çok talebeye hadis rivayetinde bulunmuştur.¹⁴⁶ Öte yandan hadisleri anlama çabasına (tefakkuh)¹⁴⁷ ve fikhî birikimine de dikkat çekilmiştir. Nitekim hadisleri mana ile rivayet ettiği -ki bu daha ziyade fukahada görülen bir tavidir- söylenmiştir. Ayrıca fıkıh kitaplarında çeşitli fikhî görüş ve fetvalarına yer verildiği bilinmektedir. Örneğin yırtık bir mest üzerine mesh yapıp yapılamayacağı konusunda Süfyân es-Sevrî’nin fetvasına göre yolculuk yapacak derecede yürümenin mümkün olduğu sağlamlıkta bir meste mesh yapmak caizdir.¹⁴⁸ Bir başka örnekte şeytan taşlamanın vakit tayini hususunda Süfyân es-Sevrî güneşin doğuşundan önce taşlamanın caiz olmadığını belirtmiştir.¹⁴⁹ Ayrıca önemli hadis eserlerinde hadislerden sonra onun görüşlerine de yer verilmiştir. Bu hususta Tirmizî es-

¹³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Recep Özdirek, Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/23-28. Süfyân es-Sevrî hakkında yapılan akademik çalışma için ayrıca bk. Abdülkadir Tekin, *Süfyân es-Sevrî ve Fıkıh İlmindeki Yeri*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2014).

¹⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/99.

¹⁴¹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 7/230; Rivâyetler için bk. Buhârî, (2001), “Cumâ”, 217, (No. 4817), Müslim, “Talak”, 6, (No. 49), Tirmizî, “Savm”, 105, (No. 839), Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 61, (No. 159), Nesâî, “Dahâyâ”, 14, (No. 4391), İbn Mâce, “Menâsik”, 9, (No. 2904).

¹⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/164.

¹⁴³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 7/249.

¹⁴⁴ İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzî, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1952), 2/19.

¹⁴⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 7/230.

¹⁴⁶ Talebeleri için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/100.

¹⁴⁷ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ali b. Muhammed es-Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aṣḥâbuhû*, (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1985), 73.

¹⁴⁸ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1993), 1/100.

¹⁴⁹ Bk. Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i*, 2/137.

Sünen adlı eserinde vitirde kunutun okunması hakkında Süfyân es-Sevrî rükûdan önce okunması gerektiği görüşünü nakletmiştir.¹⁵⁰ Kendisine ait *Sevrî* isimli bir mezhebi olduğu bilinmektedir.¹⁵¹ Ancak bu mezhep daha sonra müntesibi kalmadığı için yok olmuştur. Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Süfyân es-Sevrî'yi *fakîh muhaddis* bir alim olarak kategorize etmek uygun görünmektedir.

3.3.3. Evzâî (öl. 157/774)¹⁵²

Şam bölgesinin hadis ve fıkıh otoritesi olarak kabul edilen Evzâî, ilim talebi için Irak, Hicaz, Yemame ve Beytûlmakdis gibi önemli beldeleri ziyaret etmiştir. İbn Sîrîn (öl. 110/729), Ata b. Ebî Rebâh (öl. 114/732), Katade b. Diâme (öl. 117/735), Nâfi (öl. 117/735), Zührî (öl. 124/742) gibi âlimlerden hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813) gibi âlimler hadis rivayet etmiştir.¹⁵³ Cerh ta'dîl âlimleri tarafından *sika* kabul edilen Evzâî, *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan eserlerde rivayetleri bulunan,¹⁵⁴ ayrıca cerh tadil ilminde görüşlerine itibar edilen münekkit bir hadisçidir.¹⁵⁵ Hadisçiliği kadar fıkıhçılığı ile de ön planda olan Evzâî'nin görüş ve fetvaları bir mezhep formasyonu kazanarak Suriye, Irak, Hicaz, Kuzey Afrika ve Endülüs'e kadar yayılma imkânı bulmuştur. Ancak mezhep, müntesip azlığı ve bir sisteme sahip olamamasından ötürü zamanla yok olmuş, fetvaları ise çeşitli ilim dallarına ait eserlerde dağınık bir şekilde yer edinmiştir. Örneğin Tahâvî'ye ait bir Hanefî fıkıh kitabı olan *Muhtaşaru İhtilâfi'l 'ulemâ* adlı eserde Evzâî'nin vitir namazını tek rekât kılmanın caiz olduğu ve onun kunutlarda el kaldırmadığı görüşü zikredilmiştir.¹⁵⁶ Serahsî ise teyemmümde kolların mesh edilmesi hususunda bileklerden başlanarak mesh edilmesi

¹⁵⁰ Tirmizî, *es-Sünen*, "Vitr", 11, (No. 464).

¹⁵¹ Özdirek, Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", 26.

¹⁵² Salim Ögüt, "Evzâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/546-548.

¹⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/108.

¹⁵⁴ Buhârî, (2001), "Ezân", 64, (707), Müslim, "İmâre", 17, (No.65), Tirmizî, "Nikâh", 18, (No. 1107), Ebû Dâvûd, "Cihad", 10, (No. 2496), Nesâî, "Müzâraâ", 2, (No. 3876), İbn Mâce, "Duâ", 3, (No. 3842).

¹⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/266; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.s.), 2/424; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/441.

¹⁵⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfi'l-ulemâ*, thk. Abdullah Nezîr Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417), 1/226.

gerektiğini söylemiştir.¹⁵⁷ Şâfiî bir kaynak olan Mâverdi'ye ait *el-Hâvî*'de süt hisımlığının oluşabilmesi için kadınların şahitliği meselesinde âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Evzâî bu konuda tek kadın şahitliğini kabul ederek bu görüşünde yalnız kalmıştır.¹⁵⁸ Öte yandan Hanbelî alim İbnü'l-Kudâme'nin eseri *eş-Şerhu'l-kebîr*'de ise cuma gününün en faziletli vakti hususunda Evzâî, İmâm Şâfiî ve Ashâbü'r-re'y imamlarına göre bu vakit ile gündüzün ilk saatlerinin kastedildiği dolayısıyla bu vakitlerin daha evlâ ve faziletli olduğu görüşünde fikir birliği içerisinde oldukları görülmektedir.¹⁵⁹ Ayrıca zikredilen örneklerin fıkıh kitaplarında görüşlerine “هذا مذهب الاوزاعي” şeklinde hususen yer verilmesi fıkıh âlimlerinin onun görüşlerine itibar ettiklerinin de önemli bir göstergesidir.

Evzâî, fıkha değer vermekle birlikte bu konuda hadis ile dengeyi sağlaması ile meşhur olmuştur.¹⁶⁰ Nitekim onun hakkında hadisin olduğu hususlarda konuşmamayı tercih ettiği, fetvalarının rivayet ettiği hadislerle örtüştüğü dolayısıyla da ehl-i hadîs ve ehl-i re'y arasında bir çizgide olduğu zikredilmiştir.¹⁶¹ Ebû Hanîfe'ye karşı çıktığı meseleleri *Kitabü Siyeri'l-Evzâî* adlı eserde toplamış¹⁶², Ebû Yûsuf tarafından bu esere *Kitabü'r-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâî* adlı reddiye kaleme alınmıştır.

3.4. Muhaddis Fakîh

Muhaddis fakîh; temel uğraş alanı fıkıh ve bunun eğitimi olmakla¹⁶³ birlikte hadis öğrenimi için de gayret sarf eden kişilerdir. Ve bu gayret onları muasırlarının bütün bir

¹⁵⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/107.

¹⁵⁸ Mâverdi, *el-Hâvî fî fıkhi's-Şâfiî*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994), 11/402.

¹⁵⁹ Ebû'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-l-kebîr*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv – Abdullâh b. Abdürrahmân et-Türkî, (b.y. Hicr, 1993), 2/203.

¹⁶⁰ İmâm Şâfiî Evzâî hakkında “*Hadisi fikhına bu kadar benzeyen bir başkasını görmedim*” demiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/113.

¹⁶¹ Evzâî hakkında görüşlerinin en fazla Ahmed b. Hanbel, en az da Ebû Hanîfe ile uyuşması sebebiyle re'yden soyutlanmayan, her iki mezhebe nazaran re'y kullanımına karşı orta karar bir tavır sergileyen ve re'y kullanan bir âlim olduğu söylenmiştir. bk. Abdülmecid Yasir Ekşici, *Ehl-i Şam İmâm Evzâî ve Usûl Düşüncesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 185-186.

¹⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rifat Fevzî Abdülmüttalib, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1393), 7/333.

¹⁶³ Şükrü Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (Başlangıçtan Hicrî IV. Asrın Ortalarına Kadar)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 219.

eğitim-öğretim faaliyetleri içinde edindiği hadis bilgisinden biraz fazlasına yönlendirir. Yakın çevresindeki veya ikamet ettiği beldedeki hadis âlimlerinin derslerine katılır. Ancak sırf hadis öğrenmek için beldeler arası yolculuklar (rihle) peşinde de değildir. Aksine vakitlerini daha ziyade fıkıh çevrelerinde geçirir; talebe ve hocaları fıkıhçılardan müteşekkildir ve bu alanında nam salmış isimlerdir. Bu âlimler fıkıh dersleri düzenlemekte, fıkıh kitaplarında kendilerine ait görüş ve fetvalardan istifade edilmektedir. Diğer taraftan isimleri cerh-ta'dîl kitaplarında da kendine yer bulur. Ve münekkittler onlar hakkında değerlendirme yaparken fıkıhla aralarında mutlaka bir bağlantı kurar. Özellikle ehl-i re'ye mensuplarsa genellikle tenkit de edilmişlerdir.

3.4.1. Alkame b. Kays (öl. 62/682)¹⁶⁴

Muhadramûndan kabul edilen Alkame, Kûfe'de ikamet eden İbn Mes'ûd'un önde gelen talebelerindendir.¹⁶⁵ Hadis rivayetleri bulunmakla birlikte fıkı ile ön plana çıkmıştır. Zira *Kütüb-i Sitte*'de pek çok rivayeti olduğu¹⁶⁶ bilinse de İbn Mes'ûd'dan almış olduğu fıkıh eğitimi ve fetvaları ile ün kazanmıştır.¹⁶⁷ İlmini İbrahim en-Nehaî (öl. 96/714), Şa'bî (öl. 104/722), İbn Sîrîn (öl. 110/729), Ebû İshak es-Sebîî (öl. 127/745) gibi talebelerine aktarmıştır.¹⁶⁸ Bu hususta mesela Yahudi ve Hristiyanların diyeti Hz. Ömer tarafından 4000 dirhem olarak, Mecûsîlerin diyeti ise 800 dirhem olarak belirlenmiştir. Alkame ise Yahudi ve Hristiyanın diyeti konusunda bir fark gözetmeksizin müslümanın diyeti kadar olduğunu söylemiştir. Bu görüş Hz. Ömer, Hz. Osman, Abdullah b. Mes'ûd ve Muâviye'den rivayet edilmiştir. Alkame'nin bu görüşü hocası Abdullah b. Mes'ûd'dan alması mümkündür. Ayrıca Alkame'nin dışında Mücâhid, Şa'bî, İbrahîm en-Nehaî, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğu zikredilmiştir.¹⁶⁹ Ancak Alkame

¹⁶⁴ Alkame b. Kays hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Ahmet Özel, "Alkame b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/467; Detaylı bilgi için ayrıca bk. Mürsel Akdere, *Alkame b. Kays en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/86; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/244-245.

¹⁶⁶ Buhârî, (2001), "Salât", 32, (No. 404); Müslim, "Mesâcid ve Mevâdî'u's-Salât", 7, (No. 538); Tirmizî, "Birr ve Sıla", 60, (No. 1998), Ebû Dâvûd, "Edeb", 45, (No. 4893), Nesâî, "Cumâ", 23, (No. 1403), İbn Mâce, "Zühd", 19, (No. 4194).

¹⁶⁷ Tabakât kitaplarında fakih olarak nitelenen Alkame'nin İbn Mes'ûd'a bağlı olduğu, âlimlerin kendisinden fıkıh eğitimi aldığı ve bu alanda meşhur olduğu zikredilmiştir. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/53-54.

¹⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/54.

¹⁶⁹ İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr*, 9/521.

vefat tarihi açısından zikredilen bütün bu isimlerden daha büyüktür. Bu sebeple söz konusu isimlerin bu kanaati onlara hocalık yapması bakımından Alkame'den elde etmeleri muhtemeldir. Öte yandan bahsi geçen fıkıh meselesi göstermektedir ki İbn Mes'ûd'dan gelen bu görüş Ebû Hanîfe'ye kadar ulaşmaktadır. Dolayısıyla bu örnek İbn Mes'ûd - Alkame – Nehaî - Ebû Hanîfe şeklinde olmak üzere Kufe fıkının oluşumuna katkı sağlayan isimlere ve geleneğe de işaret etmektedir. Bir başka örnekte Alkame bayram namazından sonra iki rekâtlık bir nafilâ namazına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Alkame dışında İbrahim en-Nehaî, Süfyân es-Sevrî ve ashâbü'r-re'yin de bu görüşte olduğu zikredilmektedir.¹⁷⁰ Dikkat edilirse Alkame zikredilen bu âlimlerin hocası konumundadır. Dolayısıyla bu ve benzeri örnekler ışığında Alkame hakkında fetvalarının Kûfe fıkının teşekkülüne zemin hazırlayan bir âlim¹⁷¹ olduğu sonucunu çıkarmak ve onun muhaddis fakîh bir âlim olduğunu söylemek mümkündür.

3.4.2. Mesrûk b. el-Ecda' (63/683)¹⁷²

İbn Mes'ûd'un önde gelen bir diğer talebesi olan Mesrûk; Hz. Ebubekir (öl. 13/634), Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Ali (öl. 40/661), Hz. Aişe (öl.58/678) ve Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-653) gibi sahabe-i kiramdan hadis naklinde bulunmuştur.¹⁷³ Şakîk b. Seleme (öl. 82/701), Nehaî (öl. 96/714), Şa'bî (öl. 104/722), Ebû İshak es-Sebî (öl. 127/745) gibi talebelerine hadis rivayet etmiştir.¹⁷⁴ *Kütüb-i Sitte*'de rivâyetleri¹⁷⁵ olduğu bilinen Mesrûk mesleken fıkıhçıdır. Nitekim kaynaklarda Kûfe'nin önde gelen fetvâ mercilerinden addedilen Kâdı Şüreyh'in (öl. 80/699) bile kendisi ile istişarede bulunduğu zikredilmiştir.¹⁷⁶ Kendine ait fetva örnekleri mevcuttur. Mesela Mesrûk'a göre şaşı bir kimse gözü sağlıklı olan bir kimsenin gözünü çıkarsa ona kısas gerekir. Bağışlaması

¹⁷⁰ İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebir*, 2/247.

¹⁷¹ Hz. Peygamber'in ashâbından sonra Kûfe fakîhlerinin Abdullah b. Mes'ûd'un halkasından olduğu zikredilirken Alkame bu talebelerin en başında zikredilmiştir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/299.

¹⁷² Mesrûk b. el-Ecda' hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Bünyamin Erul, "Mesrûk b. el-Ecda'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/336-337; Bu konu hakkında yapılan çalışma için bk. Üsâme Bozkurt, *Abdullah b. Mes'ûd'un İzinde Bir Ömür Mesrûk b. el-Ecda' ve Kûfe Hadisçiliğine Katkısı*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022).

¹⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/232.

¹⁷⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/64.

¹⁷⁵ Buhârî, (2001), "İman", 25, (No. 34); Müslim, "Selâm", 4, (No. 2165); Tirmizî, "İlim", 15, (No. 2673); Ebû Dâvûd, "Diyât", 20, (No. 4559); Nesâî, "Cenâiz", 17, (No. 1860); İbn Mâce, "Tıp", 36, (No. 3520).

¹⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/233-234.

durumunda ise diyetin yarısı gerekir.¹⁷⁷ Kezâ Mesrûk’a göre bir adam ölse ve geride ana-baba bir kız kardeş ve babasının kız ve erkek evlatları kalsa ana-baba bir kız kardeşine mirasın yarısını; diğer kardeşlerine ise mirasın geri kalanını bırakır.¹⁷⁸ Başka bir örnekte kâdılık yaptığı dönemde kadınların velisiz evlenemeyeceğine dair görüş bildirmiştir.¹⁷⁹ Kâdılık görevinde bulunan¹⁸⁰ Mesrûk herhangi bir ücret ve hediye kabul etmemiş, zahidane bir hayat sürmüştür.¹⁸¹

3.4.3. Esved b. Yezîd (öl. 75/694)¹⁸²

Hadis münekkitleri tarafından *sika* kabul edilen,¹⁸³ rivayetleri *Kütüb-i Sitte*’de yer bulan¹⁸⁴ Esved b. Yezîd, âlimler ailesine mensup Kûfeli bir ilim adamıdır.¹⁸⁵ Kûfe’nin büyüklerinden kabul edilen Alkame b. Kays’ın yeğeni, İbrahim en-Nehaî’nin ise dayısıdır.¹⁸⁶ Hanefî mezhebinin temelini oluşturan isimlere hocalık yapması¹⁸⁷ açısından fıkıhta önemli bir konuma sahiptir. Ayrıca Abdullah b. Mes’ûd’un seçkin fıkıh talebeleri¹⁸⁸ arasında zikredilmesi sebebiyle de Kûfe fıkıh mektebinin önemli fakîh ve temsilcileri arasında zikredilmektedir. Nitekim fetvaları fıkıh kitaplarında yer almaktadır. Örneğin; Esved b. Yezîd’e göre namazda secde ayeti okunduğunda binek üzerinde olan kişi imâ ile secde yapar.¹⁸⁹

¹⁷⁷ İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakkuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî fi’l-fıkhi İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1405), 9/428.

¹⁷⁸ İshâk b. Mansûr el-Mervezî, *Mesâilü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye* (Suudi Arabistan: İmâdetü’l-Bahsi’l-İlmî, 2002), 8/4189.

¹⁷⁹ Vekî’, *Ahbabu’l-kudât*, 2/255.

¹⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/397.

¹⁸¹ İbn Sa’d, *eş-Tabakâtü’l-kübrâ*, 6/82.

¹⁸² Esved b. el-Yezîd hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Saffet Köse, “Esved b. el-Yezîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/441-442.

¹⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/397;

¹⁸⁴ Buhârî, (2001), “Cumâ”, 215, (No. 4863); Müslim, “İtikâf”, 3, (No. 1175); Tirmizî, “Savm”, 179, (No. 939); Ebû Dâvûd, “”, Tetavvû’, 27, (No. 1365); Nesâî, “Kıyâmu’l-Leyl ve Tetavvû’un-Nehâr”, 61, (No. 1785); İbn Mâce, “Zühd”, 2, (No. 4106).

¹⁸⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 4/50.

¹⁸⁶ İbn Sa’d, *eş-Tabakâtü’l-kübrâ*, 6/70; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 4/520.

¹⁸⁷ Hanefî mezhebinin temelini oluşturan iki isim Hammâd ve Ebû Hanîfe’ye hocalık yapan Nehaî ve Şa’bî Esved’in talebeleri arasında zikredilmektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 4/50. Ayrıca bk. Saffet Köse, “Esved b. el-Yezîd”, 11/442.

¹⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/299.

¹⁸⁹ İbn Kudâme, *eş-Şerhu’l-kebîr*, 1/784.

4. *EHL-İ RE'YİN MUHADDİSLERİ*

Geçmişten günümüze âlimlerin biyografileri incelendiğinde görülecektir ki her âlim almış olduğu eğitimlerin yanı sıra bazı ilimlerde ihtisaslaşma eğilimi göstermiş ve bu ihtisaslaşmanın neticesinde bazı unvan ve sıfatlar ile anılır hale gelmiştir. Bu ihtisaslaşma söz gelimi fıkıh alanında mevzubahis olur ise âlim *fakîh*, tefsir alanında olursa *müfessir* olarak anılmıştır. Bu ihtisas alanına kimi zaman da mezhep mensubiyetleri ilave edilip böylece vurgulanmıştır. Örneğin âlim Hanefî bir fıkıhçı ise *Hanefî fakîh*, Şâfiî'ye mensupsa *Şâfiî fakîh* gibi nitelendirmeler ile zikredilmiştir.

Esasen bunlar ilk anda akla gelebilecek nitelemelerdir; zira hem Hanefiyye hem de Şâfiî'ye birer fıkıh ekolüdür. Bununla kıyaslandığında *ehl-i re'yin muhaddisi* tanımlaması çok daha dikkat çekici olabilir. Zira ilgili başlıklar altında zikrettiğimiz üzere *ehl-i re'y* aklı ön planda tutan bir yaklaşıma delalet ederken muhaddis, aklın karşısına yerleştirilmiş olan nakil ve hususen de hadisi uğraş amacı edinen bir bakış tarzıdır. Ama görünen odur ki *ehl-i re'y* içinde hadisi, en az muhaddisler kadar uğraş amacı edinen isimler vardır. Buna göre *ehl-i re'yin muhaddisi* ifadesi ile tavsif edeceğimiz âlimde şu özelliklerin birleştiği görülür:

1. Re'y veya re'y fikhî ile ilişkisi açısından

- a. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere Hanefiyye'nin kurucu veya ilk dönem meşhur isimleriyle bağlantısı bulunmak,
- b. Fikhî karakterine işaret edilmesinin yanı sıra Kûfeli, Iraklı olduğuna vurgu yapılması,
- c. Özellikle Hanefî fıkıh kitaplarında görüşlerinden bahsedilmesi veya bu alana dair kitabı bulunduğu bilgisinin verilmesi,
- d. Hanefî tabakat kitaplarında isminin geçmesi.

2. Hadisçilik ile ilişkisi açısından

- a. Hadis ilmiyle sıradan bir fıkıhçıya oranla daha fazla ilgisinin bulunması,
- f. Kendi döneminde hadis ilminin önde gelen, güvenilirliği ile meşhur isimlerinin derslerine devamlı ve düzenli bir şekilde katılması,

- b. Sırf hadis öğrenmek için rihlelere çıkması,
- c. Sırf hadis öğrenimi amacıyla uzak coğrafyalardan kendisine gelinmesi,
- d. Hadis kitaplarında rivayetlerinin bulunması ve/veya bu alana dair kitaplarının olması,
- e. Cerh-tadil kitaplarında hakkında değerlendirmelerin yapılmış olması ki bu husus hadisçiler tarafından bir *râvî* olarak dikkate alındığını gösterir,
- f. Hakkında cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapılmasının yanı sıra bizzat kendisinin *râvî* tenkit etmesi.

İKİNCİ BÖLÜM
EHL-İ RE'YİN MUHADDİSLERİ

EHL-İ RE'YİN MUHADDİSLERİ

Mezhepler bir dinî inanışın amelî yahut inanca yönelik hükümlerini kendilerine has bir üslup ve yöntem ile anlamlandırma ve yorumlama faaliyeti kabul edilebilir.¹⁹⁰ Hanefilik de bu mezheplerden biridir. Fıkî meselelere getirdiği yorum ve çözümler, ortaya koyduğu hükümler asırlardır uygulanagelmekte olup pek çok ülkede müntesibi bulunan büyük mezhepler arasında en ön sıradadır.

Hanefî mezhebinin en çok tenkit edildiği meselelerin başında hadise diğer mezheplere nazaran daha az yer verdiği ve buradan hareketle hadis bilgilerinin yetersizliği iddiası gelmektedir. Gerçekten böyle midir? Yoksa başta Ebû Hanîfe olmak üzere Hanefîler fıkîh kadar hadis ile de mi iştigal etmişlerdir? Bu önemli soruya cevap bulmanın en iyi yolu, mezhep içinde fıkîh eğitim-öğretim faaliyetlerinden bağımsız tamamen hadis alanı ile ilgili çaba ve gayretleri olan ve bu vasfıyla *fakîh* kimliği yanında *hadisçi* de sayılabilecek isimlerin hatta bu vasfı hoca-öğrenci bağlantısı içinde birbirlerine nakleden silsilelerin bulunup bulunmadığını araştırmak olacaktır.

Şüphesiz böyle bir araştırmada *Hanefî* nisbesine sahip bütün ulemanın hadis bilgilerini incelemek mümkün olmayacaktır. Zaten çalışmamızın konusu ve gayesi de bu değildir. Amacımız Hanefîlerin tek vasfı fakîh olan ulemadan müteşekkil olmadığı, aksine içlerinde *fakîh* kabul edilen ama aynı zamanda hem kendilerinin hem de ve özellikle hadis ulemasının *muhaddis* olarak tanımladığı ve dolayısıyla *ehl-i re'yin muhaddisi* diye vasfedilebilecek ilim adamlarının varlığını araştırmaktır.

Böyle bir araştırma hadis ve Hanefîlere ait fıkîh kitaplarının eş zamanlı taranmasını ve daha da önemlisi her iki meslek erbabının birbirleri hakkındaki değerlendirmelerinin bilinmesini gerektirir. Bu yönde yaptığımız araştırmalar ortaya koymaktadır ki Hanefî fukaha arasında hem bireysel olarak hem de hoca-talebe bağlantısı içinde yetişen muhaddis *silsilelerinden* bahsedilebilir.

¹⁹⁰ İlyas Üzümlü, “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/526-532.

Bu bölümde tespit edilen üç silsileye yer verilmektedir. Aralarından özellikle Şerîk b. Abdillâh silsilesi elde edilen veriler doğrultusunda detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Diğer silsilelerde veri yetersizliği sebebiyle daha sınırlı bilgi sunulmuştur. Son olarak başka silsilelerin oluşması muhtemel bazı râvîlerin biyografilerine ve hicrî üçüncü asra kadar yaşayan ehl-i re'y muhaddis âlimlerin kronolojik tablosuna yer verilmiştir.

Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin talebeleri için sıkça “*ashâbu Ebî Hanîfe*” tabiri kullanılmaktadır. Bu kavram sıradan ve binlerle örneği bulunan hocalık-talebelik ilişkisinin dışında, belki bir kısmı akranı sayılabilecek kimselerden müteşekkil kısaca *yakın* veya *ihtisas öğrencisi* diyebileceğimiz bir bağlılık ifade etmektedir.¹⁹¹ Ebû Hanîfe'nin etrafında ondan ders almak yanında bu vasma da sahip bulunan çok miktarda isimden bahsedilebilir. Ancak ilginç olan şudur ki bu isimler içinde dahî muhaddis addedilebilecekler vardır.

1. ŞERÎK B. ABDİLLAH (öl. 177/794) HALKASI

Halka, talebelerin ilim talep etmek için bir hocanın etrafında toplanması manasındadır. Hz. Peygamber hayatta olduğu dönemde başlayan ders halkaları ashab tarafından sürdürülmüş; nesilden nesile aktarılarak bir ilmi gelenek haline gelmiştir. Muhaddislerin de bu noktada ilim halkaları bulunduğu, hadis rivayet ve dirayet ilimlerinin müzakere edildiği ders meclisleri olduğu bilinmektedir. Bu çerçevede ehl-i re'y âlimleri için de ilim halkalarının varlığından söz etmek mümkündür.

1.1. Şerîk b. Abdillâh

Ehl-i re'y âlimler arasında tıpkı muhaddisler arasında olduğu gibi hadis ilim halkaları bulunmaktadır. Şerîk b. Abdillâh ile başlayan bu halkada onun talebesi Ali b. el-Ca'd, onun talebesi Ahmed b. Ebî İmrân ve talebesi Tahâvî olmak üzere bu âlimler konu edinilecektir.

¹⁹¹ Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/2-3.

1.1.1. Şerîk b. Abdillâh'ın Hayatı (öl. 177/794)

Tam adı Ebû Abdillâh Şerîk b. Abdillâh b. Hâris en-Nehaî olup Yemen asıllı Mezhîc kabilesinin Neha' koluna mensuptur.¹⁹² 95/714 yılında Buhâra'nın Horasân bölgesinde doğmuştur.¹⁹³ Daha sonra amcasının oğlu vasıtasıyla Bağdat'ın güneybatısında ikamet eden diğer akrabalarının yanına yerleşmiş ve bu değişiklik onun ilim yolculuğunun başlamasına vesile olmuştur. Hayatının büyük bir bölümü Kûfe'de geçmiştir. 177/794 yılında Zilkâde ayının ilk cumartesi günü Kûfe'de vefat etmiştir.¹⁹⁴

Doğum ve vefat tarihleri ortaya koymaktadır ki Emevîler devrinde hayata başlayan Şerîk, ömrünün önemli bir kısmını Abbâsî iktidarında yaşamış; Mansûr (754-775), Mehdî (775-785), Hâdî (785-786) ve Harûnürreşîd'in¹⁹⁵ (786-809) devirlerine tanıklık etmiştir. Bu halifeler nezdinde önemli bir yere sahip olan Şerîk b. Abdillâh önemli bölgelerde kâdılık görevine getirilmiştir. Hocası Ebû Hanîfe'nin vefat ettiği 150/767 senesinde Vâsıt'a atanan ve orada üç yıl kâdılık yapan Şerîk, sonrasında Mansûr tarafından Kûfe kâdılığına tayin edilmiştir.¹⁹⁶

¹⁹² İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/378; Vekî', *Ahbabü'l-kuḍât*, 3/149-150; Neha' kabilesi hakkında ayrıca bk. İbrahim Sarıçam, "Neha'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/535.

¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/280. *el-Ensâb*'ta doğum tarihi Hicrî 75 olarak zikredilmiştir. bk. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Muallimî el-Yemânî, (Haydarâbad: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1962), 13/64-65.

¹⁹⁴ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/378.

¹⁹⁵ Hârunürreşîd Hire emiri iken Şerîk b. Abdillâh'ın cenazesine katılmak istemiş ancak Kantara mevkiinde cenaze namazının kılındığı haberi gelince geri dönmüştür. Bk. İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/378.

¹⁹⁶ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa b. Ehmed el-Aynî, *Meğâni'l-aḥyâr fî ricâli Me'âni'l-âşâr*, thk. Muhammed Fâris, (Mısır: y.y., ts.), 2/20. Bir rivâyete göre Şerîk görevlendirmeye itiraz etmiş ya da düşünmek için mühlet istemiştir. Fakat halifenin bu konuda ettiği yemine istinaden göreve başlamak durumunda kalmıştır. bk. İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/378. Bir başka rivâyete göre Mansûr, ona kimlerden olduğunu sormuş, bunun üzerine Şerîk b. Abdillâh nesebini zikredince halife ona Kûfe kâdılığına teklif etmiştir. Ancak Şerîk yalnızca namaz ve oruç bahislerini bildiğini dolayısıyla kâdılık görevini layıkıyla yerine getiremeyeceğini söylese de "Yapabildiğin kadar!" cevabını almıştır. Bk. Vekî', *Ahbabü'l-kuḍât*, 3/150. Farklı bir rivâyete göre ise halife onu Kûfe kâdılığına getirmeyi teklif edince Şerîk itiraz etmiş, sonrasında Halife ona mühlet vermiştir. Şerîk istemeye istemeye kabul edince Halife ona "Sert bir mizacın olduğunu gördüm; bu tavrını daha da keskinleştir!" demiş, Şerîk de bu hususta halifenin ona destek olacağına dair söz almıştır. Vekî', *Ahbabü'l-kuḍât*, 3/155; İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/378.

Halife Mehdî, Şerîk b. Abdillâh'ı kâdılık yanında Kûfe imamlığı ve şehirde gerçekleşen diğer vakaların çözümü hakkında da yetkilendirmiş, belki daha önemlisi çocuklarına hadis dersi verip onlara edep öğretmekle görevlendirmiştir.¹⁹⁷

Uzun yıllar süren Kûfe kâdılığının ardından azledilerek¹⁹⁸ Ahvâz kâdılığına getirilmiştir. Ancak kaynaklarda Ahvâz kâdılığını küçümsediği, bu sebeple yerine getirmek istemediği ve firar edip saklandığı rivayet edilir.¹⁹⁹ Şerîk b. Abdillâh'ın sert mizaçlı, ilme meraklı,²⁰⁰ zeki,²⁰¹ hazırcevap,²⁰² mütevazı,²⁰³ zahit ve dindar²⁰⁴ bir kimse olduğu söylenir.²⁰⁵

1.1.2. İlmi Yönü

Buhâra'dan küçük yaşta ayrılıp Bağdat'a gelen ve burada eğitim-öğretim hayatına dâhil olan²⁰⁶ Şerîk'in en çok irtibatı bulunan ilimler hadis ve fıkıh olmuştur. O bu bölgenin hem

¹⁹⁷ Vekî', *Ahbâru'l-kuḍât*, 3/154. Halife Mehdî ona "Şu üç şeyi geri çeviremezsin; kâdılık makamı, evlatlarını terbiye edip onlara hadis rivâyet etmek ve huzurunda ikram edilen yemeği kabul etmek" deyince Şerîk "Yemek bütün bunların arasında kabulü benim için en kolay olanıdır." şeklinde cevap vermiştir. Ancak yemeğe ilaveten kâdılık atamasını ve halifenin çocuklarını tâlim-terbiyesi vazifesini de kabul etmiş görünmektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/207.

¹⁹⁸ Bir rivâyete göre halife Harûn, onu azletmek için Kûfe'ye gelmiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/292. Bu da onu ne kadar önemseydiğini gösterir.

¹⁹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/207.

²⁰⁰ Şerîk "Seni kim yetiştirdi?" diye sorulduğunda "Kendim!" cevabını vermiş ve bunu şöyle açıklamıştır: "Buhara'dan Bağdat'a geldiğimde amcaoğullarımın Kur'ân hocalarına bağlanıp ondan Kur'ân öğrendim. Daha sonra Kûfe'de süt satıp kazandığım para ile defter-kâğıt aldım; onlara ilim ve hadis yazdım. Sonra da fıkıh öğrendim." bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/280.

²⁰¹ Ammâr b. Rûzeyk (öl. 159/776) şöyle dedi. "Şerîk, Süfyân, el-Hasen b. Sâlih ve Kays b. er-Rebî' hocaları Muğire'ye gelip giderlerdi. Bir gün Muğire bana şöyle dedi: "Bunların arasında en akıllıları Şerîk'tir." bk. Vekî', *Ahbâru'l-kuḍât*, 3/150.

²⁰² Halife Mehdî, Şerîk'in de bulunduğu bir mecliste zındıklık ile alakalı bir soru sormuştu. Şerîk hemen cevap verdi: "Zındıklığın alametleri cemaatle namazı terk etmek, kahvelerde dolaşmak ve cemaatten ayrı görüş belirtmektir." Halife ona şöyle mukabelede bulundu: "Seni kastetmedik ey Şerîk!" Yahya b. Maîn'in naklettiğine göre halife bu cevabı üzerine Şerîk'i çok hazırcevap bulduğunu ifade etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/294. Şerîk'e göre "Cevabı tam yerinde vermek kalbi rahatlatır." Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/296.

²⁰³ Böyle ciddi ve geliri bol gibi görünen görevlerde bulunmasına rağmen Şerîk öğün olarak ıslattığı kuru ekmeği yemektir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/285. Bir gün göreve gidemeyince sebebini soranlara kıyafetini yıkadığını ve kurumasını beklediğini söylemiştir. Vekî', *Ahbâru'l-kuḍât*, 3/169.

²⁰⁴ Çok namaz kılmasından dolayı alnında secde izi oluşmuştur. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/296. Şerîk'in hocası Ebû İshak es-Sebîi'nin kıldırıldığı yaklaşık 700 vakit sabah namazına iştirak ettiğine dair rivâyetler mevcuttur. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/281.

²⁰⁵ Şerîk b. Abdillâh hakkında toplu bilgi ve kaynakları için ayrıca bk. Mehmet Ali Sönmez, "Şerîk b. Abdillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/5-6.

²⁰⁶ Vekî', *Ahbâru'l-kuḍât*, 3/150; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/280.

hadis hem de fıkıh ekollerinden istifade etmiştir. Bu sebeple Şerîk'i her iki alanda sözü geçen etkili bir âlim olarak nitelemekte beis yoktur.

1.1.2.1. Şerîk b. Abdillâh'ın Hadisçiliği

Şerik b. Abdillâh'ın eğitim-öğretim hayatının şekillendiği Bağdat veya daha geniş çerçevesiyle Irak bölgesi, bütün İslâm coğrafyası içinde hadis ilmi açısından en ön sıralarda gelir. Kaldı ki onun bu bölgeye intikali, hadis rivayet çağının en önemli dönemi addedilen II./VIII. asırda gerçekleşmiştir. Bu vesileyle Şerîk b. Abdillâh hem coğrafyanın hem de dönemin öncüsü sayılabilecek önemli simalarından hadis dersi alma fırsatına sahip olmuştur. Bununla birlikte öyle görünüyor ki Şerîk hadislerini daha ziyade Kûfe ve yakın çevresinden elde etmiştir. Nitekim hadis hocalarının büyük bir kısmının Kûfeli olduğu görülür. Şerîk'in en çok irtibatta bulunduğu hocası Amr b. Abdillâh Ebû İshâk es-Sebiî'dir (öl. 127/745).²⁰⁷ Tabiîn ulemâsından olan ve Kûfe muhaddislerinin reislerinden sayılan Ebû İshâk es-Sebiî'nin yaklaşık 300-400 hocasının olduğu, bunların 70-80 tanesinden ise teferrüd ettiği yani sadece kendisinin rivayette bulunduğu²⁰⁸ dikkate alındığında Şerîk'in bu hocasından devraldığı ilmî birikimin önemi daha iyi anlaşılır.

Oldukça kalabalık bir hadis hocası listesine sahip olan Şerîk'in diğer bazı hocaları ise şunlardır: Zebîd el-Yâmî (öl. 122-124/740), Simâk b. Harb (öl. 123/741), el-Eşas b. Ebî's-Şa'sâ (öl. 125/743), Âsım b. Behdele (öl. 127/745), Mansûr b. el-Mu'temîr (öl. 132/750), Ammâr ed-Dühnî (öl. 133/751), Ziyâd b. İlâka (öl. 135/753), Abdülmelik b. Umeyr (öl. 136/754), Ali b. el-Akmar (öl. ?), Ata' b. es-Saîb (öl. 136/753), Âsım el-Ahvel (öl. 142/759), Haccâc b. Ertât (öl. 145/762), Hişâm b. Urve (öl. 146/763), A'meş (öl. 148/765), Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776).²⁰⁹

Hocalarının büyük çoğunluğu muhaddislerden üstelik bu alanında isim yapmış âlimlerden oluşan Şerîk'in ayrıca hadis meclisleri düzenlemesi ve çok sayıda hadisçiye

²⁰⁷ Ebû İshak es-Sebiî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Osman Koçkuzu, "Ebû İshâk es-Sebiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/170-171.

²⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/59.

²⁰⁹ Hocaları hakkında bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/280; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/293-294; Aynî, *Meğâni'l-aḥyâr*, 2/18.

hocalık yapması onun muhaddislik yönüne işaret eden diğer veriler olarak değerlendirilebilir. Şerîk'in başta hayatının büyük çoğunluğunu geçirdiği Kûfe²¹⁰ olmak üzere Bağdat'ta²¹¹ ve kâdılık görevinde bulunduğu Vâsıt'ta hadis dersleri verdiği ve bunun için meclisler düzenlediği nakledilir. Nitekim rivayetlerinin çokça yayıldığı yerler arasında Vâsıt'ın adı da zikredilir.²¹³ Bunlar dışında onun ilmî faaliyetlerde bulunduğu şehirler arasında Basra²¹⁴ ve Mekke'nin de²¹⁵ adı zikredilir.

Şerîk b. Abdillâh, hocalarında olduğu gibi talebe bakımından da geniş bir kitleye sahiptir. Bunlar arasında bir kısmı ehl-i hadîs ekolünden sayılabilecek Abdurrahmân b. Mehdî (öl. 189/813-814), Yezîd b. Hârûn (öl. 206/821), Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (öl. 219/834), Ebû Bekîr b. Ebî Şeybe (öl. 235/849) ve Osman b. Ebî Şeybe (öl. 239/853) gibi âlimlerin isimleri sayılabilir.²¹⁶ Onun öğrencilerinden bazıları ise kendisi gibi hem iyi bir hadisçi hem de fıkıhçı olmayı başarabilmiştir. Bunlara da el-Leys b. Sa'd (öl. 175/791), Abdullah b. el-Mübarek (öl. 181/797), Abbâd b. el-Avvâm (öl. 187/803), İshâk el-Ezrak el-Vâsîtî (195/811), Vekî b. el-Cerrâh (öl. 197/812), Yahyâ b. Âdem (öl. 203/818), el-Muallâ b. Mansûr (öl. 211/826)²¹⁷, Abdurrahman b. Şerîk en-Nehaî (öl. 227/842), Ali b. el-Ca'd (öl. 230/844-845), Abdullah b. Avn el-Harrâz (232/846), Bîşr b. Velîd el-Kindî (öl. 238/853), Ali b. Hucr (244/858-859), Muhammed b. Süleymân Levîn (öl. 245/859) örnek

²¹⁰ Öğrencilerinin büyük bir kısmını Kûfeliler oluşturmaktadır. Bu konuya ileride değinilecektir.

²¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/279.

²¹² Şerîk kâdılık hakkında şöyle bir hadis rivâyet etmiştir. “İki kâdı cehennemlik, bir kâdı cennetlidir. Bildiği halde haksız bir şekilde hüküm veren kâdı cehennemdedir. Bilmediği halde hüküm vererek insanların haklarını ziyan eden kâdı da cehennemlidir. Ancak hak ile hüküm veren kâdı cennettedir.” bk. Ebü'l-kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, (Musul: Mektebetü'l-Uûm ve'l-Hikem, 1983), 2/20. Kâdılık görevini de bu hadis çerçevesinde icra ettiği düşünülebilir.

²¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/283. Abbâd b. el-Avvâm el-Vâsîtî bu hususta “Ma'mer ve Şerîk Vâsıt'a bize gelirlerdi. Biz Şerîk'i tercih ederdik” demiştir. Ayrıca talebelerinden İshâk el-Ezrak el-Vâsîtî'nin ondan 9.000 hadis rivâyet ettiği bilinmektedir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/281.

²¹⁴ Basra'da bazı insanlar ondan hadis rivâyet etmek istemiş, Şerîk bunu kabul etmeyince onu taşıyarak Basra'dan kovmuşlardır. Ancak kanaatimizce bu durum onun Basra'da daha evvelinde hadis rivâyet etmediğine delalet etmemektedir. Bk. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sîkât*, thk. Abdulalîm Abdulazîz el-Bestevî, (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 1/455.

²¹⁵ Yahyâ b. Saîd'e Şerîk'in Mekke'de bulunduğu zaman ona bir şey sorup sormadığı sorulunca onu taz'îf ederek ona hiçbir şey sormayacağını söylemiştir. Bu rivâyete göre Şerîk'in Mekke'de de bir ders halkasının varlığından söz edilebilir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/284.

²¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/294.

²¹⁷ Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 28/291.

verilebilir²¹⁸ ki bu isimlerin önemli bir kısmının rivayetleri başta *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturanlar olmak üzere hadis edebiyatının önemli örneklerine girmiş durumdadır. Bu isimlerin bir kısmının Kûfeli olmasına karşılık bir kısmının çeşitli beldelere mensup bulunması Şerîk'in hadislerinin bütün İslâm coğrafyasında talep gördüğü manasına gelir. İbn Mübârek'in Şerîk b. Abdillâh hakkındaki "Kûfe'deki hadisleri Süfyân es-Sevrî'den daha iyi bilir" şeklindeki tespiti²¹⁹ onun Kûfe ile olan bağlantısına delalet ederken dokuz bin hadisle kendisinden en çok nakilde bulunan İshâk b. Yûsuf el-Ezrak'ın²²⁰ Vâsıtlı olması bunun önemli göstergelerinden biridir.

Şerîk b. Abdillâh'ın meslek itibarıyla hadise nispet edilmesi gerektiğine delâlet eden diğer bir veri ise rivayetlerinin hadis ilminin en meşhur eserleri olan kitaplara girmiş olmasıdır. Nitekim *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan eserlerin müelliflerinin tamamı²²¹ ona fiilen talebelik yapmasalar bile eserlerinde Şerîk b. Abdillâh'ın hadislerine yer vermiştir.²²² Bu veri de daha ziyade sahih rivayetlerin toplanmaya gayret edildiği bu eserler açısından Şerîk'in makbul bir hadis âlimi olduğunu gösterir.

Bunlara ilave olarak münekkitlerin Şerîk b. Abdillâh hakkındaki değerlendirmeler de onun mesleğini tespitinde rol oynayabilir. Nitekim o tabakât kitaplarında *hâfız* ve *allame* gibi vasıflarla anılmıştır.²²³ İbn Sa'd (öl. 230/845),²²⁴ Yahya b. Ma'in (öl. 233/848), İclî (öl. 261/875),²²⁵ Ya'kûb b. Şeybe (öl. 262/875)²²⁶ ve Ebû Dâvud (öl. 275/889)²²⁷ gibi âlimler onun *sika*²²⁸ olduğunu söylemiş,²²⁹ İbn Hibbân (öl. 354/965) da ismini es-

²¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/279.

²¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/384.

²²⁰ Bu bilgi için bk. İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/220.

²²¹ Buhârî, *es-Sahîh*'te kendisinden sadece talik cinsinden rivâyette bulunmuştur. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/293.

²²² Buhârî, (2001), "Ezân", 64, (No. 708), Müslim, "Selâm", 36, (No. 2231), Tirmizî, "Savm", 184, (No. 945), Ebû Dâvud, "Akdiye", 6, (No. 3584), Nesâî, "Tahâret", 25, (No. 29), İbn Mâce, "Cenâiz", 36, (No. 1546).

²²³ Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, 8/200.

²²⁴ İbn Sa'd *sika* olduğunu belirtmekle beraber hata yaptığını da zikretmiştir. Şerîk'in hata yapması hakkındaki tüm görüşler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/378.

²²⁵ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/453-455.

²²⁶ Ayrıca *seyyiul hıfz* olduğunu da söylemiştir.

²²⁷ Aynı zamanda Ebû Dâvud "hata ederdî" de demiştir.

²²⁸ Sika hadis ilminde; adalet ve zabt niteliklerine sahip olan güvenilir râvi anlamına gelmektedir. bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 277.

²²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/283; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/295.

Sikât'ına almıştır.²³⁰ Şerîk hakkında böyle ta'dîl ifade edenlerin yanı sıra sikanın biraz altında fakat *mecrûh*'un üzerinde yani *orta derecede* bir râvî addedildiğine yorulabilecek lafızlar da kullanılmıştır. Mesela müteşeddîd hadis âlimlerinden olduğu bilinen Nesâî (öl. 303/915) Şerîk hakkında *leyse bihi be's*²³¹ değerlendirmesinde bulunur.²³² Ahmed b. Hanbel'e (öl. 241/855) göre Şerîk *sadûk*²³³ bir râvîdir. Ancak Ahmed, Şerîk'ten nakledilen hadislerin ihticâc olup olmayacağı konusunda da çekimser kalmış; muhatabına "Bu konu hakkında sorma!" demiştir.²³⁴ Cûzcânî'den (öl. 259/873) ise Şerîk hakkında *seyyi'u'l-hıfz*,²³⁵ *muzdaribu'l-hadîs*²³⁶ gibi değerlendirmeler gelmiştir.²³⁷ Ancak bu eleştirilerin Şerîk'in ömrünün sonlarına doğru ihtilâta²³⁸ uğraması ile alakalı olduğu söylenebilir.²³⁹ Nitekim bazı âlimler onun Vâsıt kâdılığı zamanındaki rivayetlerinde problem olmadığını, Kûfe'de naklettiği hadislerde ise çokça vehim bulunduğunu söylemiş; bunu da görev sonrasında *ızdırab* şeklinde ortaya çıktığını vurgulamışlardır.²⁴⁰ Şerîk'in rivayet ettiği meşhur hadislerden birisi "Velisiz nikâh olmaz." hadisidir. Bu hadisin sened şeması şu şekildedir:²⁴¹

²³⁰ Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed b. Hibbân el-Büstî, İbn Hibbân, *eş-Şikât*, thk. Seyyîd Şerîfüddîn Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975), 6/444.

²³¹ Hakkında *leyse bihi be's* denilen râvinin hadisi yazılır ve araştırılır. bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 163.

²³² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/295.

²³³ Zehebî ve Irâkî'ye göre tadin üçüncü, Sehâvî'ye göre ise beşinci mertebesinde bir kavramdır. Böyle olan bir râvinin rivâyetleri yazılır ve araştırılır. bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 261.

²³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/296.

²³⁵ Bir cerh terimi olan *seyyi'u'l-hıfz* kavramı râvinin hafızasının zayıflığı sebebiyle hata etmesi ve bu hatalarının doğrularından az ya da eşit olması anlamına gelmektedir. Bu tür hadisler araştırılmak için yazılır. Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 276.

²³⁶ Birbirlerine zıt olduğu bilinen biri diğerine tercih edilemeyen hadislere *muztaribu'l-hadîs* denmektedir. Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 242.

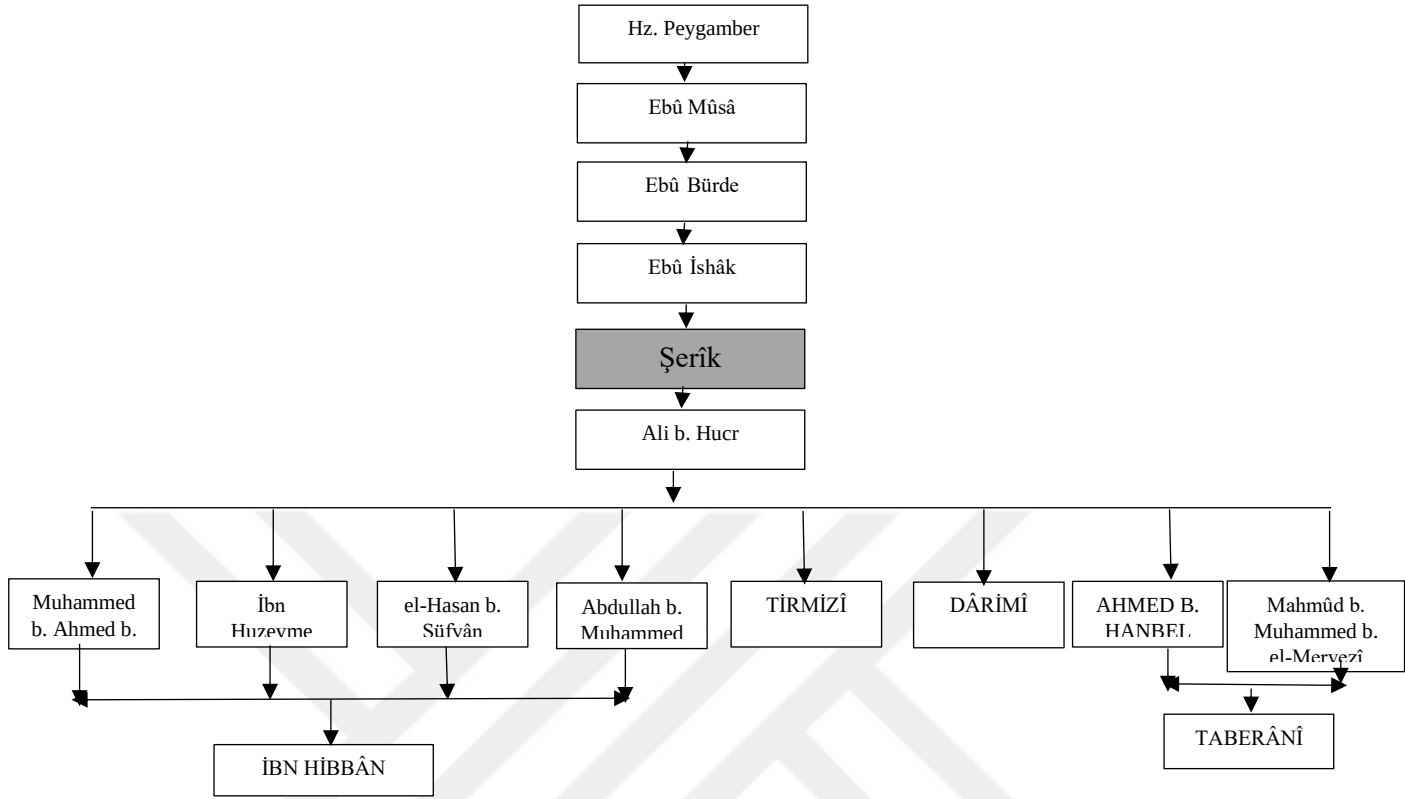
²³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/284; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/295.

²³⁸ İhtilât; yaşlılık yahut ani sebepler dolayısıyla hafıza bozukluğu yaşama durumu demektir. Bk. Ebû Amr Takyüddîn Osmân Salâhiddîn Abdîrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Şalâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018), 366; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 130.

²³⁹ Halîfe Mehdi'nin veziri Ubeydullah, Şerîk'ten hadis rivâyet etmek isteyince Şerîk ihtilâtı sebebiyle bu teklife sıcak bakmamıştır. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/285.

²⁴⁰ İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 6/444; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/284; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/295.

²⁴¹ Tirmizî, "Nikâh", 15, (No. 1101), İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 9/400, (No. 4090), Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Fevâz Ahmed Zemirli – Hâlid es-Seb' el-İlmî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/155, (No. 600), Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, thk. Tarık b. İvazillâh – Abdulmuhsin İbrahim (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995), 1/211, (No. 681), 8/42, (No. 7900).

Farklı pek çok sened ve tariki bulunan bu hadis Şerîk'ten sadece Ali b. Hucr tarafından rivayet edilmiştir. Hakkında sika, sadûk, hâfız gibi değerlendirmeler yapılmıştır.

Şerîk b. Abdillâh'ın hadisçiliğine yapılacak önemli vurgulardan biri de bizzat kendisinin başka râvîler hakkında değerlendirmelerde bulunmasıdır. Gerçi az sayıdaki bu değerlendirmeler²⁴² ona münekkî kimliği yüklemek için yeterli olmayabilir. Ama kimi rical eserlerinde bu konudaki görüşlerine yer verilmiş olması yine de kayda değer bir göstergesidir.²⁴³

Bize göre bütün bunlar yani meşhur hadis hocalarından ders alması, farklı beldelerde hadis meclisleri tertip etmesi, öğrencileri arasında çeşitli coğrafyalara mensup meşhur

²⁴² Meselâ bir râvinin Mürcîî oluşuna işaret etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/538. el-Esved b. Kays el-Abdî (öl. ?) hakkında *sadûku'l-hadîs* demiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/298.

²⁴³ İbn Hacer *Tehzîb*'te onun değerlendirmelerine yer vermektedir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/298; 5/49; Talebelerinden Vekî' b. el-Cerrâh ve Ebû Nuaym kâdılığa geldikten sonra Şerîk'ten bir şey yazmadıklarını ifade etmişlerdir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/204.

hadisçilerin bulunması, rivayetlerinin güvenilir kitaplarda nakledilmesi, bizzat kendisinin başkaları hakkında değerlendirme yapması, Şerîk'in meslek itibarıyla hadise nispet edilip bir *muhaddis* sayılması için yeterlidir.

1.1.2.2. Şerîk b. Abdillâh'ın Fıkıhçılığı

Şerîk b. Abdillâh hadisçi kimliğinin yanı sıra *fakîh* olarak da tanımlanır.²⁴⁴ Hatta fıkıh eğitimini İbn Şübrûme (öl. 144/761) ve Ebû Hanîfe (öl. 150/767) gibi fukahadan aldığına özellikle dikkat çekilir.²⁴⁵ Malum olduğu üzere bunlar ve özellikle de Ebû Hanîfe, fıkıhta belli bir yaklaşım tarzıyla ilişkilendirilen isimlerdir. Bu sebeple olsa gerek Şerîk b. Abdillâh, fıkıh söz konusu olduğunda hususen Hanefilerle irtibatlandırılır ve hatta *Ebû Hanîfe'nin ashabından* yani yakın çevresinden olduğu bilgisi verilir.²⁴⁶ Yine aynı sebeplerden dolayıdır ki Kureşî (öl. 775/1373) onun ismini, Hanefî fukahâyı tanıttığı *el-Cevâhiru'l-muğiyye*'sine almıştır.²⁴⁷

Kimi biyografi kitaplarında Ebû Hanîfe ile Şerîk arasında bazılarının göre ikinci ismin, kendisine yapılan kâdılık teklifini kabul etmesiyle²⁴⁸ bazılarının göre ise kıskançlıkla²⁴⁹ alakalı bir dargınlıktan bahsedilir. Ancak söz konusu bu olumsuz ortamın zamanla tersine döndüğü ve birbirleri hakkında övgü dolu sözler sarfettikleri görülür.²⁵⁰ Şerîk ile Ebû

²⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/202; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/295.

²⁴⁵ Aynî, *Meğâni'l-aḥyâr*, 2/18-20.

²⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/256; Ayrıca Ebû Hanîfe'nin ders halkalarının incelendiği bir makalede Şerîk b. Abdillâh, Ebû Hanîfe'nin ders halkalarında yer alan talebeleri arasında zikredilmiştir. Bk. Adnan Hoyladı - Soner Duman, "Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları", *Bilimname Dergisi*, 2020/41, (Mayıs 2020), 1068-1069.

²⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/256.

²⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/202. Nitekim bazı kaynaklarda şu şekilde bir olay aktarılmaktadır: Halife Mansûr bir gün Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî ve Şerîk'i huzuruna çağırarak ve onlardan kendileri hakkında belirlemiş hükmü kabul etmelerini istemiştir. Buna göre Ebû Hanîfe'yi Bağdat'a, Süfyân'ı Basra'ya ve Şerîk'i de Kûfe'ye kâdı tayin etmek istemektedir ve bu teklifi kabul etmeyenleri kırbaç ile cezalandırma tehdidinde bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki Ebû Hanîfe kırbaç tercih etmiş, ayrıca hapsedilmiş ve bu esnada yani tutukluken vefat etmiştir. Bunları göze alamayan Süfyân Yemen'e kaçmıştır. Fakat Şerîk ikisini de yapmamış, aksine teklifi kabul etmiştir. Bk. Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve Aşḥâbuhû*, 71. Bu konuda ayrıca bk. Mehmet Ali Sönmez, "Şerîk b. Abdillâh", 39/6.

²⁴⁹ Hanefî âlim Aynî'ye (öl. 855/1451) göre Şerîk ilk zamanlarda Ebû Hanîfe'ye karşı haset beslemiş, bundan mütevellit aralarında bazı sorunlar yaşanmış fakat sonrasında bu problem ortadan kalkmış ve birbirlerine karşı muhabbet besler hale gelmişlerdir. Bk. Aynî, *Meğâni'l-aḥyâr*, 2/20.

²⁵⁰ Nitekim Şerîk, Ebû Hanîfe hakkında "Onunla bir sene kaldım. İnsanlar arasında gecesini ondan daha güzel geçireni görmedim. Hatta geceleyin onun başını yastığa koyduğuna bile şahit olmadım" demiştir. Bk. Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve Aşḥâbuhû*, 55; Şerîk'in Ebû Hanîfe'nin şahsı ve ilmine dair diğer

Hanîfe'nin birlikte hac yapmaları,²⁵¹ Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'ın Şerîk'in huzuruna çıkarken hürmet ve edepten taviz vermemesi²⁵² ikili arasındaki problemlerin sürmediğine yorulabilir.

Şerîk'in fakîh kimliğine işaret edebilecek bir diğer veri de Hanefî fıkıh kitaplarında ona ait görüşlere atıfta bulunulmasıdır. Nitekim Şerîk'in fetvaları Hanefî fukahânın meşhur isimlerinden Tahâvî (öl. 321/933), Cessâs (öl. 370/981), Ebü'l-Leys es-Semerkindî (öl. 373/983), Serahsî (öl. 483/1090), Zeylâî (öl. 762/1360), İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457), İbn Nüceym (öl. 970/1563) ve İbn Âbidîn'in (öl. 1252/1836) eserlerine girmiş durumdadır.²⁵³ Bu görüşlerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür:

- Şerîk b. Abdullah'a göre teyemmümün her namazda tekrarlanması gerekir. Hanefîlerin kurucu imamlarına göre ise abdest bozulmadığı ve su görülmediği takdirde tek bir teyemmüm ile her namaz kılınabilir.²⁵⁴
- Vârisi olmayan kişinin tüm malını vasiyyet etmesi Şerîk'e göre câizdir ki Ebû Hanîfe ve İmameyn de bu kanaattedir.²⁵⁵
- Namaz kılan kimse Şerîk'e göre kıyamda secdeye, rükûda ayaklarına secdeye burnuna, oturduğunda ise kucağına bakmalıdır. Ebû Hanîfe ve İmameyn ise sadece secdeye bakılması gerektiği kanaatindedir.²⁵⁶

övgü cümleleri için ayrıca bk. Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aṣḥâbuhû*, 59. Ebû Hanîfe ise Şerîk'in zekâ ve aklını övmüştür. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍîyye*, 1/256.

²⁵¹ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aṣḥâbuhû*, 73.

²⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, 9/287-288.

²⁵³ Örnekler için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Muḥtaşaru İḥtilâfi'l-'ulemâ' li't-Tahâvî*, thk. Abdullah Nezîr Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, 1417), 1/200; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. er-Râzî, Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1405), 4/21; Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, thk. Salâhuddîn en-Nâhî (Bağdâd: Matbaatü Esad, 1386), 264; Serahsî, *el-Mebsût*, 3/6; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-ḥakâik*, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1313), 6/45; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî, İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr 'ale'l-Hidâye*, (Lübnan: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1970), 10/98; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 8/248; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddû'l-muḥtâr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000), 6/452.

²⁵⁴ Tahâvî, *Muḥtaşaru İḥtilâfi'l-'ulemâ'*, 1/147.

²⁵⁵ Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 3/33.

²⁵⁶ Tahâvî, *Muḥtaşaru İḥtilâfi'l-'ulemâ'*, 1/200.

- Ona göre sâ²⁵⁷ ölçüsü, yediden fazlaya sekizden aza tekabül eder. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre bu ölçü sekize tekabül eder.²⁵⁸
- Boşanma esnasında ev eşyalarının paylaşımı hususunda çıkacak bir ihtilafta Şerîk, bütün malların eşler arasında yarı yarıya taksim edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ebû Hanîfe ister boşanmış ister boşanmamış olsunlar kadına ait olan kadının, erkeğe ait olanın erkeğin olduğu görüşündedir. İkisine ait olan eşyalar ise erkeğe verilir. Vefat durumunda ikisine ait olan eşyalar geride kalana aittir. İmam Muhammed vefat durumunda da ikisine ait olan eşyaların erkeğe kalması gerektiği kanaatindedir. Ebû Yûsuf ise kadına kendisi için hazırladığının verilmesi gerektiğini ve kalanının erkeğe verilmesini söylemiştir.²⁵⁹
- Şerîk b. Abdillâh'a göre alışverişteki muhayyerlik hem satıcı hem de müşteri için de geçerlidir. Ancak müşteri malı kabzettiye gerektiği durumlarda tazmin etmesi de gerekir. Hanefî mezhebinin önde gelen âlimleri satıcının muhayyerlik hakkı varsa ve müşteri mala muhayyerlik süreci geçmeden zarar verdiyse o malın kıymetini ödemesi gerektiği görüşündedir. Şayet müşterinin muhayyerlik hakkı varsa ve mal satış anında telef olmuşsa satıcı müşteriye ücretini ödemelidir.²⁶⁰
- Şüf'a hakkı ile ilgili bahisler çerçevesinde Şerîk kâfirin bir Müslümandan satın almış olduğu araziden öşür alınıp alınamayacağı meselesini onların Müslümanlardan satın aldıkları sevâime²⁶¹ kıyaslamış ve böyle bir araziden vergi alınmayacağını söylemiştir. Ancak diğer Hanefî fukahânın değerlendirmesine göre böyle bir kıyas doğru değildir. Dolayısıyla böyle bir arazinin de vergiden muaf tutulmaması icap eder.²⁶² Fakat bizim için önemli olan Şerîk'in kabul görmeyen görüşünün bile fıkıh kitaplarında zikredilmiş olmasıdır ki bu, ona değer verildiğini gösterir.
- Şüf'a ile ilgili bir başka mesele de Şerîk, hak sahibi olan kişi hakkı olduğunu bilse ancak talep etmese o kişinin talep hakkının baki olduğu görüşündedir. Dili ile hakkını terk ettiğini beyan edinceye kadar sessiz kalması talep hakkını

²⁵⁷ Eski bir ölçü birimi olan sâ' hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Cengiz Kallek, "Sâ'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/317-319.

²⁵⁸ Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfi'l-'ulemâ'*, 1/455.

²⁵⁹ Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfi'l-'ulemâ'*, 2/345-346.

²⁶⁰ Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfi'l-'ulemâ'*, 3/53-54.

²⁶¹ Yılın belli zamanlarında semiz olmaları ve sütünden verim almak amacıyla meralarda otlatılan hayvanlar. bk. Erdoğan, *Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, 394.

²⁶² Serahsî, *el-Mebsût*, 3/6.

düşürmemektedir. Bu konuda İmam Muhammed de Şerîk'in görüşünü rivayet etmiştir.²⁶³

- Şerîk b. Abdillâh'a göre alacaklı kimse borçlunun ya da kefilin birlikte veya ayrı ayrı sorumlu olduklarına dair şart koşsa, sonra aralarından birini seçse, seçtiği kişi ölünceye ya da iflas edinceye kadar diğer kişiden bir şey alamaz. Ancak bu kişinin ölmesi halinde borcunu diğerinden talep edebilir.²⁶⁴
- Şerîk b. Abdillâh, Hanefîlerin içilmesini haram gördüğü seker²⁶⁵ adlı içecek hakkında “*Hurma ağaçları ve üzüm asmalarından hem içki hem de güzel rızık elde edersiniz*” meâlindeki Nahl suresi 16/67 ayetini delil göstermiş ve mevcut hükmü savunmuştur.²⁶⁶
- Yine benzer bir açıklama ile nakî'u't-temr içeceğinin de mübah olduğunu söylemiştir.²⁶⁷
- Şerîk'in en göze çarpan fetvası ise nebîz hakkındaki görüşüdür. Bizzat kendisi anlatıyor: “Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe birlikte hac yaparken her nerede konaklasalar insanlar onları tanır; Irak'ın fakîhleri olmalarından ötürü kendilerini taltif eder, oturup hasbihal etmek veya soru sormak isterlerdi. Sorulan meseleler fıkha taalluk ettiğinde Süfyân genelde Ebû Hanîfe'yi işaret ve takdim ederdi. Bir gün nebîzin hükmü hakkında soru geldi. Ebû Hanîfe tam cevazından bahsedecekken Süfyân eliyle onun ağzını kapattı ve ‘Bizim fetvalarımız kendi memleketimizde geçerlidir; Medîne’de değil!’ dedi. Bu hadiseden hareketle nebîz hakkında Şerîk'in Ebû Hanîfe'den etkilenmiş olabileceği mümkün görünmektedir. Nitekim rivayete göre içerisinde Medineli olanların da bulunduğu bir grup âlim, nebîzin durumunu konuşmak üzere toplanmış ve onun *haram* olduğunu savunmuşlardır. Şerîk de aynı meclise gelmiş, görüşü sorulduğunda “*La be'se bih!*” demiştir. Bir başka rivayete göre bir mecliste yağlı bir et yemeğinin üzerine içilecek nebîzin sindirime yardımcı olacağı zikredilmiş, bir başkası bu söze itiraz ederek “*Biz bunu duymadık; bu ancak bir uydurmadır.*” meâlindeki

²⁶³ Semerkandî, ‘*Uyûnü'l-mesâ'il*’, 264.

²⁶⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 20/126; Serahsî, *Mebsût*, ed. Cevat Akşit, (İstanbul: Gümüşev, 2008), 20/193-194.

²⁶⁵ Seker; Hurmanın suda bekletilen hali. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Nergiz Önce, “Erken Dönem Hanefî Mezhebi Eserlerinde ve Osmanlı Dönemi Nüküllü Fetvâ Mecmualarında “Kitâbü'l-eşribe””, *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 15/15 (Haziran, 2011): 96.

²⁶⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/3; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik*, 6/45; İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 8/248.

²⁶⁷ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Bâbertî, *el-İnâye şerḥu'l-Hidâye*, (Lübnan: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1970), 10/98; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 10/91-98.

Sâd suresi 38/7 ayetiyle karşılık verince Şerîk bu kimseye çıkışmıştır. Sonra orada bulunanlar Şerîk'ten bu konu hakkında hadis rivayet etmesini isteyince “*Ehl-i hadis hadisi, onu yalanlayanlardan daha çok koruyan kimsedir.*” diyerek cevap vermiştir.²⁶⁸

Şerîk b. Abdillâh'ın uzun yıllar ve çeşitli şehirlerde kâdılık yapması da onun fıkıhçı kimliği ile ilişkilendirilebilir. Hem verdiği fetvalar hem de verilmiş bazı kararları tenkit etmesi geniş ve seri bir fıkıh bilgisi ile alakalıdır. Mesela “*Bir adamı ok atıp öldüren kişi hakkında ne dersin?*” şeklindeki soruya Kâsım b. Ma'n'ın (öl. 175/792) “*O da ok atılmak suretiyle öldürülür. Birinci okta ölmezse ikinci ok atılır.*” cevabına Şerîk şiddetle karşı çıkmış; “*Allah Resûlü'nün canlıları hedef almaktan nehyettiğini*²⁶⁹ *bile bile onu hedef mi gösteriyorsun!*” diyerek çıkışmıştır.²⁷⁰ Bu olay ve itirazı, onun hadis ile fıkıhı birleştirdiğinin önemli bir kanıtıdır.

Şerîk b. Abdillâh'ın görüş ve fetvalarına Hanefîlerin dışında başta Şâfiîler olmak üzere diğer mezheplerin de önem gösterdiği, kendi kaynaklarında bunlara da yer verdikleri

²⁶⁸ Vekî', *Ahbâru'l-kuḍât*, 3/156-157; Saymerî, *Ahbâru Ebî Ḥanîfe ve Aşhâbuhû*, 73; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/294. Şerîk'in nebîz için cevâz vermesine dair ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/203.

²⁶⁹ Bu hadis için bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 3/191 (No. 13005); Ebû Dâvud, “Cihâd”, 129, (No. 2689). Ebû Eyyûb el-Ensârî'den gelen bu rivâyete göre Abdurrahmân b. Hâlid b. e-Velid, bir savaş esnasında ele geçen dört düşman askerini bağlatıp nişangâh yapılarak öldürülmelerini emretti ve söz konusu kişiler bu şekilde öldürüldü. Olayı haber alan Ebû Eyyûb el-Ensârî “Hz. Peygamber bunu nehyetti.” diyerek onu tenkit etti. Bunu işiten Abdurrahmân hemen dört köle azat etti.

²⁷⁰ Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 1/200. Şerîk'in tepkisi üzerine Kâsım “Sen bu meyanda bizi geçtin.” diyerek Şerîk'i övmüştür.

bilinmektedir. Özellikle talâk,²⁷¹ iddet,²⁷² kısas²⁷³ ve diyet²⁷⁴ gibi konularda Şerîk'in fetvalarına da müracaat ettikleri açıkça görülür. Hanefiler dışında kalan mezheplerin ve özellikle de Şâfiîlerin ehl-i hadis grubu içinde bulundukları dikkate alınırsa Şerîk'e müracaatları veya en azından görüşlerini zikretmeleri ona verdikleri değeri gösterir.

1.1.2.3. Şerîk'in Diğer İlimlerdeki Yeri

Şerîk b. Abdillâh döneminde zihinleri meşgul eden en önemli meselelerden birinin ehl-i bidat ile mücadele olduğu söylenebilir. Uzun yıllar ve başta Kûfe olmak üzere ehl-i bidatle mücadelenin en yoğun şekilde sürdürüldüğü bölgelerde kâdılık yaptığı düşünüldüğünde Şerîk'in de bu konuda önemli bir konumu olduğu söylenebilir. Zira ehl-i bidatle ilgili hususlar çeşitli açılardan hadisi, fikhî ve kelâmî da ilgilendirir. Dolayısıyla

²⁷¹ Şâfiîlere göre bir adam karısını boşayıp boşamadığı konusunda şüpheye düşse ona geri dönmesine gerek kalmaz. Çünkü şek barındıran talâk bâtıldır. Çünkü haramlık şüphe ile ortadan kalkar ve dolayısıyla geri dönmeye de gerek kalmaz. Ancak Süfyân es-Sevrî'ye göre geri dönülmesi gerekir. Şerîk ise böyle bir durumda kadını önce boşayıp sonra ona geri dönülmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak bu fasit bir görüş olarak değerlendirilmiştir. Bısr b. Velîd el-Kindî bu konu hakkında Ebû Yûsuf'tan şu şekilde bir aktarımda bulunmuştur: Bir adam Ebû Hanîfe'ye gelmiş, karısını boşayıp boşamadığı konusunda emin olmadığını söylemiştir. Ebû Hanîfe bunun üzerine "Sen boşadığına emin oluncaya dek o senin hanımıdır." demiştir. Süfyân ise "Ona geri dön. Şayet onu boşamadıysan bile ona dönmende bir zarar yoktur." demiştir. Şerîk ise bu kişiye "Önce boşu sonra da ona geri dön." demiştir. Bütün bu görüşler İmam Züfer'e aktarıldıca Züfer şöyle cevap vermiştir: "Ebû Hanîfe fıkha, Süfyân ise takva ve ihtiyata göre fetva vermiş. Ancak Şerîk'i sana bir mesel ile açıklayayım. Bu durum kişinin üzerine bulaşan ama necis olup olmadığına kanaat getiremediği bir şeyi sormasına benzer. Ebû Hanîfe bu adama 'Necis olduğuna emin oluncaya dek bunun sana bir zararı yoktur.' diyor. Süfyân ise temiz olsa bile yıkamayı emrediyor; çünkü yıkamada bir sakınca görmüyor. Kaldı ki böylece şayet o şey necis ise onu zaten yıkamış da oluyor. Ancak Şerîk'in sözü "Önce üzerine bevlet sonra da onu yıka!" demek gibidir." Mâverdî, *el-Hâvî fi fikhî's-Şâfiî*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 10/325.

²⁷² Şerîk b. Abdillâh'a göre iddetin bitimi hayızın bitmesi ile yani üçüncü hayız süresinin gusûl alınması ile nihayete ermesi ile sonlanır. Hayızın tam olarak bitmesi ile birlikte gusûl almadığı müddetçe iddet bitmiş olmaz. Kişinin henüz gusûl almamış olması onun için hala hayız hükümlerinin geçerli olduğuna delil olarak gösterilebilir. Kendisinde hayız hükümleri kaldığı müddetçe de onun hayızının bittiği söylenemez. Onun bu görüşü ve tenkiti konusunda bk. Mâverdî, *el-Hâvî fi fikhî's-Şâfiî*, 11/173.

²⁷³ Şerîk şöyle demiştir: "Kısas söz konusu olduğunda sağ uzva karşılık ancak sağ uzvu keserim. Sağ sol ile değiştirmem. Eğer sağ yoksa ancak kolaylıkta ortak olmaları, yaratılıştaki denk ve fayda bakımından yakın bulunmaları sebebiyle solu kestirim." Ancak Şâfiî ulemâdan bazıları bu fetvayı Nahl 16/126 ayetine muhalif bulmuş ve hatalı addetmiştir. Çünkü belirli bir yeri olan ve türü tek olan şeyler kısasın gereği olarak genel isimlere dâhil edilemezler. Örneğin parmaklar bu gruba girer. İşaret parmak yerine orta parmak alınmaz. Çünkü isimleri parmak olsa bile bulundukları konumları farklıdır. Şayet kasıtlı bir şekilde sağa karşılık solu almak caiz olsaydı o varken de alınması caiz olurdu. Dolayısıyla var iken bunun yapılması nasıl ki caiz değilse yok iken de yapılması caiz değildir. Bu konuda bk. Mâverdî, *el-Hâvî fi fikhî's-Şâfiî*, 12/182.

²⁷⁴ Bir adam Şerîk'e şöyle bir soru sordu: "Düşmanımız içimizden birini vurup onu yüzüstü yatarsa; kaşını, burnunu ve göğsünü yaralasa! (Ne yapmamız gerekir?)" Şerîk bu soruya Hz. Osman'ın böyle bir konuda 12.000 dirhem diyete hükmettiğini söylemek suretiyle cevap verdi. bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 7/306.

Şerîk'in hadis ve fıkıh kadar itikat ve kelâm alanı ile de ilgisinin bulunması garip olmayacaktır.

Bu çerçevede öncelikle ifade etmek gerekir ki Şerîk'in bizzat kendisi hakkında Şîilik ve Râfîzîlik gibi bazı ithamlar bulunmaktadır. Bir rivayete göre Halife, Şerîk'i huzuruna çağırıp hakkındaki bu Râfîzîlik iddiaları konusunda onu sorgulayınca şöyle cevap vermiştir: “Râfîzîlik eğer Hz. Muhammed'i, Fâtıma'yı, Ali'yi, Hasan ve Hüseyin'i sevmek ise evet ben Râfîzîyim ve onları takip ederim.” Bu cevap üzerine Şerîk beraat etmiştir.²⁷⁵ Malum olduğu üzere özellikle Kûfelilerin Şîiliği, Hz. Ali ile Hz. Osman arasındaki bir üstünlük tartışmasında birinciye takdim etmekten ibarettir. Yoksa onların büyük çoğunluğu efdaliyyet bağlamında Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'i Hz. Ali'nin önüne geçirmişlerdir.²⁷⁶ İşte tam bu noktada genellikle Şerîk b. Abdillâh'ın sözü aktarılır: “Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'i Ali'ye öncelemeyen Şîi kabul edilemez. Bu ümmetin peygamberinden sonra en efdal kişiler Hz. Ebu Bekir sonra da Hz. Ömer'dir.” Nitekim bir rivayete göre münazaraya girdiği şahıs onu Ebû Bekir ve Ömer'e hakaret etmekle suçlayınca Şerîk “*Ben Zübeyr hakkında helâl görmediğim şeyi Ebû Bekir ve Ömer hakkında nasıl câiz görürüm!*” diyerek çıkmıştır.²⁷⁷

Onunla ilgili bu iddialar bir tarafa bırakılırsa Şerîk kelâm kitaplarında, döneminin meşhur itikadî tartışmalarında görüşlerine müracaat edilen bir âlim olarak karşımıza çıkar. Ona göre;

- İman kavlı (tasdik) ve ameldir; artar ve azalır.
- Kur'ân kelâmullah'tır; sıfatı ve zatı gayr-ı mahlûktur. Ona *mahlûk* diyen kâfirdir.
- Allahu Teâlâ'nın âhirette görülmesi hak ve gerçektir.²⁷⁸

²⁷⁵ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/151. Bu konuda ayrıca bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, Abdullah b. Muhammed el-Haşidi, (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, ts.), 1/606.

²⁷⁶ Nitekim Zehebî'ye göre de Şerîk gibi ulema hakkında Şîilik ithamlarını *mahzuru olmayan teşeyyu'* olarak görmek ve Kufelilere has alışılmış bir anlayış diye algılamak daha uygundur. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/202, 209.

²⁷⁷ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/156.

²⁷⁸ Şerîk'e “Bizim yanımızda ruyetullah hadislerini inkâr eden bazı Mutezilî kimseler var.” denince konu hakkında on kadar hadis nakletti ve sonra da şöyle dedi: “*Biz dinimizi tâbiünden alırsak, onlar da ashâbdan alırlar ve dolayısıyla onlardan aldıkları gibi alırsak.*” bk. Muhammed b. İbrahim b. Sadillâh b. Cemâa, *İzâhu'd-delîl fî kat'i hüceci't-ta'fîl*, (t.y.: Dâru's-Selâm, 1990), 36; Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer

- Kur'ân ve sünnette Allah'a izafe edilen sıfatlar hak ve gerçektir; tevil edilmeden söylendiği gibi kabul edilir.²⁷⁹

Doğrudan Ehl-i sünnet öğretisi ile ilişkilendirilecek bu ve benzeri pek çok görüşü²⁸⁰ ısrarla savunan Şerîk bunların bir veya birkaçına muhalefet edenleri tövbeye davet etmiş,²⁸¹ yeri geldiğinde de şahitliklerini kabul etmemiştir.²⁸² Fakat bizim açımızdan önemli olan husus Şerîk'in ısrarla savunduğu bu görüşlerin hemen tamamını doğrudan hadisler ve sünnet ile ilişkilendirmesi ve muhaliflerine bunlardan deliller sunmasıdır.

Şerîk b. Abdillâh'ın tefsir ve kıraat alanları ile de ilgisi olduğu bilinmektedir. Küçük yaşta başlayan Kur'ân kıraat yolculuğu Asım b. Behdele, Ebû İshâk ve Hamza²⁸³ gibi önemli

b. Ahmed ed-Darekutnî, *Kitâbu's-sıfât*, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhi, (b.y.: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1983), 73.

²⁷⁹ Şerîk'e "Bir kavim Allah Teâlâ'nın dünya semasına nüzul edeceği rivâyetleri reddediyor!" denince şöyle cevap verdi: "Bu hadislerle namaz, zekât ve hacdaki sünnetlerle ilgili rivâyetleri nakleden kişiler aynıdır. Biz bu hadisleri Allah'tan öğrendik." bk. Abdürrezzâk b. Abdilmuhsin el-Bedr, *Tezkiratü'l-mü'tesâ şerhi akîdeti'l Hâfız Abdilgani el-Makdisî*, (b.y.: Garrâs li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2003), 399.

²⁸⁰ Şerîk'in ve bu konudaki görüşü olan pek çok âlimin isimleri için bk. Beyhaki, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 1/606.

²⁸¹ Bir rivâyete göre Şerîk, Ebû Hanîfe'yi tövbeye davet etmiş ve "Onu neden tövbeye davet ettiniz?" sorusuna "Küfründen dolayı!" cevabını vermiştir. bk. Abdurahman b. Yahya el-Yemânî, *et-Tenkîl bimâ fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâfîl*, thk. Muhammed Nâsirudîn el-Elbânî, Zühayr Şâviş, Abdürrezzâk Hamza, (t.y.; el-Mektebü'l-İslâmî, 1986), 1/430. Ancak bu rivâyetin aslı olmadığı söylenmiştir. Gerçekten de daha önce ifade ettiğimiz üzere Ebû Hanîfe ile aralarının bozuk olduğu bir süreç vardır ama bu devamlılık arz etmemiş, birbirlerinden övgü ile bahsetmeye başlamışlardır.

²⁸² Hammâd b. Ebî Hanîfe şahitlik için Şerîk'e gelir. Şerîk "Evvelâ namaz imandandır de!" diye talepte bulunur. Çünkü Hammâd, amel ile iman arasında bir ilişki görmemektedir. Hammâd "Ama biz sana bunun için gelmiştik!" dese de Şerîk'in dediğini ikrar durumunda kalır. Arkadaşları "(Asıl) görüşünü terk mi ettin!" diye çıkıştıklarında da "Şahitliğimi kabul etmeyeceğini biliyorum ama onunla karşı karşıya mı geleyim? Bu sebeple ona güzel bir karşılık vermek istedim." der. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/287-288. Başka rivâyete göre de Şerîk, bir mesele hakkında tartıştığı kişinin sırf namazın imandan olduğunu kabul etmemesinden dolayı şahitliğini kabul etmemiştir. bk. Vekî', *Ahbabu'l-kuḍât*, 3/163.

²⁸³ Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. el-Abbâs b. Mücâhid el-Bağdâdî, thk. Şevkî Dayf, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kıraât*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1400), 74.

kari ve müfessirlerin tedrisi ile devam ettirmiştir. Ayrıca tefsir²⁸⁴ ve kıraate²⁸⁵ dair kitaplarda Şerîk'in bazı açıklama ve değerlendirmelerine yer verilir.

Sonuç olarak denilebilir ki Şerîk ehl-i re'ý ekolünün teşekkül sürecinde yaşamış, uzun yıllar sürdürdüğü kâdılık görevi esnasında zaman zaman aklı ve kıyası, bazen de hadisi ve rivayetleri önceleyerek fetva vermiş; genel itibariyle Hanefiyye'nun kurucu imamlarına yakın görüş bildirmiştir. Onun bu yolla vücut bulan fetvaları, zaman zaman itiraz ve tenkitlere hedef olsa bile hem Hanefiyye hem de diğer mezhep mensubu fukaha tarafından nakledilmiştir. Hadis edebiyatının en meşhur örneklerinde rivayetlerine yer verilmiş olması da onun fıkıh ve hadis mesleklerini şahsında en güzel şekilde birleştirdiğini gösterir.

²⁸⁴ Örneğin “ليس لهم طعام الا من ضريع” el-Gâşiye 88/6 ayetindeki “ضريع” kelimesini Şerîk “شريق” “kuru diken” olarak açıklamıştır. Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'an, Tefsîru't-Taberî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 24/384-38. Şerîk bazen de hurûf-i mukattaa hakkındaki açıklamaların râvîlerinden biri olarak karşımıza çıkar. “الم” âyetini “انا الله اعلم” şeklindeki rivâyet “İbn Abbâs → Ebî'd-Duhâ → Atâ b. es-Saîb → Şerîk b. Abdillâh” zinciri ile rivâyet edilmiştir. bk. Ebû'l-Fida' İmâmüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selame (ty: Dâru't-Tîbe li'n-Neşr, 1999), 1/157. Tefsire dair başka bir örnekte Begavî, isrâ – miraç hadisesini aktarır akabinde “Buhârî ile Müslim bu olay hakkında başka bir malumat veremediler ve durumu rivâyeti aktaran Şerîk b. Abdillâh'a havale ettiler.” demiştir. Şerîk'e göre bu olay ilk vahiyden önce gerçekleşmiştir. Buna göre Şerîk'in açıklaması kalbin yarılması olayına taalluk edebilir. Halbuki genel olarak diğer âlimler miraç olayının vahiyden 12 sene sonra ve hicretten hemen önce vuku bulduğu kanaatindedir. bk. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, Abdulah en-Nemr, Osman Cuma Damayriye, Süleymân Müslim el-Haras, (ty: Dâru't-Tîbe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997), 5/64. Mirac hadisesi esnasında Cibrîl'in Hz. Peygamber'e çok yaklaştığı, birbirlerine neredeyse iki yay gibi hatta iki yaydan daha yakın oldukları bilgisi de Şerîk tarafından aktarılmıştır. bk. Ebû Hafs Siracüddîn Ömer b. Nûruddîn b. Ali b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-kitâb*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 18/164. Başka bir rivâyet “سبحان الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين” âyetinin râvîsi konumundandır. “Ahmed ← Yezîd ← Şerîk ← Ebî İshak ← Ali b. Rebîa” senediyle aktarılan rivâyetle şöyle denmektedir: “Hz. Ali ayağını bineğine atarken bismillah, üzerine bindiğinde ise elhamdülillah deyip bu âyeti okudu. Sonra üç kez hamd edip, üç kez tekbir getirdi. Sonra da ‘Sen bütün noksanlıklardan uzaksın, senden başka ilah yoktur. Rabbim! Ben kendime zulmettim, beni bağışla’ diye dua etti ve güldü. Neden böyle yaptığını sorduğumda ‘Resûlullah da böyle yapardı.’ dedi ve yine güldü. ‘Allah Resûlü neden gülerdi?’ dedim. ‘Kulun ‘Rabbim beni bağışla’ demesi Rabbimizin hoşuna gider, çünkü kendisinden başka bağışlayanın olmadığını bilir.’ buyurdu” demiştir.” bk. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/220. Bu tarz örnekler için ayrıca bk. Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 16/571; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/160.

²⁸⁵ Meşhur kıraat âlimlerinden Ferrâ (öl. 207/822) şöyle diyor: “Şerîk'in ‘Hasîf ← İkrime’ senediyle aktardığına göre İbn Abbâs “واسع عليكم نعمة ظاهرة وباطنة” Lokmân 31/20 âyetindeki “نِعْمَةٌ” kelimesini “نِعْمَةٌ” şeklinde okumuştur.” bk. Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 20/148.

1.2. Ali b. el-Ca'd el-Cevherî (öl. 230/844-845)

Ali b. el-Ca'd, Şerîk b. Abdillâh'ın II./VIII. ve III./IX. asırlarda yaşam süren hem muhaddis hem fakîh olan talebelerinden biridir.

1.2.1. Ali b. el-Ca'd el-Cevherî'nin Hayatı

Tam ismi Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî²⁸⁶ el-Hâşimî'dir.²⁸⁷ Maden ticareti ile uğraşması sebebiyle "el-Cevherî" nisbesi ile anılmaktadır.²⁸⁸ Abbâsi hükümdarı Ebü'l-Abbâs'ın hanımı Ümmü Seleme el-Mahzûmiyye'nin azatlısıdır.²⁸⁹ 134/752 yılında²⁹⁰ Bağdat'ta doğmuştur. Ali b. el-Ca'd, hayatını büyük ölçüde ilim ile meşgul olarak ve zahidane bir şekilde yaşamış;²⁹¹ Recep ayının 25-26'sında cumartesi günü 230/845 yılında ve 96 yaşında vefat etmiştir.²⁹² Kabri Bağdat'ta Babu Harb adlı mevkide yer almaktadır.²⁹³

Ali b. el-Ca'd'ın yaşadığı dönem, Abbâsî devletinin kuruluşu ve Mihne sürecini de içerisine alan bir zamana tekabül etmektedir. Yaşadığı süre zarfında birinci halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın (öl. 136/754) iktidarından Vâsik-Billâh (öl. 232/847) dönemine kadar dokuz halife görmüştür. Bu süreçte hiç şüphesiz tanık olduğu en önemli hadise Halku'l-Kur'ân tartışmalarıdır. Kaynaklarda onun bu konuda bizzat halife tarafından sorguya çekilenler arasında olduğu zikredilmektedir.²⁹⁴ Ali b. el-Ca'd'a göre Kur'ân Allâh kelimasıdır. Ancak İbnü'l-Ca'd, Kur'ân'ı mahlûk olarak görenlere de karşı çıkamayacağını söylemiştir.²⁹⁵

²⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/360.

²⁸⁷ Ebü'l-fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1986), 7/310.

²⁸⁸ Hayreddin Zirikli, *el-Al'âm*, (Beyrut: Dâru'l-İlm ve'l-Melâyîn, 2002), 4/269; Kemal Sandıkçı, "Ali b. Ca'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/384.

²⁸⁹ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/338.

²⁹⁰ Doğumu ile ilgili olarak 133/751 ve 136/754 tarihlerini zikredenler de vardır. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/460; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/257. Ancak 230/845 yılında ve 96 yaşında öldüğü yolundaki ten bilgiden hareketle 134/752 tarihini kabul etmek gerekecektir.

²⁹¹ Tam altmış yıl Dâvud orucu tuttuğu rivâyet edilmektedir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/365.

²⁹² İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/339; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/351.

²⁹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/351.

²⁹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/167; Ebü Nasr Tâcüddid Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki, *eş-Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (t.y.: Dâru'l-Hicr, 1413), 2/40.

²⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/257.

Ali b. el-Ca'd'ın yaşadığı dönemin bir diğer önemli konusu ise bid'at fırkalar ve onların düşünceleri ile mücadeledir. Hemen ifade etmek gerekir ki Ali b. el-Ca'd'ın da bid'at sahibi olmasa bile müteşebbisi olduğu ve Cehmiyye'ye²⁹⁶ mensup bulunduğu zikredilmiştir.²⁹⁷ Ancak bu durumun aslında kendisi ile alakalı olmadığı, oğlu ve aynı zamanda Bağdat kâdısı olan el-Hasen b. Alî b. el-Ca'd'ın (öl. 242/856) Cehmî fikirlerinden kaynaklandığı söylenmiş; fakat onun bile daha sonra bu düşüncelerinden geri döndüğü ifade edilmiştir.²⁹⁸ Ali b. el-Ca'd hakkında teşeyyu' iddiaları da vardır.²⁹⁹

1.2.2. İlmî Yönü

Ali b. el-Ca'd ticaretle uğraşan bir esnaf olarak bilinse de ilmî açıdan oldukça donanımlı bir âlimdir. Hadis alanında yaşadığı dönemde Bağdat'ın en meşhur ve muteber muhaddisleri arasında yer alan Ali, fıkha dair birikimi ile de tanınmaktadır.³⁰⁰

1.2.21. Ali b. el-Ca'd'ın Hadisçiliği

Ali b. el-Ca'd, bir ticaret merkezi olmakla birlikte hadis rivayeti için de İslam coğrafyasının en önemli mevkii kabul edilen Bağdat'ta yaşamıştır. Vefat tarihi göz önünde bulundurulduğunda onun yaşadığı sürecin, hadis rivayetinin şifahî aktarımından yoğun bir tedvin ve tasnif çabasına evrildiği zaman dilimine tekabül ettiği söylenebilir.

Hadis ilminin zirve dönemi olarak adlandırabileceğimiz bu süreçte Ali b. el-Ca'd çeşitli âlimlerden ders almış, önemli simalara da hocalık yapmıştır. Ali b. el-Ca'd'ın hadis hocaları arasında akla gelecek ilk isim Şu'be b. el-Haccâc'dır (öl. 160/776).³⁰¹ Nitekim

²⁹⁶ Cehmiyye, Cehm b. Safvân'ın itikâdî görüşlerini benimseyenlerdir. Cehmiyye hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/234-236.

²⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/363.

²⁹⁸ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/346; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/504.

²⁹⁹ Ebü'l-fazl Şihâbüddîn b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dârü'r-Reşid, 1986), 1/398.

³⁰⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/355; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/461.

³⁰¹ Bağdat'ın yanı sıra Basra'da da büyük önemi haiz olan Şu'be b. el-Haccâc *Kütüb-i Sitte*'de yüzlerce rivâyeti bulunan meşhur muhaddislerdendir. Şu'be hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. İbrahim

Ali b. el-Ca'd'ın ondan bin iki yüz civarında hadis naklettiği rivayet edilmektedir.³⁰² Ayrıca Şu'be'nin hadislerini Bağdat'ta en iyi bilen kişi olarak tanınmaktadır.³⁰³ Şu'be gibi bir hocanın hadislerini iyi bilmek, onun en önemli râvîsi olmak, hadis taliplilerince aranan bir râvî olduğu manasına gelecektir.³⁰⁴

Ali b. el-Ca'd'ın meşhur hocalarının bir diğeri ise İmam Mâlik'tir (öl. 179/795). Kaynaklarda Ali b. el-Ca'd'ın İmam Mâlik'ten üç yılda toplam üç hadis rivayetinde bulunduğu bilgisi yer almaktadır.³⁰⁵ Bu bağlamda Ali b. el-Ca'd'ın İmam Mâlik'ten hadis rivayet edebilmek için gösterdiği sabır ve gayretten onun hadis öğrenmeye verdiği önem ve değeri anlamak mümkündür.

Hocaları arasında zikredilen bir diğer meşhur isim İbn Ebî'z-Zi'b'tir (öl. 159/776).³⁰⁶ Ali b. el-Ca'd'ın, fakîh ve muhaddis olarak tanınan İbn Ebî'z-Zi'b'in hadis talebeleri arasında olduğu, ondan hadis imlâsında bulunduğu sonra da hafızasından hocasının dersinin müzakeresini yaptığı aktarılmaktadır.³⁰⁷ Ayrıca Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), Şerîk b. Abdillâh (öl. 177/794) ve Hammâd b. Zeyd (öl. 179/795) de meşhur hocaları arasında sayılabilir.³⁰⁸

Bir başka hocası Cerîr b. Hâzim (öl. 175/791), aralarında Katâde (öl. 117/735), İbn Sîrîn (öl. 110/729), A'meş (öl. 148/765) ve Şu'be'nin (öl. 160/776) de bulunduğu hadis

Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/224-226.

³⁰² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/256.

³⁰³ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/293.

³⁰⁴ Bu hususa dair şu olay zikredilebilir: Bağdatlı muhaddis Ebû Sa'd b. el-Bağdâdî (öl. 540/1146 ?) "Şu'be → Ali b. el-Ca'd" tarihiyle hadis rivâyet eden Ebû Nasr ez-Zeynebî'den (öl. ?) hadis talep etmek üzere Bağdat'a geldiğinde onun ölüm haberini almış ve bunun üzerine "Şimdi ben bu isnada nasıl ulaşacağım!" diyerek ağlayıp son derece üzülmüştür. Bk. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/54.

³⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/362.

³⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/360.

³⁰⁷ İbn Ebî'z-Zi'b'in talebelerinden rivâyetle Ali b. el-Ca'd hakkında şöyle söylenmiştir: "Biz İbn Ebî'z-Zi'b'in yanındaydık. O bize yirmi hadis yazdırdı. Ali onları yazdı ve ezberledi sonra da bize o hadisleri yazdırdı." bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/361; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/344.

³⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/342.

otoritelerinden ders almış,³⁰⁹ Basra'nın seçkin ulemasından kabul edilen sika bir âlimdir.³¹⁰

Ali b. el-Ca'd'ın Şamlı hocası Harîz b. Osmân (öl. 163/7789) da sika bir râvi olup Halife Mehdi zamanında Bağdat'ta hadis rivayet etmiştir.³¹¹ Aslen Kûfeli olan İsrâîl b. Yûnus (öl. 160/777) ise Bağdat'ta ders meclisleri olan, rivayetleri başta *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturanlar olmak üzere büyük eserlere girmiş bulunan önemli bir âlimdir.³¹² Bağdat'ta ders halkaları bulunan bir diğer Şamlı hocası İsmâîl b. Ayyâş'tır (öl. 181/797). Şam'ın hadislerini en iyi bilenler arasında gösterilen İsmâîl b. Ayyâş'ın gerek Şam'da gerekse Şam dışında otorite olduğu bilinmektedir.³¹³

Daha da uzatılabilecek bu liste, İbnü'l-Ca'd'ın ders aldığı hocalarının büyük bölümünün Şam, Basra ve Kûfeli âlimlerden oluştuğunu göstermektedir. Fakat onun hoca listesi sadece bu şehirlere nispet edilen hadisçilerden ibaret değildir. Ali b. el-Ca'd'ın bahsi geçen hocalardan onların memleketlerinde hadis dinlemiş olması kadar kendileriyle devrin ilim merkezi Bağdat'ta karşılaşmış olması da mümkündür. Meselâ en çok hadis rivayet ettiği hocası Şu'be'den Bağdat'ta hadis dinlediği (semâ) söylenir.³¹⁴ Çünkü Ali b. el-Ca'd'ın hadis talebi için meşakkatli rihleleri göze aldığı da zikredilir. Örneğin 156/773 senesinde Basra'ya gittiği,³¹⁵ 160/777 yılında ise Kûfe'ye gelip Süfyân b. Uyeyne'den (öl. 198/814) hadis imlâ ettiği aktarılır.³¹⁶ Ayrıca Basra'da bulunduğu sürede Basralı hocası Cerîr b. Hâzim'den ders dinlemiş olması ihtimal dâhilindedir. Aslen Kûfeli olmakla birlikte Bağdat'ta hadis rivayetinde bulunan hocası Şerîk b. Abdillâh'tan da iki şehirden birinde ders almış olabilir. 157/774 yılında Süfyân es-Sevrî'den bu kez Mekke'de hadis dinlediği zikredilmiştir.³¹⁷ Yine hocalarından İmam Mâlik'in Medine

³⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/60-61.

³¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/529.

³¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/569; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/208.

³¹² Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/229.

³¹³ İsmâîl b. Ayyâş hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Salahattin Polat, "İsmâîl b. Ayyâş" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/85.

³¹⁴ Ali b. el-Ca'd'ın kendi aktarımına göre "Şu'be Bağdat'a Halife Mansûr ve Mehdi zamanında iki defa geldi. Ben iki dönemde de ondan hadis yazdım." demiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/211.

³¹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/344.

³¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/362.

³¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/466.

dışına çıkmadığı göz önünde bulundurulursa ondan talep ettiği hadisler için bu şehirde de bulunduğu düşünülebilir. Böylelikle Ali b. el-Ca'd'ın rihle güzergâhının, onun hadis talebi konusundaki ciddiyet, ihtimam ve gayretini ortaya koyduğu söylenebilir.

Hadis ilim geleneğinin olmazsa olmaz değerlerinden biri, tahammül edilen bir rivayetin edası yani aktarılmasıdır. Bu sebeple hadis ilmine gönül vermiş âlimlerin kendi hadis meclislerinin bulunduğu ve bu meclislerde gerek hafızalarından gerekse imlâ kayıtlarından rivayetleri kendi öğrencilerine aktardıkları bilinmektedir. Ali b. el-Ca'd'ın da kendi hadis meclisleri vardır.³¹⁸ Ve öyle görünüyor ki bu meclisler Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848), Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (öl. 235/849), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855),³¹⁹ Buhârî (öl. 256/870), Ebû Zûr'a er-Râzî (öl. 264/878), Ebû Dâvûd (öl. 275/889), Ebû Hâtîm (öl. 277/890) ve İbn Ebî'd-Dünya (öl. 281/894) gibi bu ilim dalının en meşhur isimlerine ev sahipliği yapmıştır.³²⁰ Yahyâ b. Maîn'in ondan otuz sene hadis yazdığı söylenir.³²¹ Ahmed b. Hanbel'in Ali'den rivayet edip etmediği konusu ise tartışmalıdır. Bazılarına göre Ahmed, ondan hadis yazmış³²² ancak bunları rivayet etmemiştir.³²³ Bazı rivayetlere göre ise Ahmed, oğlu Abdullah'ı ondan hadis almaktan men etmiştir.³²⁴ Bu durumun İbnü'l-Ca'd'ın Halku'l- Kur'ân meselesine bakışından ileri geldiği söylenebilir.

Ali b. el-Ca'd'ın yukarıda zikredilen talebeleri kadar meşhur olmasa da *sika* veya en azından *sadûk* kabul edilen öğrencileri de vardır. Mûsa b. Hârûn (öl. 224/838),³²⁵ Halef

³¹⁸ Ebû Ahmed b. Abdûs (öl. ?) şunları anlatmaktadır: “Muhammed b. el-Varrâk'ın yanında İbn Uyeyne'ye ait hadisler gördüm. Onları Ali b. el-Ca'd'dan yazmış. Ona ‘Bu hadisleri Ali'den ne zaman yazdınız?’ dedim. O da ‘Ali bize bu hadisleri 211/825 yılında yazdırdı. Dersine bir grup olarak katılmıştık.’ dedi.” bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/345.

³¹⁹ Halef b. Sâlim (öl. 231/845) anlatıyor: “Ben, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Ca'd'a gittik. Kitaplarını çıkarıp önümüze koydu. Sonra da yemek hazırlığıyla meşgul oldu. Kitabında bir tane bile hata bulamadık. Yemeği bitirdiğimizde ‘Kitaplarımı getirin!’ dedi. Sonra yazdıklarımızın hepsini hıfzından rivâyet etti.” bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/344-345.

³²⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/256.

³²¹ Bu sözü 225/840 senesinde söylediği rivâyet edilmektedir. bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/345.

³²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/460.

³²³ Hatîb el-Bağdâdî *Târîhu Bağdâd*'da Ali b. el-Ca'd'dan nakilde bulunanları “كتب عنه” ve “روى عنه” şeklinde tasnif etmiştir. Buna göre Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn “كتب عنه” ile vasfedilenler arasındadır. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/360.

³²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/517.

³²⁵ Mûsa b. Hârûn hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/335.

b. Sâlim (öl. 231/845),³²⁶ Ziyâd b. Eyyûb (öl. 252/866),³²⁷ Yakûb b. Şeybe (262/875) bu çerçevede akla ilk gelenlerdir.³²⁸ Ebû Ya'la el-Mavsîlî (öl. 307/919) ve Ebû'l-Kâsım el-Begavî (öl. 317/929) de zikredilmesi gereken iki öğrencisidir. Nitekim Ebû Ya'lâ, aynı hocası Ali gibi güvenilir ve Hanefî mezhebi ile bağlantısı bulunan bir muhaddistir. Begavî'nin hususen zikredilme sebebi ise Ali b. el-Ca'd'ın en önemli râvîsi olmasıdır. *el-Begaviyyü'l-kebîr* olarak tanınan Ebû'l-Kâsım hakkında Ali b. el-Ca'd'dan çokça rivayette bulunduğu ve onda sebat ettiği kaydedilmiştir.³²⁹

Ali b. el-Ca'd'ın hadisleri *Kütüb-i Sitte* gibi meşhur kaynaklarda yer almaktadır. Buhârî ve Ebû Dâvûd kitaplarında onun hadislerine yer vermiştir. Buhârî *es-Sâhîh*'inde Ali b. el-Ca'd'ın hadislerinden 14; Ebû Dâvûd ise *es-Sünen*'inde 3 tanesine yer vermiştir.³³⁰ Bunun dışında hadis rivayet geleneğinin önemli eserleri arasında zikredilen musannef ve müsned türü pek çok eserde de Ali b. el-Ca'd'ın izlerine rastlanmaktadır.³³¹ Buhârî'nin talebesi İbn Hibbân *es-Sahîh*'te Buhârî'nin şartlarına uyduğunu belirttiği çok sayıda hadis nakletmiştir. En meşhur öğrencisi olan Ebû'l-Kâsım el-Begavî'nin Ali b. el-Ca'd'ın rivayetlerini topladığı *el-Ca'diyyât* adlı bir eseri olduğu zikredilmektedir.³³²

Ali b. el-Ca'd her ne kadar münekkitler nezdinde itibar edilen bir râvî olarak bilinse de rivayetleri eserlerde garîb ve ferd olarak rivayet edilmiş; genel olarak mütâbî görevi görmüştür. Mesela, “*Ölülere sövmeyin, çünkü onlar varacakları yere varmışlardır.*” hadisi

³²⁶ Çokça hadis rivâyetinin bulunduğu bilinen ve bir *Müsned* tasnif ettiği zikredilen Halef b. Sâlim hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/131-132.

³²⁷ Ziyâd b. Eyyûb hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/306.

³²⁸ Ya'kûb b. Şeybe hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Kemal Sandıkçı, “İbn Şeybe” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/378-379.

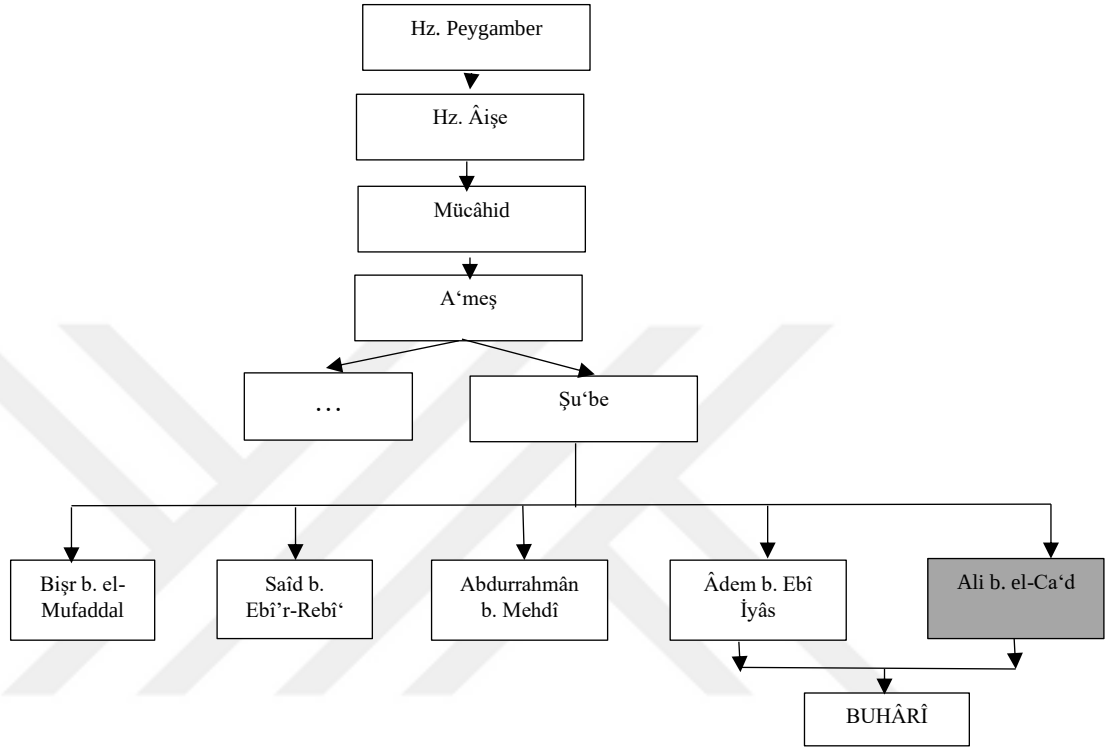
³²⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/442; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/116; Ali Yardım, “Begavî, Ebû'l-kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/339.

³³⁰ Buhârî, (2001), “İlim”, 38 (No:106); Ebû Dâvûd, “Salât”, 153 (No. 874).

³³¹ İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 1/447 (No. 214); Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1966), 1/77 (No. 13); Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsfereyânî, *Müsnedü Ebî Avâne*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.s.), 3/36 (No. 4111); Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temimî el-Mavsîlî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed (Şam: Dâru'l-Memûn li't-Türâs, 1984), 3/72 (1509); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Muşannef*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Dâru'l-kible, 2006), 4/370 (No. 6393); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, thk. Mustafa Abdulkâdir Ata' (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 1/406 (No. 1009).

³³² Bu eseri on iki cüzde topladığı aktarılmaktadır. bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/269.

Buhârî gibi önemli bir hadisçi tarafından rivayet edilmiştir. O bu hadisi hem Ali b. el-Ca'd'dan hem de Âdem b. Ebî İyâs'tan rivayet etmiştir. Şu'be'nin medâr râvi olduğu bu tür hadislerde Buhârî diğer muhaddislerin aksine Ali b. el-Ca'd'dan hususen hadis rivayet etmesi ona olan itimadını göstermektedir, sonucu çıkarılabilir.

Ali b. el-Ca'd'ın kendisine ait iki hadis kitabı olduğu rivayet edilmiştir. Bu eserlerden biri *Müsnedü İbni'l-Ca'd*³³³ diğeri ise *el-Hadis*'tir.³³⁴

Ali b. el-Ca'd'ın hadisçilik yönüne işaret eden önemli bir veri de cerh-ta'dîl âlimlerinin onun rivayet ehliyeti hakkında yaptıkları yorumlardır. Kaynaklarda *muhaddis* olarak tanıtılan Ali b. el-Ca'd hafızası övülen bir râvidir.³³⁵ Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre Ali, *hadisi ezberleyip bir harfini bile değiştirmeden aktarabilen dört kişiden biridir*.³³⁶ Hafızasından rivayette bulunduğu sıkça dikkat çekilen³³⁷ Ali *hadis hâfızları* arasında zikredilmiştir.³³⁸

Ali b. el-Ca'd; Yahyâ b. Maîn, Sâlih b. Muhammed (öl. 293/906) gibi âlimler tarafından *sika* veya *esbet* addedilirken³³⁹ Ebû Zür'a, Ebû Hâtim ve Nesâî gibi âlimler tarafından *sadûk* şeklinde vafedilmiştir.³⁴⁰ İbn Hibbân, Ali b. el-Ca'd'ı *es-Sikât*'ında zikretmiştir.³⁴¹ Müslim (öl. 261/875) ulaştığı en yaşlı hocası olmasına ve *sika* olduğunu söylemesine rağmen *bidat sahibi* yani *Cehmî* olması sebebiyle ondan rivayette bulunmamıştır.³⁴² Hakkında cerh sayılabilecek tek mesele de zaten bu Cehmiyye nispetidir. Nitekim Ebû

³³³ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 7/51. Ali b. el-Ca'd'ın talebesi Ebû'l-Kâsım el-Begavî'ye izafe edilen eser de *el-Ca'diyyât* ismiyle anılır. Bazı araştırmacılara göre ikisi aynı eserdir. bk. Zekeriya Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatında Müsnedler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 90. Diğer taraftan *el-Ca'diyyât*'ın mukaddimesinde muhakkik Rif'at Fevzî Abdulmuttalib, Begavî'nin bu kitabı çeşitli yazma nüshalardan oluşturduğunu, rivâyetlerin takdiminde Ali b. Ca'd'ın hocalarına göre bir tasnif düzeni benimsediğini, bu bağlamda ilk sırayı Şu'be'ye verdiğini ifade eder. Muhakkikin tespitlerine göre Begavî bu kitapta sahâbe ve tabiin sözlerine ayrıca rivâyetleri zikredilen hocaların sadece hadisleri yanında fetvalarına da yer vermiştir. Mesela *mushafların alım-satımının cevazı* hususunda hem Ali'nin hocası el-Hakem b. Uteybe'nin hem de el-Hakem'in hocası Alkame'nin bunda bir sakınca görmediklerini nakletmiştir. bk. Ebû'l-Kâsım Abdillâh b. Muhammed el-Begavî, *el-Ca'diyyât*, (Kahire: Hancı Kütüphanesi, 1994), 1/82. Muhakkike göre Begavî bu suretle özgün bir tarz ve metod ortaya koymuştur. Esasen iki eserin mukayesesi de *her ikisinin aynı kitap olduğu* tespiti teyit etmektedir. Zira Ali'nin *el-Müsned*'i ile Begavî'nin *el-Ca'diyyât*'ı içerik olarak neredeyse aynıdır.

³³⁴ Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, (Leiden: E. J. Brill, 1967), 1/105. *Bu eserin sekiz ve dokuzuncu cüzlerinin Köprülü Kütüphanesi'nde yer aldığı bilgisi için bk. Sandıkçı, "Ali b. el-Ca'd", 2/384.*

³³⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/293.

³³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/257.

³³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/344-345.

³³⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/292.

³³⁹ Cerh-ta'dîl kitaplarında bu kavram rivâyeti hüccet olarak alınan; tadilin birinci mertebesindeki bir râviyi ifade eden bir sîgadır. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 72.

³⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/257.

³⁴¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/466.

³⁴² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/116.

İshâk el-Cüzecânî (öl. 259/873) de benzer kaygılarla kendisi hakkında “*bidatçi olmayan müteşebbis, haktan sapan*” demiştir.³⁴³ “*Ondan en ufak bir şey bile yazılmaz.*” denilmesinin³⁴⁴ sebebi de yine büyük ihtimalle hakkındaki bu ithamdır. Öte yandan *sahâbeye dil uzattığı* yönündeki beyanlar da tenkid edilmesine sebep olacak güçlü bir veri sayılabilir. Nitekim Ali; İbn Ömer, Muâviye ve Hz. Osmân hakkında söylemiş olduğu bazı sözler sebebiyle eleştirilmiştir.³⁴⁵ Ancak ondan rivayette bulunan çok meşhur ve münekkitt âlimler olduğu dikkate alınırsa bu iki hususun birer tespit değil ancak iddia olduğu veya hadisinin reddini gerektirecek boyutlara ulaşmadığı söylenebilir.

1.2.2.2. Ali b. el-Ca‘d’ın Fıkıhçılığı

Ali b. el-Ca‘d bir taraftan Bağdat’ın meşhur bir hadis hafızı iken diğer taraftan fıkıhla ve özellikle de Hanefî fıkıhıyla irtibatıyla da tanınır. Ebû Hanîfe’yi küçükken gördüğü ve onun cenazesine katıldığı ve bu merasimle alakalı aktarımlarda bulunduğu söylenir.³⁴⁶ Hanefî çevrede yetişen Ali b. el-Ca‘d’ın asıl hocası Ebû Yûsuf’tur³⁴⁷ ve onun ashâbı arasında zikredilir. Ali, Ebû Yûsuf’tan hem hadis hem de fıkıh eğitimi almıştır. Bu noktada iyi birer muhaddis ve fakîh olma noktasında Ali b. el-Ca‘d’ın hocası ile benzerliğinden bahsedilebilir.

Ebû Yûsuf’la olan bu yakın ilişkisine ilaveten fikhî eserler kaleme alması da İbnü’l Ca‘d’ın Hanefî kimliği hakkında fikir verebilir. Nitekim Ali b. el-Ca‘d’a fıkıh alanında iki eser nispet edilir. Bunlardan biri *el-Emâlî*’dir. Emâlî, âlimlerin ezberden ya da kitaplardan talebelerine diktesi ile oluşan eserlerdir.³⁴⁸ Hanefî mezhebinde Ebû Yûsuf’un *el-Emâlî*’si fıkıh alanında bu türün ilklerinden addedilir.³⁴⁹ Ali b. el-Ca‘d da hem

³⁴³ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 10/463.

³⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/363.

³⁴⁵ İbn Ömer hakkında “ذلك الصبي”, Muâviye hakkında “Allah’ın ona azap etmesini kötü görmem.” dediği ve Hz. Osman’ın beytûlmalden haksız yere para aldığına dair beyanları olduğu zikredilmiştir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/363-364.

³⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muğiyye*, 1/355.

³⁴⁷ Ebû’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillah es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fi terâcimi’l-Hanefiyye*, (Beyrut: Dâru’l-Erkam, 1998), 200.

³⁴⁸ Emâlî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Emâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/70-72.

³⁴⁹ Kandemir, “Emâlî”, 11/71.

kendisinin hem de Ebû Yûsuf'un talebesi olan³⁵⁰ İbrahim b. el-Cerrâh'tan (öl. 217/832) hocasının *el-Emâlî*'sini istinsah etmiştir.³⁵¹ Ali b. el-Ca'd'a nispet edilen bir başka fıkıh eseri de yine Ebû Yûsuf'tan naklettiği *en-Nevâdir*'dir. Nevâdirler Hanefî mezhebinin temel kaynakları içerisinde yer almayan rivayetlerin toplandığı eserlerdir.³⁵² Ali b. el-Ca'd'ın *en-Nevâdir*'i namaz, savaş hukuku, hırsızlık, nikâh, yemin, kira ve had gibi konulardan oluşmaktadır. Bu iki eserin günümüze tam olarak ulaşip ulaşmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı bölümlerden nakiller olduğu bilinmektedir.³⁵³

Hadis kitaplarındaki bilgilere istinaden *muhaddis* olduğu tartışma götürmeyen Ali b. Ca'd'dan Hanefî tabakât kitaplarında da bahsedilmesi³⁵⁴ ayrıca mezhebin büyüklerine dair kendisi aracılığı ile rivayetler aktarılması³⁵⁵ da onun bu mezheple kuvvetli bağları olduğunu gösterir. Öyleyse muasır ve hatta klasik kimi çalışmalarda onun sadece hadisçi kimliğine vurgu yapılması³⁵⁶ bir eksiklik sayılabilir.

Ali b. el-Ca'd'ın aynı zamanda Hanefî bir fıkıh âlimi oluşuna dair en göze çarpan bir başka özelliği Hanefîlerin fûrû-i fıkıh kitaplarında onun fetvalarına³⁵⁷ ve başta Ebû Yûsuf olmak üzere mezhebin meşhurlarından aktardığı görüşlere başvurulmasıdır. Örneğin Ebû Hanîfe'nin, kırân haccı yapan kimsenin Mekke'de muhsâr³⁵⁸ kalması konusundaki

³⁵⁰ Takiyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısıri, *Tabakâtü's-seniyye*, thk. Abdulfettâh el-Hulv (Riyâd: y.y. 1986), 58.

³⁵¹ Saymerî, *Ahbarü Ebî Hanîfe ve Aşhâbuhû*, 1/163; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/36.

³⁵² Nevâdir hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Eyüp Said Kaya, "Nâdirü'r-Rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/278-280.

³⁵³ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Ençakar, "*Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*", (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 143.

³⁵⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/355; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 200.

³⁵⁵ Hanefî tabakât müelliflerinden Saymerî (öl. 436/1045) Ali b. el-Ca'd'dan Ebû Hanîfe'nin faziletine dair şöyle bir aktarımda bulunmuştur: "Bir hacı Ebû Hanîfe'ye bin takım çarık hediye etmiştir. Sonra bir tanesini satın almak istediğinde Ebû Hanîfe 'Vallahi onlardan bir tanesinin bile kılı-tüyü evime girmemiştir. Hepsini ahabımıza dağıttık.' demiştir." bk. Saymerî, *Ahbarü Ebî Hanîfe ve Aşhâbuhû*, 60.

³⁵⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ali b. el-Ca'd kaynaklarda sadece hadis hâfızı olarak tanıtılmakta, Hanefîliğinden yalnızca Hanefî tabakât kitaplarında bahsedilmektedir. Örneğin modern kaynaklar için bk. Sandıkçı, "Ali b. Ca'd", 2/38. Klasik kaynaklar için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/360; Zehebî, *Siyeru'l-âmi'n-nübelâ*, 10/459.

³⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 5/368.

³⁵⁸ Hac veya umre için ihrama girdikten sonra bu ibadetleri tamamlamaktan alıkoyacak engel bir durum oluşmasına ihsâr; alıkonan kişiye ise muhsâr denmektedir. Muhsâr konusu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Salim Ögüt, "İhsâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/548-549.

görüşünü Serahsî; Ebû Yûsuf ve Ali b. el-Ca'd'dan nakille sunmaktadır.³⁵⁹ Bir kimsenin görmeden satın almış olduğu malın bir kısmını sattıktan sonra hâlâ görme muhayyerliğine³⁶⁰ sahip olup olmadığı konusunda da Ali b. Ca'd'ın rivayetine ihtiyaç duyulmuştur. Buna göre malda bir kusur bulunması durumu dışında o malları satıcıya iade etmek mümkün değildir. Bu durumda görme muhayyerliği ancak alışverişin feshini gerektirecek başka bir problemin varlığı ile söz konusu olabilir. Ancak Ali b. el-Ca'd'ın Ebû Yûsuf'tan yapmış olduğu rivayete göre görme muhayyerliği aynı koşul muhayyerliği gibidir ve bu sebeple söz konusu malların iadesi mümkün değildir. Çünkü mal kendi mülküne dönse de artık muhayyerlik hakkı düşmüştür.³⁶¹

Ali b. el-Ca'd, Ebû Hanîfe ve İbn Şübrûme gibi Hanefiyye adına en önemli olan ulemanın daha karışık bir mesele hakkındaki görüşlerini de nakletmiştir. Ali b. Ca'd'ın naklettiğine göre bir diğer hocası ve aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ali b. Âsım³⁶² (201/817) anlatıyor:

“Hocam Ebû Hanîfe'ye sordum:

- İki dirhemi olan bir kişi ile bir dirhemi olan biri, bu paralarını karıştırsalar, sonra da söz konusu üç dirhemden ikisinin kaybolduğunu ve geriye bir dirhem kaldığını görseler, bu parayı nasıl pay ederler?

- Başlangıçta iki dirhemi olan, geriye kalan dirhem üçte ikisini, diğeri de üçte birini alır.

Ali b. Âsım diyor ki: Aynı soruyu İbn Şübrûme'ye sordum ve Ebû Hanîfe'nin cevabını da bildirdim. İbn Şübrûme, Ebû Hanîfe'yi hatalı buldu; kalan bir dirhem eşit şekilde paylaşılması gerektiğini söyledi. Bunu işiten Ebû Hanîfe de İbn Şübrûme'ye itiraz etti:

- Üç dirhem birbirine karışınca artık ayırt edilemeyecek bir ortaklık husule gelmiştir. Ancak başlangıçta ortaya koydukları oranlar bellidir (ve eşit değildir). Buna göre kalan maldan da başlangıçtaki oranlar doğrultusunda hisse alırlar. Yani gidenler herkesin kendi

³⁵⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/114.

³⁶⁰ Bir alışveriş akdinde tarafların birinin ya da her ikisinin akdi feshetme yahut onaylama hakkına muhayyerlik denilmektedir. Muhayyerlik hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. H. Yunus Apaydın, “Muhayyerlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/25-30.

³⁶¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 13/74.

³⁶² Ali b. Âsım hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/364; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/302.

payından gitmiştir. Bu sebeple kalan dirhem üçe bölünür ve her ikisi de başlangıçtaki orana göre payını alır. Yine de en doğrusunu Allah bilir.”³⁶³

Tahâvî'nin *Şerhu Meâni'l-âsâr*'i,³⁶⁴ Kâsânî'nin (öl. 587/1191) *Bedâ'i'u's-şanâ'i*,³⁶⁵ Burhâneddîn el-Buhârî'nin (öl. 616/1219) *el-Muḥîṭu'l-burhânî*'si,³⁶⁶ İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr*'i,³⁶⁷ Zeylâî'nin *Tebyînü'l-ḥakâik Şerhu Kenzi'd-dekâik*'i³⁶⁸ ve *el-Fetâva'l-hindiyye*'si³⁶⁹ gibi meşhur Hanefî fıkıh kitaplarında Ali b. el-Ca'd'dan bol miktarda aktarımlar mevcuttur.

Ali b. el-Ca'd hadis ve fıkıhtaki bu birikiminin yanı sıra kelimeler ve tefsire dair açıklamaları da kitaplarda yer bulmuş durumdadır. Nitekim âlimler kitaplarında, Ali b. el-Ca'd'dan kelime açıklamaları³⁷⁰ ve sebeb-i nüzûl³⁷¹ başta olmak üzere bu hususlara dair rivayetler de aktarmışlardır.

³⁶³ Ebû Bekîr el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, (Pakistan: Mektebe-i Hakkâniye, ts.), 3/337.

³⁶⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1399), 1/29.

³⁶⁵ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i*, 1/27.

³⁶⁶ Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Merginânî, *el-Muḥîṭu'l-burhânî*, (b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 6/676.

³⁶⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/240.

³⁶⁸ Zeylâî, *Tebyînü'l-ḥakâik şerhu kenzi'd-dekâik*, 6/135.

³⁶⁹ Alemgiriyye Ulemâ Birliği, *el-Fetâva'l-hindiyye*, (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1991), 2/341.

³⁷⁰ İbrâhîm 14/25. âyetinde “كل حين” kelimesi “sabah-akşam” olarak açıklanmıştır. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 16/576. Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzîr, *et-Tefsîr*, (Medine: Dâru'l-Meâsir, 2002), 2/602; en-Nisâ 4/31. âyetinde yer alan “kebâir” kelimesi rivâyetle açıklanmıştır. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 2/274. *Tefsîru's-Sem'ânî*'de el-Burûc 85/3. âyetinde geçen “شاهد ومشهود” kelimelerinden *şâhid* Cuma günü, *meşhûd* ise Arefe günü olarak açıklandığını zikretmiştir. Bu rivâyet Şerîk b. Abdillâh ve Ali b. el-Ca'd'dan aktarılmıştır. bk. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Semânî, *Tefsîru's-Sem'ânî*, (Riyâd; Dâru'l-Vatan, 1997), 6/194.

³⁷¹ Zemahşerî (öl. 538/1144); Farsça kıraatin mümkün olamayacağına dair Ali b. el-Ca'd'ın hocaları Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan rivâyetini zikretmiştir. bk. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an ḥakâiki't-tenzil ve u'yûni'l-aḳâvil*, thk. Abdürrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4/284. Maide suresi 86. Âyetin nüzul sebebi için Ali b. el-Ca'd'ın da râvîsi olduğu şu olay zikredilmiştir. Necâşi Hz. Peygamber'e otuz kişilik bir heyet göndermiş. Allah Resûlü onlara Yâsin sûresini okumuş, onlar da kıraatten etkilenip ağlamışlardır. Bu sebeple “ذلك بان منهم قسيسين ورهبانا” (el-Mâide 5/82) ayeti nazil olmuştur. bk. Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî, Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. İsmâ b. Abdilmuhsîn (Dammâm: Dâru'l-İslâh, 1996), 204.

1.2.3. Ali b. el-Ca'd ve Çağdaşlarına Mukayeseli Bir Bakış

Bütün bu verilere binaen Ali b. el-Ca'd'ın ehl-i re'yin muhaddisleri içinde yer aldığını söylemek mümkündür. Bunun en net göstergesi onu yine ehl-i re'yin *fukahâsı* ile karşılaştırmak olabilir. Kastedtiğimiz isimler hadisi de belki iyi derecede bilmekle beraber onunla fıkıh kadar ilgilenmemişlerdir. Bu çerçevede söz konusu isimlerin, muhaddislerin sahih kabul ettiği rivayetlere itirazlar öne sürmekten çekinmedikleri hatırlanabilir. Bu çerçevede ehl-i re'yin fukahası ile muhaddis-fukahâ arasındaki fark temelde, hadisin diğer bilgi kaynakları arasındaki yeri ve özellikle onlarla çelişmesi durumunda takındıkları tavidir, denilebilir. Hanefiyye'nin en önemli fukahâsı arasında görülen ve daha ziyade İmam Muhammed'in öğrencisi olarak tanınan Îsâ b. Ebân'ın yaklaşımı örnek verilebilir.

Kaynaklarda *fakîhu'l-Îrâk* olarak meşhur olan³⁷² Ebû Mûsa Îsâ b. Ebân b. Sadaka (öl. 221/836)³⁷³ Basra kâdılığı yapmıştır.³⁷⁴ Başlangıçta ehl-i re'ye karşı olan ve ehl-i hadise mensup bulunan Îsâ, arkadaşı İbn Semaâ'nın (öl. 233/848) vesilesiyle kerhen bile olsa İmam Muhammed ile tanışmıştır. Bu tanışma onun ehl-i re'ye karşı tavrının değişmesine vesile olmuştur.³⁷⁵ Îsâ b. Ebân Hanefî fıkıhında çok çeşitli meselelere dair görüşleri ile dikkat çeker. Örneğin haberin kıyasa takdim edilmesinde râvinin fakîh olmasını şartını koşmuştur ki bu kaide müteahhir âlimler tarafından da kabul edilir hale gelmiştir.³⁷⁶ Bu

³⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/440.

³⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/157.

³⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/159.

³⁷⁵ Muhammed b. Semmâa (öl. 233/848) bu tanışmayı şu şekilde aktarır: “Îsâ güzel yüzlü bir kimse idi. Namazları birlikte kılardık. Ona sık sık bizimle Muhammed b. Hasan'ın dersine gelmesini teklif ederdim. Ancak o Muhammed b. Hasan ve arkadaşlarını hadise muhalefet eden bir grup olarak görürdü. Îsâ'nın hadis ezberi güzeldi. Bir gün sabah namazını yine bizimle kıldı. O gün Muhammed b. Hasan'ın dersi vardı. Ders başlayana dek onu yanımdan ayırmadım. Muhammed b. Hasan dersi bitirince ona yaklaştım. ‘Bu senin yeğenin kâtip Ebân b. Sadaka'nın oğludur. Hadisi iyi bilen zeki bir kimsedir. Ancak bizim hadise muhalif olduğumuzu söyler ve buna sığınır.’ dedim. İmam Muhammed ona yaklaştı ve ‘Ey oğul! Hangi hadise muhalefet ettiğimizi gördün! Bizzat bizden duyana kadar aleyhimizde şahitlik etme!’ dedi. O gün Îsâ b. Ebân ona hadisle alakalı yirmi beş mesele sordu. İmam Muhammed de onun sorularını cevapladı; mensûh olanları haber verip şahitleriyle ve delilleriyle açıklamalarda bulundu. Meclisten çıktıktan sonra Îsâ bana döndü ve ‘Ben ve nur arasında bir perde varmış. Artık bu perde benden kaldırıldı. Ben Allah'ın mülkünde insanlara nuru gösterecek böyle bir adamın var olduğunu bilmiyordum.’ dedi. Bu olaydan sonra Îsâ, İmam Muhammed'e intisap etti ve ona sıkıca bağlandı. Ondan fıkıh öğrendi.” bk. Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aṣṣḥâbuhû*, 1/132. Doğanay, *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şâfiî'nin Rolü*, 94-95.

³⁷⁶ Musarrât hadisi bağlamında bu konu hakkındaki ayrıntılı görüşler için bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 2/417.

ve benzeri meseleler hakkında gerek Hanefî usul gerekse fetva kitaplarında kendine has görüşleri yer almaktadır.³⁷⁷ Dolayısıyla İsâ b. Ebân Hanefî mezhebine kaide vaz edip hüküm çıkartacak seviyede yetkiye sahip bir âlimdir. Buna göre fakîh olmadan önce salt bir hadis râvîsi olan İsâ b. Ebân, İmam Muhammed ile tanışınca neredeyse tamamen fıkha yönelmiş ve böylece bu ilimle meşguliyeti muhaddis yönünü bastırmıştır. Bu minvalde onun artık fıkıh ilminde ön plana çıktığını, başka bir ifadeyle mesleğinin fıkıh olduğunu söylemek mümkündür.

Ehl-i hadisin simge ismi Ahmed b. Hanbel ile mukayesesi de Ali b. el-Ca'd'ın konumu hakkında fikir verebilir. Ali b. el-Ca'd öğrencileri arasında bulunduğu rivayet edilen Ahmed b. Hanbel'in, re'y fikhî ile meşgul olanlara karşı tavrı bilinmektedir. Münekkkit âlimler nezdinde *sika* kabul edilen bazı isimlerin rivayetleri, sırf *sahib-i re'y* oldukları gerekçesiyle Ahmed tarafından reddedilebilmiştir. Ehl-i re'y ile ilişkisine ve ayrıca sahâbe ile Kur'ân hakkında bazı söylemlerine rağmen Ahmed b. Hanbel, Ali'den rivayet yazmıştır. Ahmed b. Hanbel'in reddettiği isimlerle Ali arasındaki fark, büyük ihtimalle hadis alanındaki bilgisi ve rivâyet ehliyetidir. Zira Ali sika addedilmiştir, Şû'be'nin râvîsi olmakla ün yapmıştır ve rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan eserlerde bolca yer almaktadır.

Bu üç âlimin değerlendirmesini şablonda şu şekilde göstermek mümkündür:

		
İsâ b. Ebân Fakîh	Ali b. Ca'd Muhaddis Ehl-i Rey	Ahmed b. Hanbel Ehl-i hadis, muhaddis

	İsa	Ali	Ahmed
Rivayet ehliyeti	Değerlendirme yapılmamış	Sika, sadûk	Münekkkit
Fıkıh	Fakîh, fetva makamı	Görüş ve fetva râvîsi	Müctehid, imam

³⁷⁷ Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Kenzu'l-vuşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl* (Karaçi: Matbaatü Câvîd Pres), 1/204; Burhânüddîn el-Buhârî, *el-Muḥîṭu'l-Burhânî*, 1/33.

Neticede bu âlimlerin üçü de hadis bilmektedir. Ancak hadisi ilmî bakış açılarına dâhil etme şekilleri, bu veriler uğruna harcadıkları mesailer ve ona yaklaşımları birbirinden farklıdır. Buna göre Ali b. el-Ca'd, ne sadece bir hadis râvîsi ne de sadece bir fakîhtir. Aksine hadisi de fikhî da özümsemiş özgün âlim grubuna dâhil olup muhaddis bir ehl-i re'ydir veya ehl-i re'y muhaddisidir.

1.3. Ahmed b. Ebî İmrân (öl. 280/893)

Ali b. el-Ca'd'ın talebesi ve halkanın üçüncü ismi Ahmed b. Ebî İmrân'dır.

1.3.1. Ahmed b. Ebî İmrân'ın Hayatı

Tam adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebî İmrân Mûsâ b. Îsâ el-Bağdâdî'dir.³⁷⁸ Aslen Bağdatlı olmakla birlikte hayatının önemli bir bölümü kâdılık görevi sebebiyle Mısır'da geçmiş ve orada meşhur olmuştur.³⁷⁹ Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 200/816'lı yılların başlarında doğduğu söylenebilir.³⁸⁰ Tahâvî'nin (öl. 321/933) hocası olmasıyla tanınmaktadır.³⁸¹ Bir rivayete göre 280/893,³⁸² başka bir rivayete göre ise 285/898 yılında Mısır'da vefat etmiştir.³⁸³

1.3.2. İlmî Yönü

Ahmed b. Ebî İmrân'ın hayatta bulunduğu tarihler, başta Bağdat olmak üzere İslam coğrafyasında Halku'l-Kur'ân, mihne ve başka bazı siyasî çekişmelerin yaşandığı döneme denk gelmektedir. Buna ilave olarak onun yaşadığı dönemde Mısır'da mezhepçilik ve özellikle de Hanefî-Şafîî mücadelesi de önemli çekişme unsurları arasındadır. Bu dönemde Mısır'da özellikle Şafîî mezhebinin yayılım bulduğu ve üstün

³⁷⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/334.

³⁷⁹ Gazzî, *eş-Tabakâtü's-seniyye*, 94.

³⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/334.

³⁸¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Aşhâbuhû*, 165.

³⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/141.

³⁸³ Suyûtî (öl. 911/1505) onun 285'te vefat ettiğini söylemiştir. bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Ğahire* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 1/463.

bir konuma sahip olduğu kaydedilir.³⁸⁴ Bu sebeple İbn Ebî İmrân'ın talebeler yetiştirmek ve mezhebinin Mısır'daki temsilciliğini sürdürmek suretiyle Hanefiyye'ye önemli bir katkı sağladığını söylemek mümkündür.

İbn Ebî İmrân'ın gerek yaşadığı süreçte bahsi geçen Hanefî-Şafîî çekişmesi gerekse ehl-i re'y ile ehl-i hadîs ekolleri arasındaki genel mücadele sebebiyle hadisçiliğinin incelenmesi hem dönemin, hem coğrafyanın hem de Hanefiyye'nin hadisle ilgisi konusunda önemli ipuçları verebilir.

3.1.2. Ahmed b. Ebî İmrân'ın Hadisçiliği

Ahmed b. Ebî İmrân hadislerin, bu ilmin en önemli ve meşhur kitaplarına dercedildiği sürecin sonlarına denk gelmektedir. Bu sebeple rivayetleri *Kütüb-i Sitte* gibi meşhur hadis eserlerinde yer almamaktadır. Ancak biyografi kaynaklarının zikrettiği isimlere bakılırsa önemli simalardan³⁸⁵ hadis öğrenmiştir ki bunlardan bazıları şunlardır:

- Âsım b. Ali el-Vâsıtî (öl. 221/836)

Hocalarından Âsım b. Ali; babası Ali b. Âsım (öl. 201/816-817) başta olmak üzere Şu'be b. el-Haccâc, İbn Ebî Zi'b, el-Leys b. Sa'd gibi büyük âlimlerden ders almıştır.³⁸⁶ Bağdat'ta geniş hadis halkaları olduğu söylenmiş;³⁸⁷ İbn Ebî İmrân dışında Kavârîrî (öl. 235/850), Ahmed b. Hanbel, Fellâs (öl. 249/864), Buhârî, Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277/890) gibi meşhur muhaddislere hocalık yapmıştır.³⁸⁸ Hakkında sadûk,³⁸⁹ sahîhu'l-hadîs, leyse bi sika, leyse bihi be's ve zayıf gibi çeşitli değerlendirmeler bulunmaktadır.³⁹⁰ Ancak hadis meclislerinin dolup taşması³⁹¹ ve yukarıda zikredilen âlimlerin ona talebelik etmesi göz önünde bulundurulduğunda etkili bir hadis âlimi olduğu söylenebilir.

³⁸⁴ Mezhebin önemli temsilcilerinden Müzenî (öl. 264/878) bir tartışma esnasında zamanın valisi olan Ahmed b. Tolun'a vermiş olduğu cevaplar sayesinde onun sempatisini kazanarak Mısır'da aktif ve etkin rol oynayan Mâlikîler'in gücünü kırmış; Şâfîîliğin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Özen, "Müzenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/246-250. Şâfîî mezhebi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Aybakan, "Şâfîî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/233-247.

³⁸⁵ Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/334.

³⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/44.

³⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/247-248.

³⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/510.

³⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/513.

³⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/44.

³⁹¹ Bağdat'ta Rusâfe mescidindeki derslerine yüz bin kişinin katıldığı rivâyet edilmiştir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/247-248.

- Saïd b. Süleymân Sâdûye el-Vâsıtî (öl. 225/839-840)

Hadis eğitimi aldığı bir diğer hocası Saïd b. Süleymân el-Vâsıtî ise Bağdat'ta ikamet eden, başta *Kütüb-i Sitte*'yi teşkil edenlerin sahipleri olmak üzere pek çok önemli muhaddise hocalık yapmış, sika bir âlimdir.³⁹² Muhammed b. es-Sabbâh sika ve *Kütüb-i Sitte* âlimlerinin tamamının hadis rivayet ettiği sünen sahibi hocasıdır.³⁹³

- Ali b. el-Ca'd (öl. 230/844-845)

İbn Ebî İmrân'ın Ali b. el-Ca'd'dan Bağdat'ta hadis almış olması muhtemeldir. Çünkü Ali'nin Mısır'da bir hadis halkası olduğu bilinmemektedir.

Ahmed b. Ebî İmrân, Muhammed b. es-Sabbâh ed-Dûlâbî (öl. 227/841) dışında, biyografilerine daha sonra genişçe yer verilecek Muhammed b. Semâa'dan (öl. 233/848) ve Bişr b. Velîd el-Kindî'den (öl. 238/853) de hem Hanefî fikhî hem de hadis öğrenmiştir.³⁹⁴

İbn Ebî İmrân iyi bir hadis tedrisatının akabinde elde ettiği birikimi nitelikli öğrencilerine aktarmıştır. Pek çok talebe yetiştiren Ahmed b. Ebî İmrân'ın en meşhur ve önemli talebesi, yirmi yıl hocalık yaptığı Ebû Câ'fer et-Tahâvî'dir.³⁹⁵ Hatta Tahâvî'nin Hanefiyye'ye intikal etmesinde payı vardır.³⁹⁶

³⁹² *Kütüb-i Sitte* âlimleri dışında Zühli (öl. 258/872), Dârimî (öl. 255/869), İbn Ebî Şeybe, Ebû Zür'a (öl. 264/878), Ebû Hâtim (öl. 277/890), Yahyâ b. Maîn, Kuteybe b. Saïd (öl. 240/855) gibi âlimlere de hocalık yapmıştır. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/38-39.

³⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/365; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/388; Akif Köten "Dûlâbî, Muhammed b. Sabâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/552.

³⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/334.

³⁹⁵ Davûd İltâş, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/385-388.

³⁹⁶ Ahmed b. Ebî İmrân'ın meşhur Şâfiî ilim adamı Müzenî ile tartışmaları vardır. Müzenî, Tahâvî'nin hem hocası hem de dayısıdır. Tahâvî işte bu tartışmalar neticesinde Ahmed b. Ebî İmrân'ı tanımış; onun vesilesiyle Şâfiî mezhebini terk edip Hanefiyye'ye intisap etmiş ve kendisinden ders almaya başlamıştır. bk. Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh el-Cemâlî el-Mısırî, *Tâcu't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr-Ramazan Yûsuf (Şam: Dâru'l-Kalem, 1992), 101. Bu konuda ayrıca bk. İsa Atıcı, "Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Şâfiî Mezhebinden Ayrılma ve Hanefî İmamlarına Muhalefet Nedenleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 33, (2019) 578.

Tahâvî gibi muhaddis ve fakîh olan bir başka öğrencisi ise Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İsa b. el-Ezher el-Birtî (öl. 280/893-894)'dir.³⁹⁷ Birtî; Ka'nebî (öl. 221/836), Müsedded b. Müserhed (öl. 228/843) ve İbn Ebî Şeybe gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş; fıkıhta ise Iraklıların mezhebine uyduğu söylenen³⁹⁸ Ebû Süleymân el-Cûzcânî'yi (öl. 200/816) takip etmiştir. Birtî'nin Yahyâ b. Eksem'in (öl. 242/857) ashâbından olduğu zikredilir.³⁹⁹ Kendine ait bir *Müsnedî*⁴⁰⁰ bulunan Ahmed b. Muhammed el-Birtî'nin rivayetleri, *Kütüb-i Sitte* gibi nispeten erken dönem çalışmalarında yer almaz. Bununla birlikte daha geç dönemlerde kaleme alınan kitaplarda çeşitli rivayetlerini görebilmek mümkündür.⁴⁰¹

Biyografi kitapları Ahmed b. Ebî İmrân hakkında *imâm, allâme* ve *ilimlerde maharet sahibi birisi* olarak söz eder, hafızasını över, *hafızasından çokça hadis naklettiği bilinen sika bir âlim* diye takdim eder.⁴⁰² Ancak yaşadığı zaman diliminde hadis külliyatı nispeten oluşmuş ve rivayetler meşhur hadis kitaplarında toplandığı için Ahmed b. Ebî İmrân'ın rivayetleri bu kitaplarda yer almamaktadır. Ancak özellikle talebesi Tahâvî'nin eserlerinde hadis rivayetlerine rastlamak mümkündür.⁴⁰³ Bu rivayetlerin bazıları şu şekildedir:

- Örneğin cemaatle namazda imama tabi olma konusunda Tahâvî *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserinde “إذا قرأ الإمام فأنصتوا” yani “*İmam okuduğu zaman siz onu dinleyin.*” rivayetini Ahmed b. Ebî İmrân'dan nakletmiştir. Bu rivayet Tahâvî'de Hz. Peygamber – Ebû Mûsâ el-Eşarî – Hattân b. Abdillâh Ebî Gulâb – Katâde – Süleymân et-Teymî – el-Mu'temir b. Süleymân – Ebû'l-Eş'as – Ahmed b. Ebî

³⁹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/114.

³⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/61; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/407.

³⁹⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/114.

⁴⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/61.

⁴⁰¹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âşâr*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/357, 4/401; Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/19 (No:14); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (Haydarâbad: Dairatü'l-Meârifi'n-Nizâmiyye, 1344), “Tahâret”, 199, (No:918).

⁴⁰² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/335.

⁴⁰³ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 3/183, 4/79,263,272.

İmrân senedi ile nakledilmiştir.⁴⁰⁴ *Kütüb-i Sitte* eserlerine bakıldığı zaman bu rivâyetlerin başka tarikleri olduğu da görülmektedir.⁴⁰⁵ Hatta İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde bu hadis; Hz. Peygamber – Ebû Mûsâ el-Eşarî – Hattân b. Abdillâh Ebî Gulâb – Katâde – Süleyman et-Teymî – Cerîr – Yusûf b. Mûsâ el-Kattân – İbn Mâce senediyle yer almaktadır.⁴⁰⁶ Burada senet İbn Mâce'nin hocasının hocasına kadar neredeyse aynı râvîlerle nakledilmiştir. Dolayısıyla *sahih* olarak değerlendirilen bu rivayet, geç dönemde yaşadığı için Ahmed b. Ebî İmrân'dan nakledilememesine dair bir örneklik teşkil etmektedir, denilebilir.

- Başka bir konuda Tahâvî *Şerhu Me'âni'l-âşâr* isimli eserinde namazda tekbirin alçak sesle mi yüksek sesle mi olması gerektiği konusunda Ahmed b. Ebî İmrân'dan gelen bir rivayet nakletmiştir.⁴⁰⁷ Bu rivayet Ebû Dâvûd'da başka bir tarik ile nakledilmiştir.⁴⁰⁸
- Hz. Peygamber'in “ترعرع” yani safran sürünmeyi yasakladığı rivayeti Hz. Peygamber – Enes – Abdulaziz b. Suhayb – İsmâil b. İbrâhim – Şu'be – Ali b. el-Ca'd – Ahmed b. Ebî İmrân tariki ile tahrir etmiştir.⁴⁰⁹ Bu rivayet *Kütüb-i Sitte* eserleri arasında Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî'de farklı senetlerle tahrir edilmiştir.⁴¹⁰
- Vitir namazı hakkında “لا وتران في ليلة” yani “Bir gece de iki vitir namazı olmaz.” hadisini Tahâvî, Hz. Peygamber – Talk – Kays b. Talk – Eyyûb b. Utbe – Ali b. el-Ca'd – Ahmed b. Ebî İmrân senedi ile zikretmiştir.⁴¹¹ Aynı hadis Nesâî, Tirmizî ve Ebû Dâvûd gibi eserlerde başka tariklerle rivayet edilmiştir.⁴¹² Bu hadisin sened şeması şu şekildedir:

⁴⁰⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî. *Ahâkümü'l-Kur'ân*, thk. Saadettin Ünal (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 1/246.

⁴⁰⁵ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Salât”, 69, (No.604), Nesâî, *es-Sünen*, “Salât” 30, (No. 921).

⁴⁰⁶ İbn Mâce, *es-Sünen*, “İkâmetü's-Salât”, 13 (No. 846).

⁴⁰⁷ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/220.

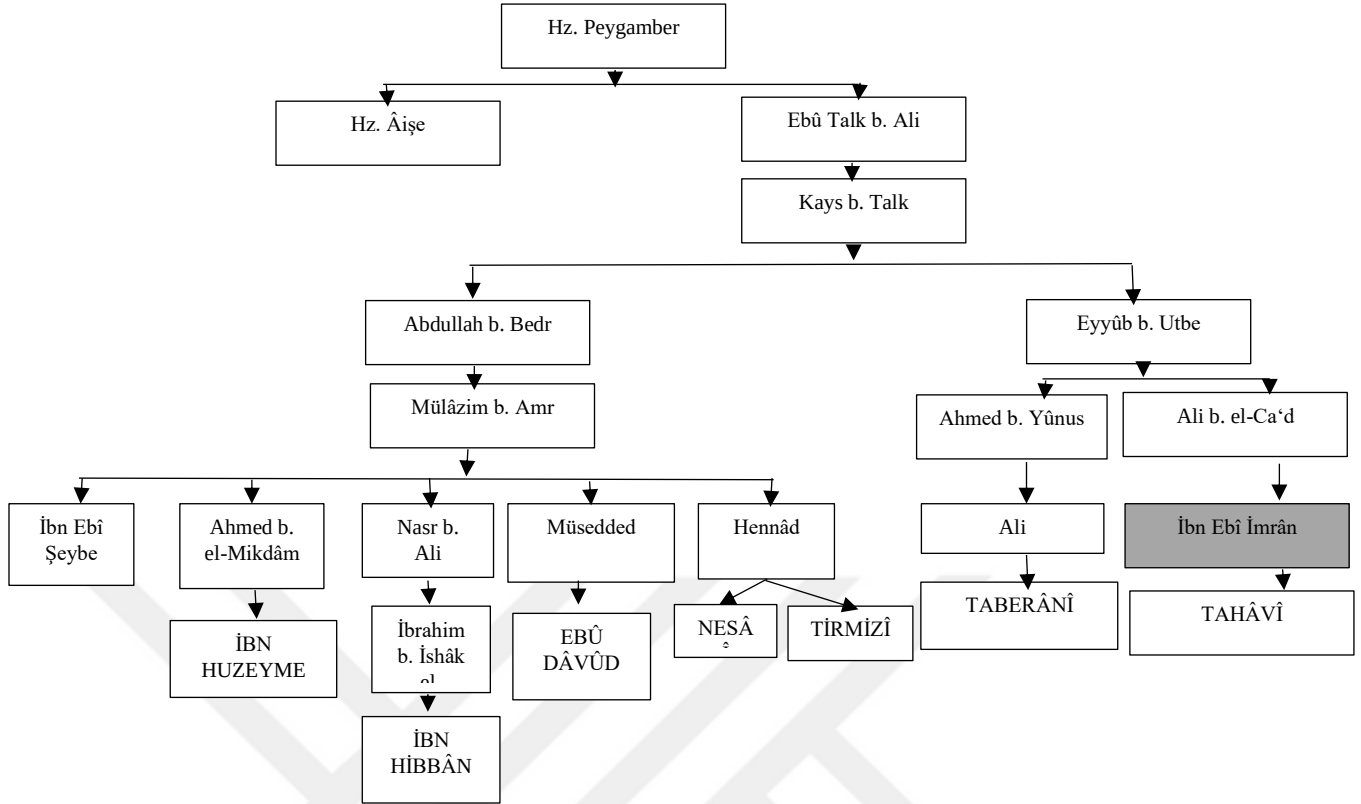
⁴⁰⁸ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Salât”, 142, (No. 837).

⁴⁰⁹ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 2/128.

⁴¹⁰ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Teraccül”, 8, (No. 4181), Nesâî, *es-Sünen*, “Menâsikü'l-hac”, 43, (No. 2707). Tirmizî, *es-Sünen*, “Edeb”, 51, (No. 2815).

⁴¹¹ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/342.

⁴¹² Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Vitir”, 9, (No. 1441), Nesâî, *es-Sünen*, “Kıyâmü'l-Leyl”, 29, (No. 1679). Tirmizî, *es-Sünen*, “Vitir”, 14, (No. 470).

Bu hadis Kays b. Talk'tan Abdullah b. Bedr ve Eyyûb b. Utbe aracılığıyla yayılmıştır, denilebilir. Abdullah b. Bedr tariki pek çok meşhur kitapta tahrîc edilirken Eyyûb b. Utbe tariki ancak iki kaynakta rivayet edilmiştir.

Bunun dışında kendisine *el-Hıcc* adlı bir eser nispet edilse de bunun mahiyeti hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁴¹³

3.1.3. Ahmed b. Ebî İmrân'ın Fıkıhçılığı

Ahmed b. Ebî İmrân Hanefî fıkında da tanınan bir âlimdir. Nitekim hadis ricâlinin tanıtıldığı bazı biyografi kitaplarında *fakîh* olduğuna açıkça vurgu yapılan Ahmed ayrıca *şeyhu'l-Hanefiyye*, *ekâbiru'l-Hanefiyye*, *ashâbü'r-re'yden biri* gibi vasıflar ile adından söz ettirir.⁴¹⁴ Fıkıh bilgisini Ebû Yûsuf'un ashabından öğrenmiştir. Bu bağlamda özellikle Bişr b. Velîd el-Kindî ve Muhammed b. Semaâ'nın adı geçmektedir.⁴¹⁵

⁴¹³ Saymerî, *Ahbabu Ebî Hanîfe ve Aşhâbuhû*, 165; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/128.

⁴¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/141; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/334; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 33.

⁴¹⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/127; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/335.

Ahmed b. Ebî İmrân'ı ehl-i re'ye nispet etmemize vesile olan bir diğer önemli veri, yaşadığı dönemde Hanefî mezhebinin Mısır şeyhi/reisi addedilmesidir.⁴¹⁶ Hanefiliğin Mısır gibi bir coğrafyaya gelmesinde İbn Ebî İmrân'ın payı yoksa da burada yayılmasında büyük bir etkisi olmuştur. Ayrıca Bekkâr b. Kuteybe'den (öl. 270/884) sonra Mısır'a kâdı olarak tayin edilmesi⁴¹⁷ de bu hususta önemli bir unsur sayılabilir.

Ahmed b. Ebî İmrân'ın özellikle Hanefî fıkıh eserlerinde görüşleri olduğu bilinmektedir. Bu görüşlerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Ahmed b. Ebî İmrân, selem akdindeki vadenin en az süresinin üç gün olduğu görüşündedir. Serahsî'nin verdiği bilgiye göre Ahmed bunu, süresi belirli olan muhayyerlik şartına kıyasla söylemiştir.⁴¹⁸
- Namazda unutarak konuşan ya da selama karşılık veren kişi hakkında Hanefiler namazın bozulmayacağı hakkında görüş bildirirken Ahmed b. Ebî İmrân unutarak selama karşılık vermenin de namazı bozacağı kanaatindedir.⁴¹⁹
- Ahmed b. Ebî İmrân Ramazan ayında kişinin nafile ibadetlerini cemaatle mi yoksa münferit olarak mı eda etmesi gerektiği konusunda cemaatle kılmanın daha faziletli olduğunu söylemiş; bu hususta Ebû Zer el-Gifârî'den bir hadis rivayetini delil göstermiştir.⁴²⁰ Hanefî imamlardan Ebû Yûsuf, evde olup imamla kılıyor gibi ibadet edecek kişinin evde kılabileceğini uygun gördüğü ve kendisinin de evde ibadet etmeyi tercih ettiği zikredilmektedir.⁴²¹

Bunlara ilave olarak pek çok fıkıh eserinde kendisinden nakillerin bulunması da onun fikhî birikim ve karakterine işaret eder. Tahâvî'nin *Muhtaşaru İhtilâfî'l- 'ulemâ*,⁴²²

⁴¹⁶ bk. Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aṣḥâbuhû*, 165.

⁴¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lamî'n-nübelâ*, 13/335.

⁴¹⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/127; Bâbertî selem akdinin süresi hususunda Ahmed b. Ebî İmrân'ın "Üç gündür." dediğini nakletmiş, ardından da bunun doğru olamayacağını söylemiştir. Bk. Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, 7/88.

⁴¹⁹ Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfî'l- 'ulemâ*, 1/269.

⁴²⁰ Söz konusu rivâyet için bk. Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Şehru Ramazân", 1, (No. 1377).

⁴²¹ Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfî'l- 'ulemâ*, 1/313-314.

⁴²² Tahâvî'nin belirttiğine göre Şâfiî'nin "Harbî ve zimmî, canlarının korunması konusunda birbirlerine denktir." görüşünde olduğu hususunda ittifak edilmemiştir. Tahâvî bu bilgiyi "Ahmed b. Ebî İmrân ←

Aḥkâmü'l-Ḳur'ân,⁴²³ *Şerḥu Me'âni'l-âşâr*'ı⁴²⁴ olmak üzere Serahsî'nin *el-Mebsût*'unda,⁴²⁵ Cessâs'ın *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*'ında,⁴²⁶ İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-ḳadîr*'inde,⁴²⁷ Bâbertî'nin *el-İnâye şerḥu'l-Hidâye*'sinde⁴²⁸ kendisinden nakillere yer verilmiştir. Ayrıca Hanefî tabakât eserlerinde biyografisine yer verilmesi de ehl-i re'y kabul edilmesine delalet eden başka bir veri olarak görülebilir.⁴²⁹

1.3. Ebû Ca'fer et-Tahâvî (öl. 321/933)

Şerîk b. Abdillâh zincirinin son ismi Tahâvî'dir.

1.4.1. Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (öl. 321/933) Hayatı

Tam adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî et-Tahâvî el-Mısırî'dir.⁴³⁰ 239/854 yılının 10 Rebûlevvel Pazar günü⁴³¹ Mısır'ın Tahâ şehrinde dünyaya gelmiştir.⁴³² Aslen Yemen'deki Ezd kabilesine mensuptur.⁴³³ Hayatının büyük

Bîşr b. Velîd el-Kindî" kanalıyla Ebû Yûsuf'tan aktarmaktadır. bk. Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfi'l-'ulemâ*, 5/159.

⁴²³ Burada Ahmed b. Ebî İmrân üzerinden aktarılan bir rivâyette kurban bayramında kurban ilk üç kesilebilir. bk. Tahâvî, *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 2/205.

⁴²⁴ Tahâvî "Ahmed b. Ebî İmrân ← Muhammed b. es-Semaâ ← Ebû Yûsuf" senediyle Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini aktarır: "Bir kimse birisine hurma bahçesindeki ağaçlarından birinin meyvesini hibe etse, ama meyveler olgunlaşmaya kadar bu ağacı ona teslim etmese; söz konusu ağacın meyvelerini yanında tutmasına ve hibe olarak vermiş olduğu ağaçtan çıkacak mahsulü tahminen hesaplayıp muhatabına o miktarda kuru hurma vermesinde sakınca yoktur." bk. Tahâvî, *Şerḥu Me'âni'l-âşâr*, 4/30.

⁴²⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/127.

⁴²⁶ Cessâs had cezası sebebiyle başa tek darbe vurulabileceğini Tahâvî'nin Ahmed b. Ebî İmrân'dan onun da Ebû Yûsuf'un talebelerinden böyle naklettiğini söylemektedir. bk. Cessâs, *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 5/102.

⁴²⁷ Ahmed b. Ebî İmrân vitir namazı ile ilgili olarak "Ebû Yûsuf'un azatlısı Ferec'den işittiğime göre Ebû Yûsuf vitirde kunutu okurken elini kaldırırdı. Ve Ferec sikadır." demektedir. bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ḳadîr*, 1/430.

⁴²⁸ Bâbertî, *el-İnâye şerḥu'l-Hidâye*, 7/88.

⁴²⁹ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve Aşhâbuhû*, 165; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/127; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, 101; Gazzî, *eṭ-Ṭabakâtü's-seniyye*, 94; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 33.

⁴³⁰ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 5/367.

⁴³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 5/368; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/28.

⁴³² Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Semânî, *el-Ensâb* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1962), 9/53.

⁴³³ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/72.

bir kısmını Mısır'da geçirmiştir.⁴³⁴ Hanefî riyasetinin Mısır'daki son temsilcisidir.⁴³⁵ Zilkade ayının başlangıcında 321/933 yılında Mısır'da vefat etmiştir.⁴³⁶

Tahâvî'nin yaşadığı dönemde iktidar Abbâsîlerin elinde idi ve Mısır'ın yönetimini Ahmed b. Tolun'a (öl. 270/884) tevdi etmişlerdi. Tolunoğulları'nın ilk hükümdarı olarak kabul edilen Ahmed b. Tolun, Buharalı bir Türk idi ve Me'mûn döneminde (198-218/813-833) sarayda ciddi bir nüfuz kazanmıştı.⁴³⁷ Zamanla Abbâsî devletiyle siyasî bağıni koparan ve hilafete sadece dinî değeri yükleyen⁴³⁸ Ahmed b. Tolun Mısır yanında Suriye ve Filistin'i de ele geçirerek bağımsız bir lider gibi hareket etmeye başladı.⁴³⁹ Bu dönemde ilmî çalışmaları destekleyen Ahmed b. Tolun'un, bazı meseleleri sorması için Şam kâdisi Ebû Hâzim'e (öl. 292/905) gönderdiği isim Ebû Cafer et-Tahâvî idi.⁴⁴⁰ Her iki ismin de Hanefî olduğu dikkate alınırsa Ahmed b. Tolun'un bu mezhebe mensup olduğu sonucuna ulaşılabilir.⁴⁴¹

1.4.2. İlmî Yönü

Tahâvî'nin hayatta olduğu süreçte Mısır'daki en önemli ilmî bahisler, mezhep çeşitliği üzerine bina edilmiştir. Mâlikîlik ve Şâfiîliğin büyük oranda etkili olduğu bu bölgeye II/VII. yüzyıldan sonra Kûfe'de neşet eden Hanefîlik de dâhil olmuştur.⁴⁴²

İçerisinde âlimlerin de bulunduğu bir aileye sahip olan Tahâvî ilk eğitimini babasından almıştır. Şair ve muhaddis olan babasından sonra Muhammed b. Amrûs'tan (öl. 308/921)

⁴³⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/206.

⁴³⁵ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-a'yân*, 1/71.

⁴³⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 5/368.

⁴³⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/141-143.

⁴³⁸ Yıldız, "Ahmed b. Tolun", 2/142.

⁴³⁹ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/233-236.

⁴⁴⁰ İtaş, "Tahâvî", 39/385; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 5/367.

⁴⁴¹ Tolunoğulları devleti kâdılarını kendileri tayin etmeye başladıktan sonra kâdıyı kendi bölgelerindeki fakihlerden seçmeye başlamıştır. Bilhassa Hanefîlerin görev aldığı bu mevkilerde yine onların devretmesi ile Şâfiîler atanmaya başlamıştır. Hanefîlerin Mısır'daki durumu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Esra Güleğül, *Hanefîliğin Mısır'a Girişi ve İmâm Tahâvî*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 37.

⁴⁴² Güleğül, *Hanefîliğin Mısır'a Girişi ve İmâm Tahâvî*, 11.

Kur'ân öğrenmiştir.⁴⁴³ Tahâvî'nin hayatında en önemli olan kişi, bir bakıma gidişatının değişimine de sebep olan dayısı Müzenî'dir (öl. 264/878). Şâfiî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden addedilen Müzenî'ye uzun yıllar talebelik yapan Tahâvî dayısının bir gün kendisi hakkında “*Vallahi senden bir şey olmaz! Vallahi sen iflah olmazsın!*”⁴⁴⁴ demesi üzerine onun ders meclisini terk etmiştir.⁴⁴⁵ Bu süreçte 260/874 yılında Mısır'a kâdı olarak atanan Ahmed b. Ebî İmrân'ın derslerine katılmaya başlayıp Hanefiyye'ye dâhil olmuştur.⁴⁴⁶ Bu önemli değişimin sebeplerinden biri de Müzenî'nin Ebû Hanîfe'nin sözlerine çok önem vermesi ve bunları ciddiyetle incelemesi olmuştur.⁴⁴⁷

İslâmî ilimlerin pek çok alanında mâhir olan Tahâvî özellikle hadis ve fıkıh ile ön plana çıkmıştır.⁴⁴⁸ Tartışmaya girdiği bir fıkıh meclisinde mesele ile ilgili olarak hadis nakledince tartışmaya girdiği kişi ona “*Seni akşamları fakîhlerle birlikte görürüm. Şimdi ise ehl-i hadîs ile birliktesin. Bu ikisini bir arada yapabilen çok azdır.*” demiştir.⁴⁴⁹

4.1.2.Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Hadisçiliği

Tahâvî hadise dair ilmî veri ve birikimin zirveye ulaştığı döneminde yaşamıştır. O, devlet görevlisi olarak gittiği Şam'a ilaveten Beytû'l-Makdis, Gazze ve Askalân gibi beldelere de yolculuk yapmıştır.⁴⁵⁰ Yaklaşık üç yüze yakın hocadan hadis rivayet ettiği söylenir. Bu hocaların başında zikredilebilecek ilk isim dayısı Müzenî'dir. Müzenî'den *Sünenleri* ve İmam Şâfiî'nin (öl. 204/820) rivayetlerini dinlemiştir.⁴⁵¹

Bunun dışında Tahâvî'nin Mısır'da ikamet eden hadisçilerden ve *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan müelliflere hocalık yapan isimlerin bazılarından ders aldığı da bilinmektedir.

⁴⁴³ İltas, “Tahâvî”, 5/385.

⁴⁴⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/76.

⁴⁴⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/21.

⁴⁴⁶ Bu intikal üzerine dayısı Müzenî'nin Tahâvî'ye rüyada sitem ettiği söylenir. Başka bir rivâyete göre de Tahâvî, dayısının kabrini ziyaret esnasında “*Dayım bugün yaşasaydı söylediği (“Vallahî senden adam olmaz!” sözünden) ötürü yemin kefareti ödemek zorunda olurdu.*” demiştir. bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 5/369.

⁴⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/71.

⁴⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/28.

⁴⁴⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/278.

⁴⁵⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/275.

⁴⁵¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/274.

Bu hocalarından biri Yunûs b. Abdila'lâ'dır (öl. 264/878) ki Müslim ve Nesâî'ye hadis rivayet etmiş sika bir âlimdir.⁴⁵² Bir diğer hadis hocası Hârûn b. Saîd el-Eylî (öl. 253/867) ise yine Müslim ve Nesâî yanında Ebû Dâvûd ile İbn Mâce'ye de ders okutmuş sika bir hocasıdır.⁴⁵³ Tahâvî'nin bir diğer hadis hocası Ali b. Mâ'bed b. Şeddâd (öl. 218/833) ise ehl-i re'y muhaddislerden kabul edilebilecek diğer bir sika hocasıdır ki ilerleyen kısımlarda bu isim hakkında bilgi verilecektir. Bu hocaları dışında Nesâî, Rebî' b. Süleymân el-Cîzî (öl. 256/870),⁴⁵⁴ Ali b. Mâ'bed b. Nûh (öl. 259/873)⁴⁵⁵ ve Bahr b. Nasr (öl. 267/881)⁴⁵⁶ gibi âlimlerden de ders aldığı rivayet edilir.⁴⁵⁷ Tahâvî'nin hadis hocalarının çokluğu ve bunlardan önemli bir kısmının sika olması hadisçilik yönü hakkında tam ve nihaî veri addedilmese bile bu alana gösterdiği ihtimam hakkında fikir oluşturabilir.

Hadis rivayet ehliyeti hakkında münekkitlerin “sika”⁴⁵⁸ dediği Tahâvî, kaleme aldığı eserlerinde konuları hadisler ile delillendirmeye gayret göstermiş; mezhebinin temel meselelerini rivayetler üzerine bina etmeye çalışmıştır. Hatta bir değerlendirmeye göre öğrencileri kendisinden fıkıhtan ziyade hadis talep etmişlerdir.⁴⁵⁹ Başta oğlu Ali b. Ebî Ca'fer (öl. 341/952) olmak üzere, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (öl. 360/971), Ahmed b. el-Kâsım el-Haşşâb (öl. 364/975), Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Mukrî (öl. 381/991), Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ahmed el-İhmîmî (öl. 395/1005) gibi pek çok isme hocalık yaptığı kaydedilmiştir.⁴⁶⁰ Hocalık vasfının yanı sıra cerh ve ta'dîl kitaplarında görüşlerine yer verilen münekkitler arasında onun ismi de geçer.⁴⁶¹ Tahâvî'den bahseden kaynaklarda kendisi hakkında *Hanefîlerin hadisteki imâmı*, *Mısır'ın fakîh ve muhaddisi*, *büyük hâfız* şeklinde övücü vasıflar kullanılması⁴⁶² da fikhî ve hadisi aynı veya yakın oranda ele aldığını gösterir.

⁴⁵² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/513-515.

⁴⁵³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/90; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/7.

⁴⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/86.

⁴⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/337.

⁴⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/368.

⁴⁵⁷ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 5/367; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1/330.

⁴⁵⁸ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/276.

⁴⁵⁹ Bu değerlendirmeler için bk. İltaş, “Tahâvî”, 39/386.

⁴⁶⁰ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 5/367; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/276-277.

⁴⁶¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/89; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/368.

⁴⁶² Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-muhezzeb*, (Kahire: İdâretü't-Tibâati'l-Münîrâ, 1347), 1/95; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/27.

Çeşitli alanlarda eser kaleme alan Tahâvî'nin velûd bir âlim olduğunu söylemek hata olmayacaktır. Özellikle akaid, tefsir, fıkıh ve hadis alanında yazdığı eserler onu tanınır hale getiren çalışmalar olarak kayda geçirilmiştir. Fakat bunlar içinde özellikle hadise dair çalışmalarını ön plana çıkarmak daha uygun olacaktır. Mesela *Me'âni'l-âşâr*, *Müşkilü'l-âşâr*, *es-Sünenü'l-me'sûre*, *Kütübü't-tesviye beyne Haddeşenâ ve Ahberanâ* gibi çalışmaları doğrudan hadis veya hadis-fıkıh ilişkisine dairdir.⁴⁶³ Özellikle iki rivayet sığası arasındaki ilişkiyi ortaya koyan son çalışması, esasen doğrudan hadisçilerin ilgilendiği tahammül ve eda konusuna dairdir. Dolayısıyla zikredilen bütün bu rihleleri, hadis hocaları ve talebeleri, eserleri ve hadise olan ihtimamı birlikte düşünüldüğünde Tahâvî'yi kendi döneminin meşhur Hanefî muhaddislerinden addetmek gerekecektir.

4.1.3.Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Fıkıhçılığı

Hanefî fıkıh kaynaklarında Tahâvî, *fakîh* veya *Hanefî fakîh* şeklinde tanıtılır.⁴⁶⁴ Mesela İbn Abdilberr'e göre o “*Görüş olarak bütün fıkıh mezheplerine vâkıf olmakla beraber Kûfelilerin tarzını, haberlerini ve fikhını en iyi bilenlerden biridir.*”⁴⁶⁵ Uzun süre Şâfiyye'ye bağlı kalan Tahâvî ömrünün ikinci kısmını Hanefî olarak geçirmiştir. Bu değişimin temel faktörleri, daha önce de zikri geçtiği üzere dayısı Müzenî ile Şerîk b. Abdillâh silsilesinin üçüncü halkası olan Ahmed b. Ebî İmrân'dır. Bu âmillere Bekkâr b. Kuteybe'nin (öl. 270/884) de katılması gerekir. Mısır kâdılığı yapan ve bölgenin önde gelen âlimlerinden sayılan Bekkâr b. Kuteybe fıkıh eğitimini Hilâl b. Yahyâ'dan (öl. 245/860) almıştır.⁴⁶⁶ Tahâvî'nin Hanefî fikhına dair müktesebatını elde ettiği diğer bir hocası ise Ebû Hâzim el-Kâdî'dir (öl. 292/905). *Ehl-i re'y muhaddisi* kabul edilebilecek Ebû Hâzim el-Kâdî ise fıkıh eğitimini İsâ b. Ebân (öl. 221/836), Hilâl b. Yahyâ ve Muhammed b. Şücâ' (öl. 266/880) gibi mezhebin meşhur ve önemli isimlerinden almıştır.⁴⁶⁷ Böylece Tahâvî'nin fıkıhta da köklü bir silsileye mensup olduğu anlaşılır.

⁴⁶³ Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. İltâş, “Tahâvî”, 39/387.

⁴⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/102.

⁴⁶⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/276.

⁴⁶⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/168.

⁴⁶⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/62; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 150.

Tahâvî'yi fıkıh alanında ehl-i re'ye nispet etmemizin en bariz gerekçesi ortaya koyduğu fıkıh eserleridir. Nitekim o Hanefî fikhına dair *el-Muhtaşar*, *İhtilâfû'l-'ulemâ*, *eş-Şürûtu'l-kebîr*, *eş-Şürûtu's-sagîr* gibi pek çok eser telif etmiştir. Bu eserlerin dışında İmâm Muhammed'e ait eserlere yapmış olduğu *Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr*, *Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr* ve *Şerhu Kitâbi'l-âşâr* isimli şerhler de telif ettiği söylenir.⁴⁶⁸ Bu eserlerin ortak özelliği başta İmâm Muhammed gibi Hanefiyye'nin kurucu isimleri arasında sayılan isimler olmak üzere mezhebin meşhur isimlerinin görüş ve bakış açısını yansıtmalarıdır. Ancak bunların dışında bazı hadis eserlerinde metin ve senetlerin yanı sıra metin tahlillerinde re'ye de yer verdiği söylenmiştir.⁴⁶⁹

Fıkha dair birikimi ve bu alanda yazdığı eserlere ilaveten Tahâvî'nin Hanefiyye'nin Mısır kolunun kendi zamanındaki temsilcisi ve reisi olması da bu bağlamda hesaba katılmalıdır. Zira Mısır'da Hanefîlik onun döneminden itibaren yavaş yavaş nüfuz kaybına uğramaya başlamıştır.⁴⁷⁰ Tahâvî işte bu noktada mezhebi adına oldukça önemli ve kilit bir görev icra etmiştir. Hocaları Ahmed b. Ebî İmrân, Bekkâr b. Kuteybe ve Ebû Hâzim el-Kâdî'den almış olduğu birikim yazdığı kitaplar ve tertip ettiği dersler yoluyla anlatmaya ve yaymaya çalışmıştır.

Bu yöndeki tüm bu çalışmaları vesilesiyle Tahâvî'nin *mezhepte müctehid* seviyesine ulaştığı kabul edilir.⁴⁷¹ Nitekim çeşitli meselelerde Hanefî büyüklerinde ayrıldığı da olmuştur.⁴⁷² Mezhebiyle böyle ihtilafa düştüğü bahislerde kendi görüşünü desteklemek için Kitap, sünnet, icma ya da sahabe kavillerinden deliller getirmeye gayret etmiştir.⁴⁷³ Tahâvî'nin bütün bu yönleri kendisi hakkında yapılmış ilmî ve akademik çalışmalarda ele alınmış durumdadır.⁴⁷⁴

⁴⁶⁸ İltaş, "Tahâvî", 39/387-388.

⁴⁶⁹ Güleğül, *Hanefîliğin Mısır'a Girişi ve İmâm Tahâvî*, 38.

⁴⁷⁰ Saymerî Ebû Hanîfe ashâbının riyasetinin onunla son bulduğunu söylemiştir. bk. Saymerî, *Ahâbûr Ebi Hanîfe ve Aşhâbuhû*, 168; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 61.

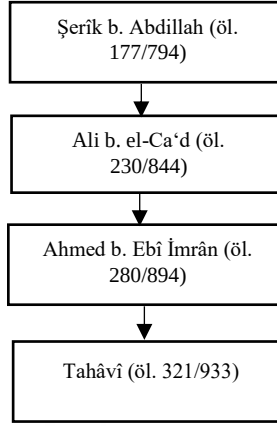
⁴⁷¹ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 37.

⁴⁷² Ebû Ca'fer et-Tahâvî bir mecliste söylediği bir sözün Ebû Hanîfe'ye ait olup olmadığı sorulunca Ebû Hanîfe'nin her sözünü benimsemediğini ve taassup sahibi bir mukallit olmadığını söylemiştir. bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/280.

⁴⁷³ İltaş, "Tahâvî", 39/386; Örnekler için Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 2/188, 214.

⁴⁷⁴ Bu konuda yapılan akademik çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Bahattin Akbaş, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler

* * *

Birbirinden farklı bölge, dönem ve siyasî idareler altında yaşayan bu âlimlerin ortak noktası, fıkıh alanında Hanefîlik ve ehl-i re'y ekolünün prensiplerine tabi olmalarıdır. Şerîk b. Abdillâh II/VII. yüzyılın başlarında Kûfe gibi bir coğrafyada *Hanefîlik* tanımlamasının henüz bulunmadığı bir dönemde yaşamıştır. Aksine bu dönemi mezhebin teşekkül devri addetmek gerekir.⁴⁷⁵ Dolayısıyla bu süreci yaşayan isimlerde, başta Ebû Hanîfe olmak üzere mezhebin kurucu isimlerine muhalefet çok sık karşımıza çıkar. Nitekim İmam Muhammed ile Ebû Yûsuf gibi kurucu addedilen isimlerin vefatından sonraki süreçte yani III./IX. asrın başlarından itibaren yaşayan âlimlerde ön plana çıkan husus, hocalara sıkı bir bağlılık ve onların görüşlerinin zikredilmesidir. Zira bu tarihlere gelindiğinde mezhebe, alternatifleri karşısında kendine has hüviyetini kazandıran pek çok unsur, usûl ve fûrûa dair çalışmalarda ortaya konmuş durumdadır. Yani Ebû Hanîfe ile onun vefatını takip eden yaklaşık bir asırlık zaman diliminde mezhebin *teşekkül* süreci

Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008); İsa Atıcı, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin İbadetler İle İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁴⁷⁵ Mezhepler genellikle kurucu isim ile bilinmektedir. Dolayısıyla Hanefî mezhebi de bu şekilde Ebû Hanîfe'ye nispet ile tanınmaktadır. Bu mezhep, kökenleri itibariyle başlangıçta Irak re'y fikhını temsilen ehl-i re'y olarak bilinse de zamanla bu fıkıhı bir sisteme kavuşturmaları sebebiyle zamanla Ebû Hanîfe ve talebelerine nispet edilen bir mezhep olarak teşekkül etmiştir. Şerîk b. Abdillâh da tam olarak bu teşekkül sürecinde yaşamıştır. Nitekim Ebû Hanîfe hocası Hammâd'ın yerine geçme görevi kendisine tevdi edildiğinde hocasının talebelerine de ders halkasına devam etmeyi teklif etmiş, bu kimselerden oluşan bir şurâ meclisi ile ancak bu görevi üstlenebileceğini öne sürmüştür. Böylece arka planda Ebû Hanîfe'nin ashâbı tabiri de onun ders halkalarında yer alan hem akranları hem de talebelerinden oluşmuştur, denilebilir. bk. Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/1-2.

devam etmiş, III./IX. asrın başlarından itibaren de geliştirme, yayma ve destekleme dönemine girilmiştir, denilebilir.⁴⁷⁶

Belli tarihlerden sonra gelenlerin, mezhebin kurucu isimlerine yönelttikleri tenkitlerin, onlara karşı görüş ortaya koymasının yavaş yavaş azalması ve bunların yerine ilk bir-bir buçuk asırlık süreçteki ihtilafların nakline yönelmeleri büyük ihtimalle bu gelişmeyle ilgilidir. Nitekim Şerîk b. Abdillâh'ın öğrencisi Ali b. el-Ca'd'da bahsettiğimiz bu ikinci tür yaklaşım çok daha barizdir. Hadis eğitimini ondan alan Ahmed b. Ebî İmrân da Mısır coğrafyasında bu söylediğimiz çerçevede bir *muhaddis fakîh* olduğu söylenebilir.⁴⁷⁷ Uzun yıllar merkezinde eser-fıkıh ilişkisi bulunan bir hayat yaşamasına ve bu dönemde oldukça önemli hadis üstatlarının eğitiminden geçmiş olmasına rağmen neticede İbn Ebî İmrân'a bağlanıp bu sayede Hanefilikle tanışan Tahâvî de aynı yaklaşımın mensubudur. Mısır'da Hanefî riyasetinin son temsilcisi olan Tahâvî de hadisi ve fıkıh hayatının merkezine almıştır. Ancak onu diğerlerinden farklı kılan bir özelliği vardır.⁴⁷⁸ O fıkıh alanında mezhebine muhalefet ederek kendine özgü birtakım çıkarımlar yapabilmıştır. Fakat bunu gerek döneminin ve içinde yaşadığı coğrafyanın kendine has şartlarına ve gerekse çocukluğundan beri sürdürdüğü ilim yolculuğunun karakterine bağlamak gerekecektir.

⁴⁷⁶ Hanefî fıkıh doktrininin temelini Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşleri oluşturmaktadır. Özellikle Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in eserleri başta olmak üzere bu ilmî birikim söz konusu talebelerin eserlerinde tedvin edilmiş; bu âlimlerin talebelerinden olan kâdî ve fakîh üçüncü nesil âlimler tarafından genişletilmiştir. Özellikle III./IX asrın ilk yarısından sonra sınırların da genişlemesiyle müctehid kâdî ihtiyacı artmış, bu sorunda beraberinde taklidi kaçınılmaz kılmıştır. Bk. Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/4. Ayrıca bk. Ramazan Doğanay, "Hadise Yaklaşımları Açısından Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'ye Muhalefatinin Değerlendirilmesi: *el-Asl* Özelinde", *Dergiabant*, 10/2, (Kasım 2022) 492-493.

⁴⁷⁷ Yapılan bir tasnife göre Ebû Hanîfe ve talebelerinin dönemi Selef; onların görüşlerini sonraki nesillere aktaranlara Halef, üçüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayıp dördüncü asrın sonuna kadar süren, bir bölgede belirli bir fakîh etrafında toplanmak suretiyle oluşan ders halkası dönemine ise Meşâyih dönemi denmiştir. Ahmed b. Ebî İmrân, Bekkâr b. Kuteybe ve Ebû Hâzım gibi âlimler bu Meşâyihler dönemi grubuna girmektedir. Bk. Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/9.

⁴⁷⁸ Tahâvî dönemi Hanefî mezhebin klasikleşme sürecine tekabül etmektedir. Bu dönemde artık klasik eserlerin ilkleri kaleme alındığı bilinmektedir. Örneğin bu hususta Tahâvî'nin Hanefî fıkıhını özetleyen *el-Muhtasar*'ı zikredilebilir. Bu dönemde telif edilen eserler fıkıh hoca-talebe ilişkisi içerisinde geliştirilmesinin yanı sıra mezhebin metodolojisi ve dayandığı delilleri tespit etmek hedeflenmiştir. Bk. Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/10.

2. YAHYÂ B. ZEKERİYYÂ B. EBÎ ZÂİDE (öl. 182/798) HALKASI

Şerîk b. Abdillâh halkası dışında başka hadis zincirleri de bulunmaktadır. Bu bağlamda Yahyâ b. Zekerîyyâ b. Ebî Zâide'nin ilim halkası da Hanefî ulemâ arasındaki muhaddisler zincirine örnek verilebilir. Önceki bölümde Şerîk b. Abdillâh halkası geniş bir biçimde ele alınması sebebiyle bu halka hem eldeki verilerin yetersizliği hem de örneklik teşkil etmesi açısından özet bir biçimde ele alınacaktır.

2.1. Yahyâ b. Zekerîyyâ

Tam adı Ebû Saîd Yahyâ b. Zekerîyyâ b. Ebî Zâide b. Meymûn b. Feyrûz el-Hemdânî el-Vâdiî el-Kûfî'dir. Bir rivayete göre Vâdiî kabilesine mensup bir kadının bir başka rivayete göre ise Muhammed b. Münteşir el-Hemdânî'nin mevlâsıdır ve söz konusu nisbeleri bundan dolayı almıştır. 120/738 yılında Kûfe'de doğmuştur.⁴⁷⁹ Hârûnürreşîd (öl. 193/809) döneminde Medâin kâdılığı yapmıştır.⁴⁸⁰ 182/798 yılı Cemaziyülevvel ayında, Medâin kâdılığı yaptığı esnada altmış üç yaşında iken bu şehirde vefat etmiştir.⁴⁸¹

Yahyâ b. Zekerîyyâ b. Ebî Zâide'nin ilk hocası kendisi gibi hem hadis hem de fıkıh alanıyla ilişkilendirilen babası Zekerîyyâ b. Ebî Zâide'dir (öl. 149/766). Bu bağlamda aslında halkanın Yahyâ'nın babası Zekerîyyâ b. Zâide'den bile başlatılması mümkündür. Zira oğlunu Ebû Hanîfe ile tanıştıran kişi kendisidir. Zekerîyyâ b. Ebî Zâide ve oğlu Yahyâ, ehl-i re'y yurdu Kûfe'de *hadis ve fıkıh bir araya getiren ikili* olarak zikredilir.⁴⁸² Babası dışında Âsım el-Ahvel (öl. 142/759), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (öl. 143/760), Haccâc b. Ertât (öl. 145/762), Hişâm b. Urve (öl. 146/763), A'meş (öl. 148/765), Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776) gibi önemli ve meşhur âlimlerden ders dinlemiştir.⁴⁸³ Yahyâ b. Zekerîyyâ hem ilme düşkünlüğü hem de hadis ehliyeti konusunda münekkitler nezdinde oldukça sika bulunmuş ve takdir edilmiş bir isimdir.⁴⁸⁴ Mesela meşhur hadis

⁴⁷⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/338; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 14/114.

⁴⁸⁰ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 14/114.

⁴⁸¹ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 14/116.

⁴⁸² Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 14/116.

⁴⁸³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/338; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 14/114.

⁴⁸⁴ İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 7/615; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/309.

âlimi Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813) “*Kûfe’de benimle ilim hususunda Yahyâ b. Ebî Zâide kadar tartışanına rastlamadım.*” demektir.⁴⁸⁵ Ali b. el-Medîni’ye göre ise Yahyâ isnadların dönüp dolaşıp geldiği, ilmin kendilerinden tasnif edildiği altı isimden (medar) biridir.⁴⁸⁶ *Kûfe’de ilk eser kaleme alan kişi*⁴⁸⁷ olarak tanımlanan Yahyâ kitapların telifinde takip edilen örnek isim olmuştur.⁴⁸⁸ Kaynaklarda ona ait *el-Müsne*⁴⁸⁹, *el-Musannef*⁴⁹⁰, *es-Sünen*⁴⁹¹ ve *eş-Şurût ve’s-sicillât*⁴⁹² gibi eserler nispet edilir. Ancak bu eserlerin günümüze ulaşmamıştır. Pek çok talebe yetiştiren⁴⁹³ Yahyâ b. Zekeriyâ’nın rivayetleri *Kütüb-i Sitte* eserleri başta olmak üzere⁴⁹⁴ çeşitli hadis kaynaklarına girmiştir.⁴⁹⁵

Yahyâ’nın medâr râvisi olduğu hadis rivayetlerinden birisi “*Vitir namazını sabah namazından önce kılmakta acele edin!*” hadisidir. Bu hadisin meşhur hadis kaynaklarındaki⁴⁹⁶ senedleri bir araya toplandığında şöyle bir isnad şeması oluşmaktadır:

⁴⁸⁵ bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 11/208. bk. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/339. Ali b. el-Medîni Yahyâ hakkında ilim bakımından kendi zamanlarının zirvesi olarak kabul edilen dört isim saydığı sırada sırasıyla İbn Abbâs, Süfyân es-Sevrî, Şa’bî ve Yahyâ b. Zekeriyâ b. Ebî Zâide’yi zikretmiştir. bk. Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, 14/115.

⁴⁸⁶ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, 14/115.

⁴⁸⁷ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, 14/116.

⁴⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 11/209.

⁴⁸⁹ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, 370.

⁴⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/340.

⁴⁹¹ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 278.

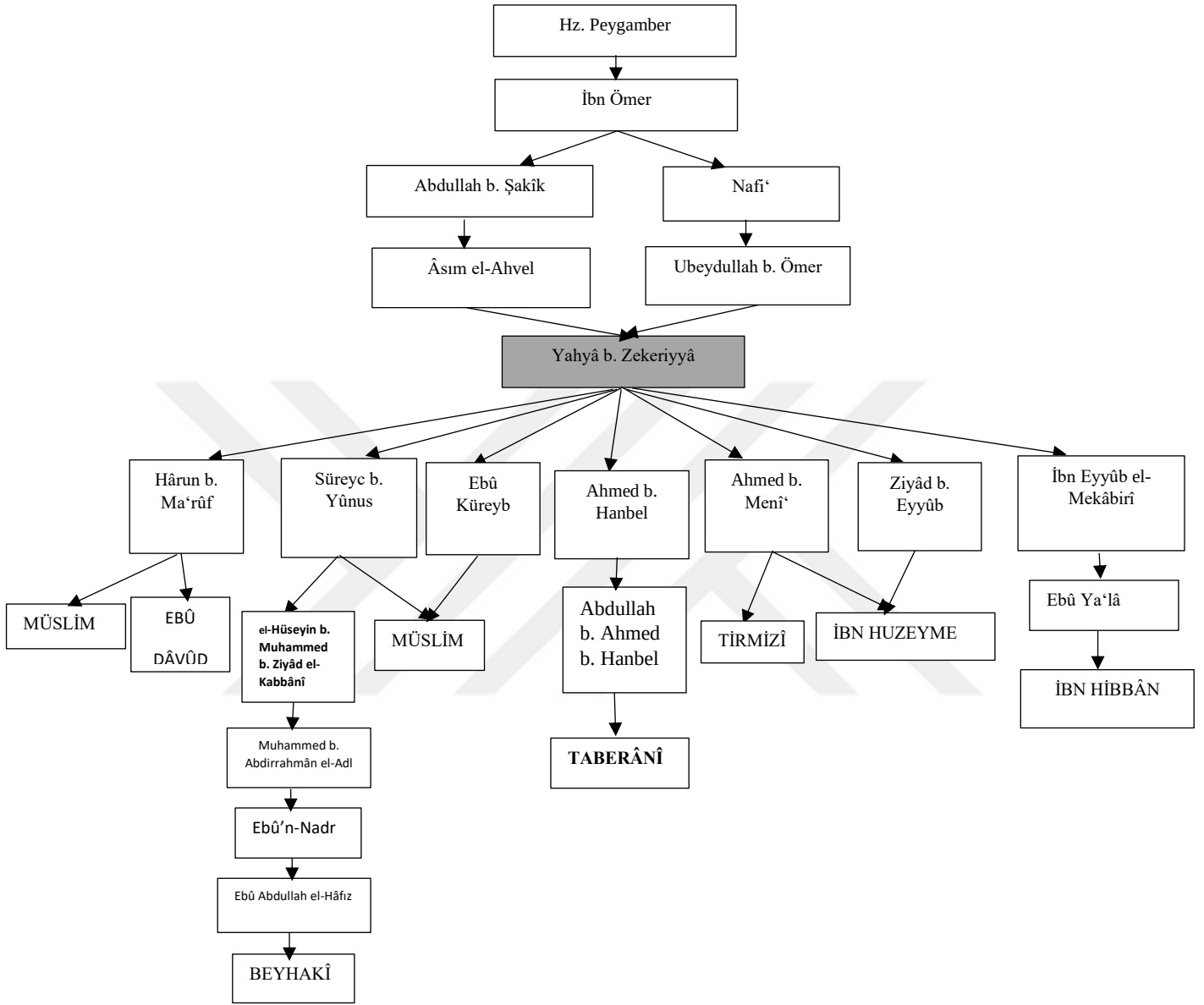
⁴⁹² Ahmet Yaman, “Yahyâ b. Zekeriyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/270.

⁴⁹³ Yahyâ b. Âdem (öl. 203/818), Muallâ b. Mansûr (öl. 211/826), Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848), Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (öl. 235/849), Osmân b. Ebî Şeybe (öl. 239/853) ve Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) gibi hadisçiler ondan ders almıştır. bk. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/338.

⁴⁹⁴ Nesâî, *Nikâh*, 39 (No: 3278), Ebû Dâvûd, *Salât*, 5 (No: 409), Tirmizî, *Vitr*, 13 (No: 467).

⁴⁹⁵ İbn Hibbân, *Şahîhu İbn Hibbân*, 14/233 (No: 6326); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsne*, thk. Şuayb el-Arnaûd ve Diğerleri, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1999), 11/520 (No: 6923).

⁴⁹⁶ Müslim, “*Salât*”, 20, (No. 750), Ebû Dâvûd, “*Vitir*”, 8, (No. 1438), Tirmizî, “*Vitir*”, 13, (No. 467), Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne*, (1999), 9/17, (4952), İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 6/198, (No. 2445), Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü’rî, İbn Huzeyme, *eş-Şahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1970), 2/147, (No. 1088), Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2/478, (No. 4693).

Görüldüğü üzere bu hadis sadece Yahyâ b. Zekerıyyâ vasıtasıyla yayılmıştır. Onun önemli râvîlerinin başında hiç şüphesiz hadis ilminin otoritelerinden Ahmed b. Hanbel yer almaktadır. Onun dışında Hârun b. Ma'ruf, Ahmed b. Menî' ve Yahyâ b. Eyyûb el-Minkârî hakkında sika değerlendirmesi yapılmıştır.⁴⁹⁷ Süreyc b. Yûnus, Ziyâd b. Eyyûb ve Ebû Küreyb hakkında ise sika, sadûk ve lâ be'se bihi gibi birkaç değerlendirme

⁴⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/12, 1/73, 11/165.

yapılmıştır.⁴⁹⁸ Bu rivayetler *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere önemli hadis eserlerinde tahrir edilmiştir.

Yahyâ b. Zekerıyyâ'nın yoğun şekilde uğraştığı diğer bir ilim dalı fıkıhtır. Fıkıh ilmi konusunda Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ gibi âlimler ile birlikte en fakîh olan grup arasında zikredilmiş; *Kûfeli fıkıh âlimi*,⁴⁹⁹ *fakîh ve efkahu ehli Kûfe*⁵⁰⁰ gibi lafızlarla tanıtılmıştır. Fıkıh ilminde kesbettiği yetkinliğin sebebini Ebû Hanîfe'nin tedrisinden geçmesine bağlamak mümkündür. Nitekim Yahyâ b. Zekerıyyâ, İmâm-ı Âzam'ın hususî talebeleri arasında zikredilir ki aralarındaki kuvvetli bağın işaretidir. Söz konusu bağın oluşmasını sağlayan temel sebep ise kendisi gibi âlim olan babası Zekerıyyâ b. Ebî Zâide'nin evladına yönelik “*Ebû Hanîfe'den ilim talep et.*” uyarısı olsa gerektir.⁵⁰¹ Ebû Hanîfe'ye bu denli bağlı olan Yahyâ b. Zekerıyyâ'nın Hanefî mezhebine yapmış olduğu en büyük katkı ise hocasının kitaplarını derleyenler arasında yer almasıdır. Nitekim Yahyâ, derleme işiyle meşgul olan kırk kişilik öğrenci grubu içinde daha da özel ilk on kişiden biridir⁵⁰² ve bu hususta otuz yıl kadar hizmet etmiştir.⁵⁰³ Hanefî tabakât kitaplarında biyografisine⁵⁰⁴ yer verilen Yahyâ b. Zekerıyyâ'nın fıkıh konusunda Ebû Hanîfe'ye tabi olduğuna da dikkat çekilir. Meselâ Hanefî mezhebinde başlanmış bir ibadet yarım kalmışsa ara verip dönüp o ibadeti tamamladıkları bilinmektedir. Bu hususta Yahyâ b. Zekerıyyâ'nın İbn Ömer'in Safa ve Merve arasında sa'y yaptığı esnada kamet getirildiğini işitince sa'yı yarım bırakıp namaz kıldıktan sonra sa'yı tamamladığını rivayet etmiştir.⁵⁰⁵ Bu durum onun Hanefî mezhebine bağlılığına örnek olarak zikredilebilir.

Yahyâ b. Zekerıyyâ hem hadis hem de fıkıh alanında elde ettiği büyük birikimi el-Muallâ b. Mansûr'a aktararak Hanefîler içinde hem muhaddis hem de fakîh bir silsilenin vücut

⁴⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/398, 9/342, 3/306.

⁴⁹⁹ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 14/118.

⁵⁰⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/338.

⁵⁰¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mûdiyye*, 1/244.

⁵⁰² On kişilik grubun arasında zikredilen isimler sırayla; Ebû Yûsuf, Züfer, Dâvud et-Tâî, Esed b. Amr, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî ve Yahyâ b. Zekerıyyâ. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mûdiyye*, 1/140.

⁵⁰³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mûdiyye*, 2/211.

⁵⁰⁴ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve Aşâbuhû*, 1/114,156; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mûdiyye*, 2/211; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 370.

⁵⁰⁵ Hâlid er-Rabât, Seyyid İzzet İd, *el-Câmi'u li 'Ulûmi'l-İmâm Ahmed* (Mısır: Dâru'l-Fellâh, 2009), 8/77.

bulmasına vesile olmuştur. Diğerleri gibi bu silsile de Hanefîlerin hadise bakışı ve bu ilim dalıyla alakası konusunda yapılan tespitlerin veya en azından genellemelerin doğruluk payını da ortaya koyacaktır.

2.2.el-Muallâ b. Mansûr er-Râzî (öl. 211/826)

Tam adı Ebû Ya‘lâ el-Muallâ b. Mansûr er-Râzî’dir.⁵⁰⁶ Rey asıllı olduğu söylenmekle⁵⁰⁷ birlikte nerede doğduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. 150/767 yılı civarında doğmuş, ömrünü Bağdat’ın Kerh bölgesinde Katiâtü’r-Rebî mahallesinde⁵⁰⁸ yaşamıştır. Bu tarihe bakarak hayatının büyük kısmını Abbasî halifesi Me’mûn döneminde (198-218/813-833) yaşadığı söylenebilir. Kaynaklarda Me’mûn’un Muallâ b. Mansûr ve yakın arkadaşı olan Ebû Süleymân el-Cûzecânî’ye kâdılık makamını teklif ettiği ancak onların bir takım gerekçeler ileri sürerek bunu reddettikleri zikredilmiştir.⁵⁰⁹ Hakkında “*takva sahibi ve dindar*” gibi değerlendirilmeler yapılan ve mütevazı bir hayat süren el-Muallâ b. Mansûr 211/826 yılı Rebîulevvel ayında vefat etmiştir.⁵¹⁰

Hadis hocaları Medine’den Horasan’a, Mekke’den Basra’ya kadar farklı şehirlerde oturan Hammad b. Zeyd (öl. 179/795), İmam Mâlik (öl. 179/795), Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797) Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) gibi hadis ilminin en ileri gelen, güvenilir muhaddisleridir. Muallâ’dan ders alan isimler de onun hocalarından daha az meşhur değildir. Bu bağlamda başta İmam Buhârî (öl. 256/870) olmak üzere *Kütüb-i Sitte*’yi oluşturan eserlerin sahiplerini; Ali b. el-Medîni, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe gibi müellif muhaddisleri; Ebû Hayseme (öl. 234/848), Ebû Kudâme es-Serahsî (öl. 241/855), Muhammed b. Abdillâh el-Mahremî (öl. 254/868), Ebû Yahyâ es-Sâika (öl. 255/869), Haccâc b. eş-Şâir (öl. 259/873), Muhammed b. İshak es-Sağânî (öl. 270/884), gibi hadis

⁵⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/246.

⁵⁰⁷ *Mu‘cemü’l-müellifin*’de el-Muallâ’nın Re’y asıllı olduğu zikredilmektedir. bk. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifin: Terâcimu muşannifi’l-kütübi’l-arabiyye*, (Beyrut: Mektebetü’l-Müesennâ, ts.), 12/309.

⁵⁰⁸ İbn Sa’d, *eş-Tabakâtü’l-kübrâ*, 7/246).

⁵⁰⁹ Saymerî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali b. Muhammed, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve Aşhâbuhû*, 1/161.

⁵¹⁰ İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 9/182.

hâfızlarını⁵¹¹ saymak mümkündür.⁵¹² Biyografi yazarlarının el-Muallâ hakkında en çok naklettikleri ifade *sika* terimidir.⁵¹³ Meşhur münekkit Râzî'nin el-Muallâ hakkında *sika* kavramına ilave ettiği sadûk lafzını belki onun reyciliği ile birlikte değerlendirmek gerekebilir. Nitekim el-Muallâ b. Mansûr biyografi kitaplarında *sika* olması yanında *sâhibu hadis*, *sahib-i rey* ve *sâhib-i fıkıh* şeklinde tanıtılır.⁵¹⁴ Bu çerçevede el-Muallâ'nın hadislerinin başta *Kütüb-i Sitte*'yi teşkil edenler olmak üzere meşhur eserlere girdiğine işaret etmek faydalı olabilir.⁵¹⁵ Ayrıca akıbetleri belli olmasa da Muallâ b. Mansûr'a ait *Kitabu's-Salât*⁵¹⁶, *Kitâbu's-Savm*⁵¹⁷ ve *Kitâbu'd-Dahâyâ*⁵¹⁸ adlarında eserlerinin olduğu söylenir.⁵¹⁹

Meşhur hadis kitaplarında yer alan bir hadisin metni ve şeması şu şekildedir: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Rumlar A'mâk ve Dâbık'a ininceye dek kıyamet kopmayacaktır. Sonra onların karşısına Medine'den insanların en hayırlılarından oluşan bir ordu çıkacak, yüz yüze geldiklerinde Rumlar 'Bırakın da bize dil uzatanlarla savaşalım!' diyecekler. Müslümanlar ise 'Kardeşlerimizi size bırakmayacağız.' diyerek onlarla savaşa girecektir. Onların üçte biri mürted olarak hezimete uğrayacak, üçte biri şehit üçte biri ise Konstantiniyye'nin fethine mazhar olacaktır. Ganimetleri taksîm ettikleri ve kılıçlarını bir zeytinliğe astıkları esnada içlerinden bir şeytan çıkacak ve 'Deccâl ailenizin arasındadır ve sizin yerinize geçmiştir.' diyerek fitne çıkararak ve onlar bu haber yalan olduğu halde gerisin geriye dönecektir. Şam'a geldiklerinde namaza duracakken gökten Hz. İsa nüzul edecek ve onlara imamlık yapacaktır. Allah'ın düşmanı*

⁵¹¹ Hadis terimi olarak hâfız şu dört manaya gelmektedir: (i) Râvileri her bakımdan tanıyıp bilen ve yüz bin hadisi ezberlemiş olan âlim, (ii) Hocalarını ve onların hocalarını bilen kişi, (iii) Rivâyeti delil addedilen, tadil hususunda Irakî'nin ikinci, Sehâvî'nin dördüncü mertebede gördüğü râvî, (iv) Hadisleri gelecek nesle aktarma hususunda titiz davranan âlim. bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 109

⁵¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/188; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/366.

⁵¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/367.

⁵¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/368.

⁵¹⁵ Buhârî, (1993), “Büyü”, 86, (No. 2085); Müslim, “Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât”, 7, (No. 540); Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 121, (No. 309); Tirmizî, “Kıraât”, 4, (No. 2934); İbn Mâce, “Menâsik”, 34, (No. 2961).

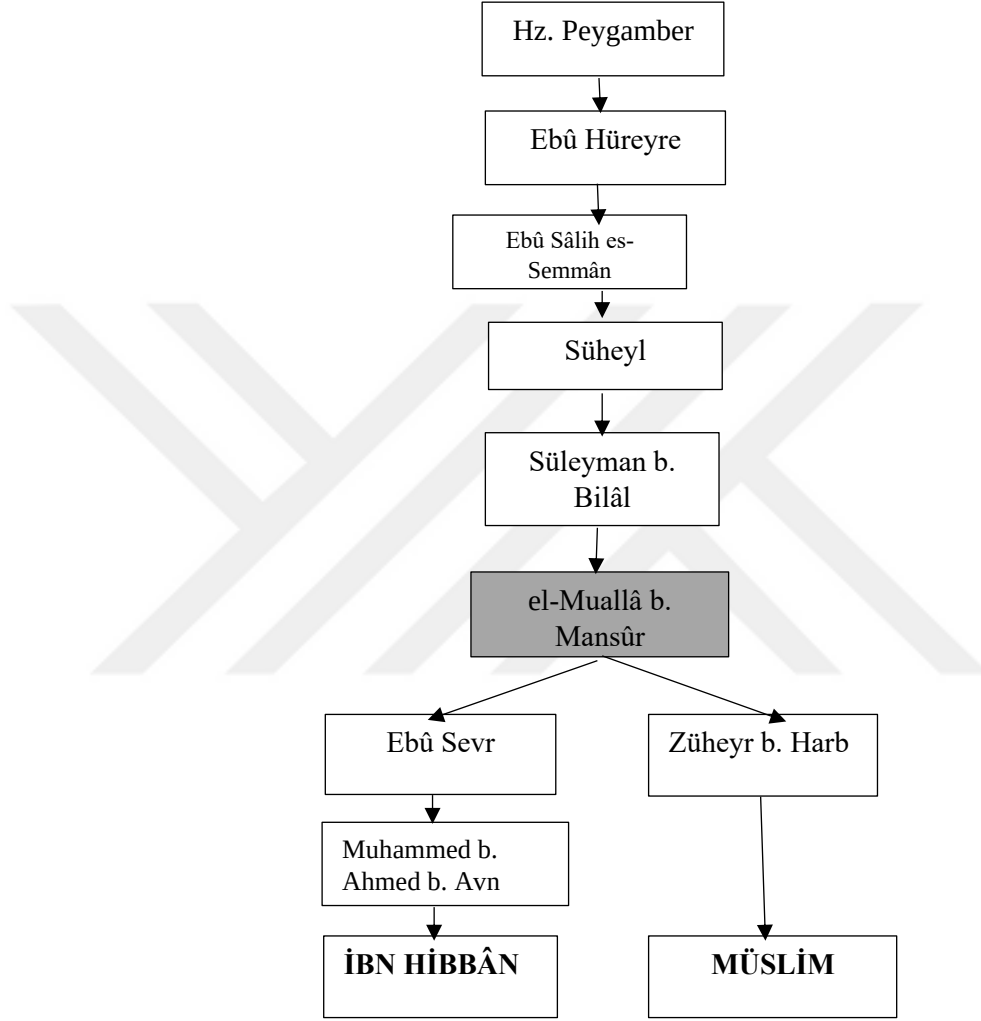
⁵¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 2/1433. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, (ts.) 12/309.

⁵¹⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/341.

⁵¹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1434.

⁵¹⁹ Bu kitaplar *Nevâdiru Mualla b. Mansûr*'un birinci bölümünde muhakkik tarafından isnad edilmiştir. Tahkikli nüsha için bk. Ebû Ya'la Muallâ b. Mansûr er-Râzî, *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr*, thk. Muhammed b. Şeddâd es-Sekafî, Mekke: Câmiatü'l-Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 87.

*Hz. İsa ile karşılaşınca tuzun suda eridiği gibi eriyecek, öyle ki kendi kendine yok olacaktır. Ancak Allah onu Hz. İsa'nın eliyle öldürecek ve kanını mızrağına akıtacaktır.*⁵²⁰

Hadisin tâbiin râvisi olan Ebû Sâlih es-Semmân sahâbenin önde gelenleri ile görüşen ve onlardan hadis rivayetinde bulunan bir hadis hâfızıdır. Hadis münekkitleri tarafından *sika, müstekîmü'l-hadîs* olarak değerlendirilmiştir.⁵²¹ Senedin diğer bir râvisi ve Ebû Sâlih'in de oğlu olan Süheyl b. Ebû Sâlih için ise Ebû Hâtim *hadisi yazılır, hadisi delil gösterilir*; Nesâî ise *leyse bihi be's* gibi değerlendirmelerde bulunmuştur.⁵²² Süheyl'in talebesi aynı

⁵²⁰ Müslim, "Fiten", 9, (No. 2897), İbn Hibbân, *eş-Şaḥîḥ*, 15/224 (No. 6813).

⁵²¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/189-190.

⁵²² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/231-232.

zamanda senedin diğ er r avis i S uleym  n b. Bil  l ise sik   sâlih bir r avi olarak bilinmektedir.⁵²³ Muallâ'nın iki r avisinden Eb   Sevr re'y ile görüş bildirirken hadise geri d nd    , hata ettiği isabetli olduğu zikredilmiş ve sika olduğu söylenmiştir.⁵²⁴ Diğer r avis i Züheyr b. Harb ise sika, sebt ve hâfız olarak değerlendirilmiştir.⁵²⁵

el-Muallâ b. Mansûr hadis alanında ortaya koyduğu bu zengin tabloyu fık ıh eğitiminde de sergilemiştir. Nitekim o fık ıh ı Eb   Yûsuf'tan⁵²⁶ ve   mam Muhammed'den⁵²⁷ almış hatta bu ikisinin *ashabının büyüklerinden* addedilmiştir.⁵²⁸ Bu tabir onun, söz konusu büyük fukahânın hususî    rencilerinden⁵²⁹ ve derslerinin daim   taliplerinden olduğunu gösterir. Ayrıca *rey sahibi* oldu  una⁵³⁰ ve özellikle *  ur  tu* yazd    na⁵³¹ dikkat çekilir. Öte yandan el-Muallâ b. Mansûr'un n  diru'r-rivaye⁵³² türünde telif ettiği *en-Nevâdir* isimli bir de fık ıh kitab ı vardır ve günümüze ulaşmıştır. Bu kitabında meselelere çoğunlukla Hanefî mezhep imamlarından Eb   Yûsuf'un sözü ile ba  lamakta ve onun g  r    n   nakletmektedir.⁵³³ Bazen de Eb   Hanîfe'nin sözü ile ba  layıp daha sonra Eb   Yûsuf'un g  r    n   zikretmektedir.⁵³⁴ Bazı yerlerde ise Eb   Yûsuf'un sözünün peşi sıra   mam Muhammed'in konu ile ilgili g  r    n   aktarmaktadır.⁵³⁵ Nadiren de konunun sonunda o

⁵²³   bn Hacer, *Teh  zib   't-Teh  zib*, 4/154.

⁵²⁴   bn Hacer, *Teh  zib   't-Teh  zib*, 1/103.

⁵²⁵   bn Hacer, *Teh  zib   't-Teh  zib*, 3/296.

⁵²⁶ Zehebî, *S  yeru a 'lami'n-nübelâ*, 10/366.

⁵²⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mu  yye*, 2/43.

⁵²⁸ en-Nedîm, Muallâ'y   Ebu Yûsuf'tan rivâyet edenlerin başında zikretmektedir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, 253. Bu konuda ayrıca bk. Zehebî, *S  yeru a 'lami'n-nübelâ*, 10/368.

⁵²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/246.

⁵³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/246.

⁵³¹   bn Hacer, *Teh  zib   't-Teh  zib*, 10/239.   ur  t,   sl  m devletinin ilk devirlerinden itibaren hukuk   muamelelere dair kaydedilecek belgelerin düzenlenme esaslarını belirleyen ve bu alan ile ilgili yapılan çalışmalar için kullanılan bir tabirdir. Fahrettin Attar, “  ur  t ve Sicillât”, *Türkiye Diyanet Vak  f     sl  m Ansiklopedisi*, (  stanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/270).

⁵³² N  diru'r-rivâye türü eserler   mam Muhammed'in telif etmiş olduğu eserlerin haricinde Eb   Hanîfe'nin diğer talebelerine ait olan rivâyet veya metin esaslı kaleme alınan eserlerdir. Bk. Kaya, “ N  dir  'r-rivâye”, 32/278. Bir başka tanımlamaya göre nevâdir, usûl mesaili olarak bilinen temel mes  ilde yer verilmeyen konuların yer ald     eserlerdir. Bk. Ençakar, *Bir Mezhebin Yitik Kültürü Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 5.

⁵³³ Muallâ b. Mansûr er-R  z  , *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr*, 119,123,125.   rnekleri çoğaltmak mümkün görünmektedir. Zira kitab ın ekseriyeti bu şekildedir.

⁵³⁴ Muallâ b. Mansûr, *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr*, 207,210, 212,230. Ayrıca bazı durumlarda “  sm  t” demek suretiyle   mam Muhammed'den duyduğu g  r    n   nakletmektedir. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr*, 217.

⁵³⁵   mam Muhammed'e genelde “     t” şeklinde sorular yöneltmiştir. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr*, 141,145,170.

meseleye ilişkin delilleri zikretmektedir.⁵³⁶ İsmi Hanefî biyografi kitaplarında yer alan⁵³⁷ el-Muallâ'nın aktardığı kimi rivayetleri de bu mezhebin fıkıh kitaplarına girmiş durumdadır.⁵³⁸ Fakat en önemlisi Hanefîler tarafından yazılan fıkıh kitaplarında onun görüş ve fetvalarına da yer verilmesidir⁵³⁹ ki bu ilimde elde ettiği başarının göstergesidir.

Hadisi ve fikhî birleştiren bu yaklaşımı neticesinde o, ehl-i hadis tarafından da âdil ve güvenilir bulunan nadir fakîhler arasına girmiştir.⁵⁴⁰ Hatta el-Muallâ bazı hadis âlimleri tarafından *Ehl-i rey içinde Ehl-i hadis'e en yakın kişi* kabul edilir.⁵⁴¹ Nitekim o bazı biyografi kitaplarında *fıkıhçı* veya *fakîh* şeklinde de takdim edilir.⁵⁴² Bu değerlendirmeler onun hadis kadar fikhî da uğraş alanı addettiğini gösterir; zira bu tabirler ehl-i ilim arasında genellikle *müçtehit* manasına hamledilir.⁵⁴³ Fakat onun amelde hocalarının tesirine bağlı olarak Hanefî mezhebini takip ettiğini söylemek daha doğrudur.

2.3. Ali b. el-Heysem el-Bağdadî (öl. ?)

Muallâ b. Mansûr'un muhaddis *ashâbından*⁵⁴⁴ olan Ali b. el-Heysem'in ne zaman doğduğu hakkında kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır. *el-Bağdâdî* nisbesine bakarak Bağdatlı olduğu söylenebilir. Ali *sâhibu't-taâm* lakabı ile meşhur olmuştur.⁵⁴⁵ Hammâd b. Mis'ade (öl. 202/818), Ebû Asım ed-Dahhâk b. Mahled (öl. 214/830), Abdullah b. Mervân Ebû Şeyh el-Harrânî (öl. ?), Ömer b. Yûnus (öl. ?), Yahyâ b. Süleym et-Tâîfî (öl. 195/811) ve el-Muallâ b. Mansûr gibi hocalardan hadis dinlediği zikredilmiştir.⁵⁴⁶ Kaynaklarda el-Muallâ b. Mansûr'un ashâbından olduğu zikredilmiştir.⁵⁴⁷ Bilinen en

⁵³⁶ Muallâ b. Mansûr, *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr Mukaddimesi*, 101. Kanaatimizce eser tamamıyla fıkıh ilmiyle ilgili telif edilen bir rivâyet kitabı olup hadis delil gösterme gibi bir durum söz konusu değildir.

⁵³⁷ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aṣḥâbuhû*, 1/161. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍîyye*, 2/177. Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye*, 353 – 354.

⁵³⁸ Örneğin kendisi gibi hem hadis hem fıkıh ile meşgul olan Tahâvî, Muallâ'nın hadis rivâyetlerine sıklıkla yer vermiştir. Mesela bk. Tahâvî, *Şerḥu Me'âni'l-âşâr*, 1/97, 142, 330; 2/19; 3/9, 45, 4/67, 69, 106, 130.

⁵³⁹ İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 1/131.

⁵⁴⁰ Kaya, “Muallâ b. Mansûr”, 30/307.

⁵⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 10/367.

⁵⁴² Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 10/365.

⁵⁴³ Hayrettin Karaman, “Fakîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/126 – 127.

⁵⁴⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍîyye*, 1/381.

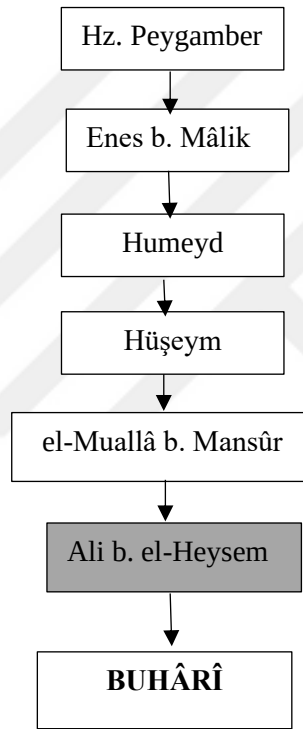
⁵⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, 12/118.

⁵⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/173.

⁵⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍîyye*, 1/381.

meşhur öğrencileri ise Buhârî, el-Hüseyin b. İsmâil b. el-Muhâmilî (öl. 330/942) ve Muhammed b. Ali et-Taberî'dir (öl. ?).⁵⁴⁸ Buhârî'nin *eş-Şaḥîḥ*'inde yalnızca Kitâbü'l-Büyu‘’da bir hadisi vardır.⁵⁴⁹ Diğer yandan ismi Hanefî biyografi kitaplarında da geçer.⁵⁵⁰ Bununla birlikte hem klasik hem de modern kaynaklarda⁵⁵¹ hakkında oldukça az bilgi bulunmaktadır.

Buhârî’de yer alan “Hz. Peygamber meyve ağaçları olgunlaşınca hurmalarda kızarınca dek satılmamasını emretti.” rivayetinin sened şeması şu şekildedir:

⁵⁴⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/345.

⁵⁴⁹ Buhârî, (1993), “Büyu‘”, 86, (No. 2085).

⁵⁵⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/381.

⁵⁵¹ Mehmet Eren’ e ait olan *Buhârî’nin Sahîh’i ve Hocaları* adlı eserde Ali b. el-Heysem hakkında yalnızca el-Muallâ b. Mansûr’dan ders aldığına ve Buhârî’deki rivâyetine işaret edilmiştir. Ayrıca bk. Mehmet Eren, *Buhârî’nin Sahîh’i ve Hocaları*, (Konya: Nükte Kitap, 2003), 149.

3. MİS'AR B. KİDÂM'IN (ÖL. 155/772) İLİM HALKASI

Şerîk b. Abdillâh ve Yahyâ b. Zekerîyyâ b. Ebî Zâide'nin ilim halkalarına ilave edilebilecek diğerk bir silsile örneğide Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden olan Mis'ar b. Kidâm'ın halkasıdır.

3.1. Mis'ar b. Kidâm'ın Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Tam adı Ebû Seleme Mis'ar b. Kidâm b. Zahîr b. Ubeyde b. el-Hâris b. Hilâl b. Âmir b. Sa'saa el-Hilâlî el-Âmirî er-Revâsî el-Kûfî'dir.⁵⁵² Doğduğı tarih tam olarak bilinmemektedir. 155/772 yılı Recep ayında vefat etmiştir.⁵⁵³ Bazı arkadaşları Mis'ar'ın cenazesine katılmamış ve buna gerekçe olarak da onun Mürcî olmasını ileri sürmüşlerdir.⁵⁵⁴

Bununla birlikte Mis'ar hakkındaki genel kanaat zamanının seçkin ve en faziletli âlimlerinden, Kûfe muhaddislerinin önde gelenlerinden⁵⁵⁵ olduğı yönündedir. İlim ve takva sahibi olarak tanınmıştır. Hadisçilik yönü ise *sika*, *imâm*, *sebt*, *hâfız* ve *şeyhu'l-İrâk* gibi lafızlarla övülmüştür.⁵⁵⁶ Hadis rivayetindeki titizliğı âlimler tarafından özellikle

⁵⁵² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/102.

⁵⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/173.

⁵⁵⁴ Mis'ar'a yakınlığı ile tanınan Süfyân es-Sevrî'nin Mürcîlik sebebiyle cenazeye katılmadığı söylenmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/104. Mis'ar, İbn Hibbân'a göre de Mürcî'dir. bk. İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 7/508; İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve Zehebî onu Mürcie mensubu olarak zikretmiştir. Bk. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 1/625, Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/99.

⁵⁵⁵ Kûfe'nin büyüklerinden olan Süfyân es-Sevrî ve Bağdat âlimlerinin büyüklerinden olan Şu'be'nin, bir konu hakkında ihtilafa düşüklerinde "Haydi *el-Mizân'a* (yani Mis'ar'a) gidelim!" dedikleri rivâyet edilmiştir. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/28. Hadis âlimlerinden Hişâm b. Urve "Kûfe'de Mis'ar, Basra'da ise Eyyüb es-Sahtiyânî gibisini görmedim." demiştir. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. el-Meâlimî el-Yemânî (Haydarâbad: Dairatü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.), 8/13. Talebelerinden Hafs b. Gıyâs'ın "Bize Irak'ta Eyyüb es-Sahtiyânî ve Mis'ar'dan daha faziletli âlim gelmedi." dediğı zikredilmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/103. İbn Ebî Hâtim'in naklettiğine göre Ebû Hâtim Sevrî ile Mis'ar arasındaki ihtilaflar hakkında "Hüküm Mis'ar'ındır, zira o Mushaf'tır." demiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/104.

⁵⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/163; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/104.

vurgulanmıştır.⁵⁵⁷ Rivayetlerinin *Kütüb-i Sitte* gibi önemli kaynaklara girmiş olması da güvenilirliğine delalet eden önemli bir veridir.⁵⁵⁸

Oldukça kalabalık bir hoca silsilesinden ders aldığı bilinen Mis'ar'ın rivayetlerinin önemli bir kısmını kendi beldesinde topladığı ve dolayısıyla hocası Katâde (öl. 117/735) hariç rihlesi bulunmadığı zikredilmiştir.⁵⁵⁹ Atâ' b. Ebî Rabâh, Ebû İshâk es-Sebiî, Ziyâd b. İlâka, A'meş, Mansûr b. el-Mu'temîr, Ali b. el-Akmâr, Husayn b. Abdirrahmân ve Simâk b. Harb gibi isimlerden hadis dinlemiştir.⁵⁶⁰ Kendisinin ise dönemin en meşhur âlimlerini yetiştirdiği hadis halkaları vardır.⁵⁶¹ Hafs b. Gıyâs, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek, Abdullah b. Nümeyr, Fazl b. Dükeyn, el-Kâsım b. el-Ma'n, Yahyâ b. Ebî Zâide, Vekî' b. el-Cerrâh gibi âlimler ondan ders almıştır.⁵⁶²

Rivayet asrının önemli simalarından olan Mis'ar'ın çok sayıda hadisi meşhur kitaplara girmiştir. Bu hadislerinde “*Allah Teâlâ ümmetimin içten içe istedikleri ancak yapmadıkları veya söylemedikleri şeyleri bağışlamıştır.*” hadisinin sened şeması şu şekildedir:⁵⁶³

⁵⁵⁷ Hadis rivâyetlerinde hatası yok denecek kadar az olduğu söylenilen Mis'ar bu sebeple *el-Mushâf* lakabı ile anılır hale gelmiştir. Ancak o yine de hadis rivâyetlerinde şüpheye düştüğünü düşünmüştür. Kendisine hadis sorulmasından çekinmiş öyle ki dışının çekilmesini hadis rivâyeti sorulmasına yeğlemiştir. “Kim ki hadis ilmini kendisi için seçerse hadis ona yeter, kim de insanlar için seçerse aşırıya kaçmış olur.” demiştir. Yeni bir kıyafet giyen hadis talebesine “*Bu hadis talibinin aleti/gereci olamaz.*” demiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/165-168.

⁵⁵⁸ Buhârî, (2001), “Vudû”, 47 (No. 201); Müslim, “Hayız”, 372; Nesâî, “Talâk”, 22 (No. 3434); Tirmizî, “Savm”, 58, (No. 770); Ebû Dâvûd, “Salât”, 191 (No. 1000); İbn Mâce, “Duâ”, 14, (No. 3870).

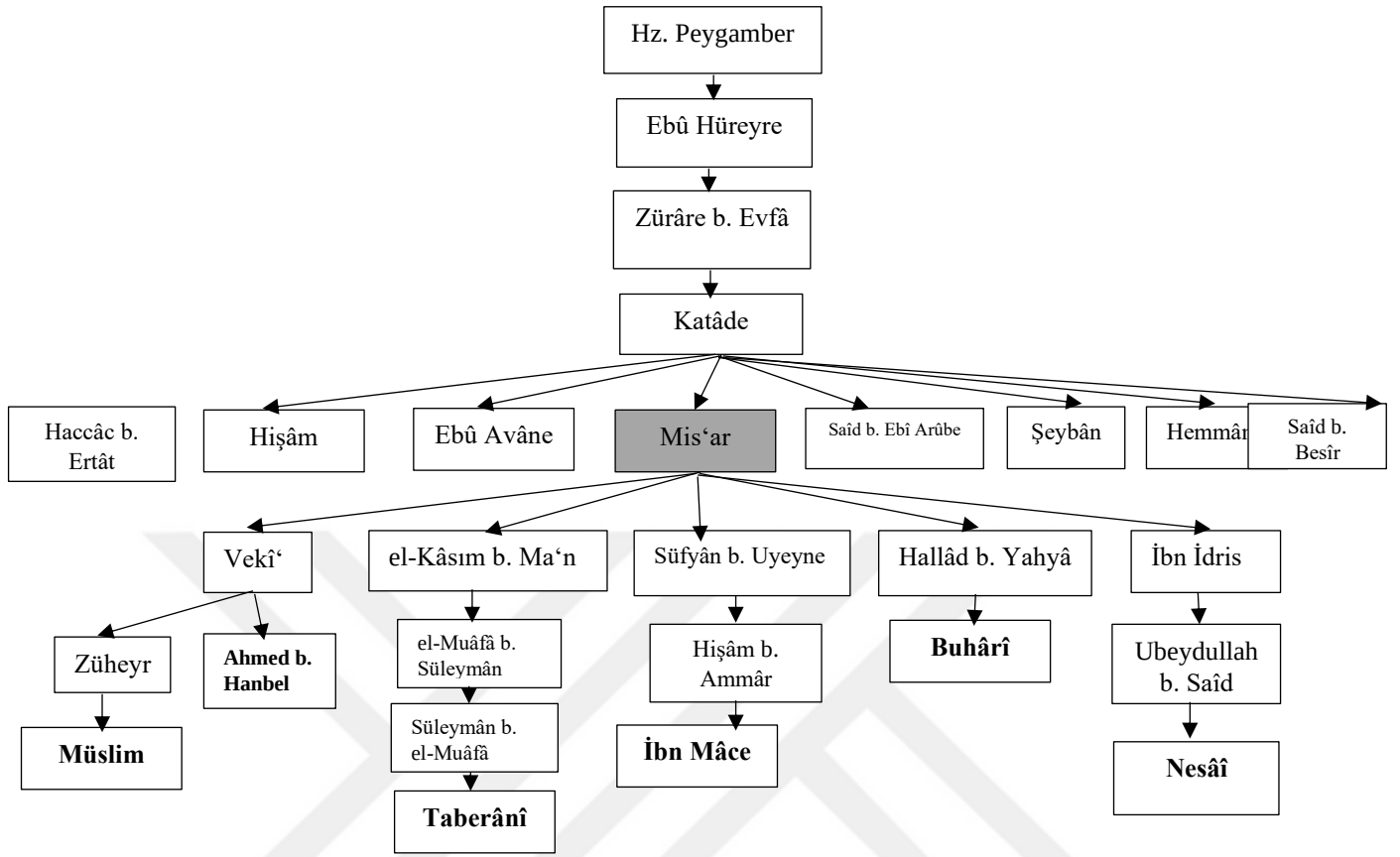
⁵⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/166.

⁵⁶⁰ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/462-463; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/103.

⁵⁶¹ Abdullah b. Mübârek onun hadis meclislerine davet ederken “Kim salih, yoldaş, dava sahibi biri ise Mis'ar'ın halkasına katılsın.” demiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/104.

⁵⁶² Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/464.

⁵⁶³ Buhârî, (1993), “Eymân ve'n-Nüzûr”, 14, (No. 6287), Müslim, “İmân”, 58, (No. 127), Nesâî, “Talak”, 22, (No. 3434), İbn Mâce, “Talak”, 16, (No. 2044), Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (1999), 16/172, (No. 10238), Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, 4/74, (No. 3648).

Bu hadis Zürâre b. Evfâ'dan Katâde ve Yûnus b. Ubeyd aracılığıyla rivayet edilmiş ve rivayet kitaplarında ise büyük ölçüde Mis'ar b. Kidâm ve Saîd b. Ebî Arûbe üzerinden yayılmıştır, denilebilir. Çalışmanın ana konusunu teşkil etmemesi ve hacim olarak elverişli olmaması gibi sebeplerden ötürü sened şemasında sadece Mis'âr'ın tariklerine yer verilmiştir. Buna göre bu hadis, hadis külliyyatının önemli eserlerinde yer almaktadır. Mis'ar'ın râvileri Vekî b. el-Cerrâh, el-Kâsım b. Ma'n, Süfyân b. Uyeyne, Hallâd b. Yahyâ ve Abdullah b. İdrîs hakkında ise sika değerlendirmesi yapılmıştır.⁵⁶⁴

Diğer taraftan Mis'ar b. Kidâm, Ebû Hanîfe'nin ashâbı arasında zikredilen ve Hanefî biyografi kitaplarında ismine yer verilen âlimlerden biridir.⁵⁶⁵ Onunla yakın bir bağı

⁵⁶⁴ Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/111, 8/304, 4/105, 3/150, 5/127.

⁵⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/167.

olduğu hatta has talebelerinden olduğu söylenebilir.⁵⁶⁶ Fıkıhî Ebû Hanîfe'den öğrenen⁵⁶⁷ Mis'ar b. Kidâm'a dönemin halifesi Ebû Câ'fer kâdılık teklif etse de o bunu reddetmiştir.⁵⁶⁸ Diğer taraftan Hanefî fıkıh kitaplarında kendisinden gelen rivayetlere yoğun şekilde yer vermişlerdir.⁵⁶⁹ Örneğin İmam Muhammed eş-Şeybânî *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medîne* adlı eserinde yaklaşık 20 yerde Mis'ar b. Kidâm'dan nakilde bulunmuştur.⁵⁷⁰ Bu İmam Muhammed'in rivayet kaynağı olarak ona ne kadar itimat ettiğine dair önemli bir göstergedir. Bunun yanı sıra özellikle İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) *el-Muḥallâ* adlı eserinde Mis'ar b. Kidâm'ın ehl-i re'yn büyükleri olarak addedilen İbrahim en-Nehaî, Hammâd b. Ebî Süleymân gibi âlimlerden de rivayetleri bulunmaktadır. Mesela yavru hayvanın boğazlanması hususunda Mis'ar, Hammâd b. Ebî Süleymân'dan annenin tezkiyesinin yavru için geçerli olmadığı görüşünü aktarmıştır. Diğer yandan Ebû Hanîfe ve Züfer'in görüşü de bu şekildedir. Bu durum onun mezhebin halef - selef ulemâsı ile kurduğu bağlantıya ve önemine işaret etmektedir.⁵⁷¹ Başka bir örnekte Taberî'nin *Tehzîbü'l-âşâr* adlı eserinde “Ben bir beşerim, unuttuğunuz gibi ben de unuturum. Eğer biriniz namazı hakkında şüpheye düşerse doğru olduğuna kanaat getirdiğine göre namazını tamamlasın sonra da sehiv secdesi yapsın.” rivayetini Hz. Peygamber – Abdullah – Alkame – İbrahim en-Nehaî – Mansûr – Mis'ar tarikiyle tahrir etmiştir. Görüldüğü üzere bu rivayetin senedi Kûfe fıkıh ekolünün kurucu isimleri olan kimselerden müteşekkildir.⁵⁷²

⁵⁶⁶ Mis'ar Ebû Hanîfe'nin namazda bir rekâtta Kur'ân'ın tamamını okuduğu söylemiştir. Onun bu tarz ifadelerle Ebû Hanîfe'den bahsetmesi aralarındaki kurbiyete dair fikir vermektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/401. Başka bir rivâyette Mis'ar, “Kim Ebû Hanîfe'yi kendisi ile Allah arasına bir imâm olarak koysa bir şeyden korkmaz ve aşırıya kaçmış da olmaz.” dediği zikredilmiştir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/28. Yine ona olan bağlılığını “Ben Ebû Hanîfe'yi Allah ile aramda bir hüccet kabul ettim.” demek suretiyle ifade etmiştir. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/563.

⁵⁶⁷ Gazzî, *eṭ-Tabakâtü's-seniyye*, 32.

⁵⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/165.

⁵⁶⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-âşâr*, thk. Ebû'l-Vefâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/11; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 5/348; Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 2/160; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 4/275.

⁵⁷⁰ Örnekler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medîne*, thk. Mehdî Hasan el-Geylânî el-Kâdirî, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403), 1/62,63,102,105,110.

⁵⁷¹ Şeybânî, *el-Hücce*, 1/202, 232, 2/197; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, thk. Abdurrahmân el-Cezîrî (Mısır: İdâretü't-Tıbbâ el-Müniriyye, 1349), 7/381,420.

⁵⁷² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. el-Âmulî et-Taberî, *Tehzîbü'l-âşâr*, thk. Ali Rıza b. Abdillâh b. Ali Rıza, (Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1995), 1/42.

3.2.Hafs b. Gıyâs'ın (öl. 194/810) Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Tam adı Ebû Ömer⁵⁷³ Hafs b. Gıyâs b. Talk b. Muâviye b. Mâlik b. el-Hâris b. Sa'lebe en-Nehaî el-Kûfî'dir.⁵⁷⁴ 117/735 senesinde doğmuştur. Hadis dinlediği hocalarının gözünde, talebelerinin en önünde olduğu belirtilen Hafs b. Gıyâs hicrî 10 Zilhicce 194/810 yılında vefat etmiştir.⁵⁷⁵

Zamanının ileri gelen hadisçilerinden ders almıştır. Bu isimler arasında en meşhurları dedesi Talk b. Muâviye, Ebû Mâlik el-Eşcaî, Süleymân et-Teymî, Âsım el-Ahvel, Ubeydullâh b. Ömer, Yahyâ b. Sâîd el-Ensârî, Hişâm b. Urve, Mis'ar b. Kidâm, A'meş ve Süfyân es-Sevrî gibi muhaddislerdir.⁵⁷⁶ Hocası A'meş'in en güvenilir talebesi kabul edilir. Oğlu Ömer b. Hafs, Ganem b. Hafs ve amcasının oğlu Talk b. Ğanem başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Hennâd es-Serî ona talebelik yapmıştır.⁵⁷⁷ Diğer taraftan kendisinden Dâvûd b. er-Rüşeyd, Ahmed b. Bedîl, Vekî b. el-Cerrâh ve Yahyâ b. Eksem gibi ehl-i re'yin muhaddisleri addedilebilecek isimler de hadis dinlemiştir.

Hafs b. Gıyâs hadis münekkitlerinin genel kabulüne göre *sika* addedilmiş,⁵⁷⁸ hafızasından 3-4 bin hadis yazdırdığı söylenmiştir.⁵⁷⁹ Ancak bu güçlü hafızanın zaman içinde zayıfladığı söylenebilir; zira Ebû Zür'a ömrünün sonlarına doğru nakilde hatalar yaptığını söylemiştir.⁵⁸⁰ Hafs, Ahmed b. Hanbel'e göre ise *tedlîs* yapmıştır.⁵⁸¹ Kaynaklarda

⁵⁷³ Bazı kaynaklarda künyesinin Ebû Amr olduğu da söylenmiştir. bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/197.

⁵⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/357.

⁵⁷⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/223; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/201.

⁵⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/188; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/357.

⁵⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/188; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/56;

⁵⁷⁸ Hakkında sâhibü hadis, hâfız, sika, sebt gibi tavsifler yapılmıştır. bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/60.

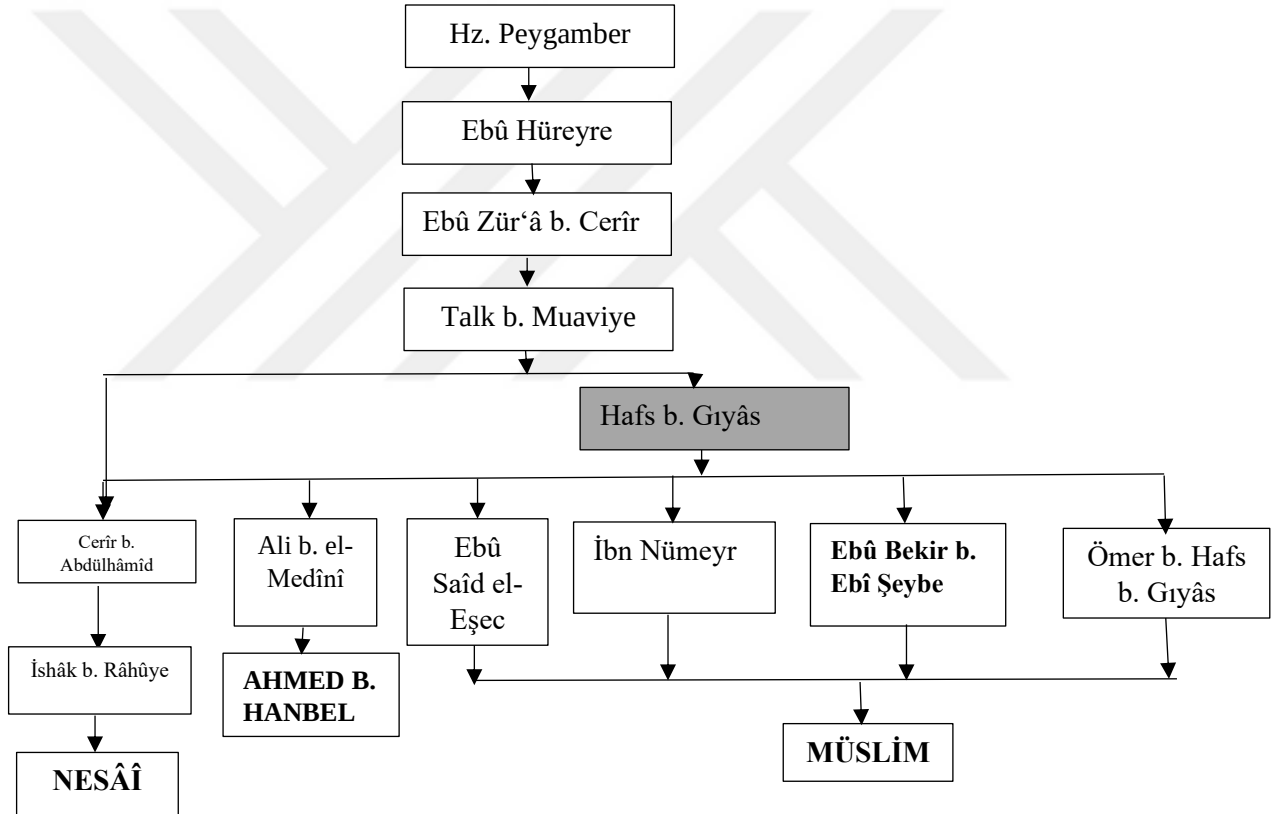
⁵⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/195.

⁵⁸⁰ Kâdî olarak atandıktan sonra suû-i hıfza uğradığını; ancak ondan yazanların yazdıklarının sahih olduğunu söylemiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/24.

⁵⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/359.

kendisine ait kitapları⁵⁸² olduğu da belirtilen Hafs b. Gıyâs'ın rivayetleri *Kütüb-i Sitte* müellifleri tarafından da tahrir edilmiştir.⁵⁸³

Hafs'ın kendisinden yayılan bir rivayet şöyledir: *Bir kadın oğluyla birlikte Hz. Peygamber'e geldi ve "Ey Allah'ın peygamberi oğlum için dua et, ben üç oğlumu toprağa verdim." dedi. Hz. Peygamber "Üçünü de mi? diye sordu. Kadın Hz. Peygamber'i onaylayınca Allah Resûlü ona "Sen kendini ateşten sağlam bir kalkan ile korumuşsun." demiştir.* Müslim, Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebî Şeybe'nin eserlerinde yer alan bu hadisin sened şeması şu şekildedir:⁵⁸⁴

⁵⁸² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/24. Mahiyeti tam olarak bilinmese de hadislerini topladığı bir hadis cüzü olduğu düşünülebilir. Bk. Saffet Köse, "Hafs b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/118.

⁵⁸³ Buhârî, (1993) "Savm", 62 (No. 1883); Müslim, "el-Kısâs ve'd-Diyât", 1676; Nesâî, "Büyû", 58 (No. 4609); Tirmizî, "Tahâret", 15, (No. 18); Ebû Dâvûd, "Salât", 239 (No. 1118); İbn Mâce, "Fiten", 15, (No. 3988).

⁵⁸⁴ Müslim, "Birr ve's-Sıla", 47, (No. 2636), Nesâî, "Cenâiz", 26, (No.1877), Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (1999), 15/257, (No.9437), İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, (2006), 7/390, (12000)

Hafs b. Gıyâs bu hadisi dedesi Talk b. Muâviye'den rivayet etmiştir.⁵⁸⁵ Görüldüğü üzere ondan da Cerîr b. Abdilhamîd, Ali b. el-Medînî, Ebû Saîd el-Eşec, Muhammed b. Abdillâh b. Nümeyr, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe ve oğlu Ömer b. Hafs b. Gıyâs nakletmiştir. Söz konusu bu râvîler hadis münekkitleti tarafından sika olarak kabul edilen âlimlerdir. Dolayısıyla bu hadis hakkında Hafs ve talebeleri aracılığıyla yayıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Bu güçlü hadisçilik yönüne ilaveten muhaddisler tarafından *fakîh* olarak da tavsif edilen⁵⁸⁶ Hafs, Hanefîlerin gözünde ise *Ebû Hanîfe'nin hadisi en iyi bilen talebelerindendir*.⁵⁸⁷ Fıkıh eğitimini Ebû Hanîfe'den almış ve onun “Sizler benim kalbimin neşesi, hüznümün tesellisisiniz” dediği yakın ashâbı içine dâhil olmayı başarabilmiştir.⁵⁸⁸ İmâm-ı A‘zam’ın kadılık makamına uygun gördüğü 28 isim içinde Hafs’ın da bulunduğu söylenebilir. Nitekim Hafs, 176/793 yılında 60 yaşında iken halife Hârûnürreşîd’in kâdılık teklifine muhatap olmuş ve bu görevi kerhen ve mecburen kabul etmek durumunda kalmıştır.⁵⁸⁹ Hafs’ın kâdılık teklifini kendisi ile istişare etmeden kabul etmesi Ebû Yûsuf’u gücendirmiş; iki öğrencisine onun verdiği hükümleri kendisine bildirmesini istemiştir. Bir süre sonra önüne konan söz konusu fetvalara bakınca “Bunlar İbn Ebî Leylâ’nın hükümleri!” demiştir. Fakat hemen ardından bu sefer de Hafs’ın şurût ve siciller açısından kontrol edilmesini istemiştir. Bu alanlarda verdiği kararlara muttali olunca da “Hafs ve benzerleri, kıldıkları gece namazı sayesinde (Allah’ın) yardımına mazhar oluyorlar.” demek durumunda kalmıştır.⁵⁹⁰ Hafs ilk olarak Bağdat’ın doğu tarafında iki yıl kâdılık yaptıktan sonra Kûfe’ye görevlendirilmiş ve burada da 13 sene

⁵⁸⁵ Kaynaklarda İbn Hibbân’ın onu sikâta zikrettiği, Buhârî, Müslim ve Nesâî’nin eserlerinde ondan rivâyette bulundukları zikredilmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 5/30.

⁵⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 2/358.

⁵⁸⁷ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve Aḥâbuhû*, 159.

⁵⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muḍiyye*, 1/222.

⁵⁸⁹ Hafs halifenin huzuruna Abdullah b. İdris ve Vekî’ b. el-Cerrâh ile birlikte girmiş, birincinin felçli ikincinin ise gözlerinden rahatsızmış gibi davranması üzerine “Eğer borçlar ve bakmakla mükellef olduğum insanlar olmasa asla kabul etmezdim.” diyerek bu teklifi kabul etmiştir. Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muḍiyye*, 1/222.

⁵⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muḍiyye*, 1/222.

aynı vazifeyi sürdürmüştür.⁵⁹¹ Hafs'ın bu görev bağlamında verdiği fetvalar çoğalmaya başlayınca Ebû Yûsuf kendi öğrencilerine “Gelin Hafs'ın nevâdirini yazalım!” teklifinde bulunmuş, onların “Yazacağın bu nevâdir hani nerede?” demeleri üzerine onlara kızmış ve “Allah murad ediyor ve onu muvaffak kılıyor.” veya “Allah kıldığı teheccüdler sayesinde onu muvaffak kılıyor.” diyerek tepki göstermiştir.⁵⁹² Kendisine soru sorulan Vekî' b. el-Cerrâh'ın “Bunu gidip kâdımıza sorun!” deyip Hafs'ı işaret etmesi de fıkıh bilgisine duyulan güveni gösterir.⁵⁹³

el-Cevâhiru'l-muğiyye, *et-Tabakâtü's-seniyye* ve *el-Fevâidü'l-behiyye* gibi Hanefî eserlerde biyografisine yer verilmesi⁵⁹⁴ ve buna ilaveten Hanefî kaynaklarda ondan gelen rivayetlerin nakledilmesi⁵⁹⁵ de Hafs'ın Hanefiyye için önemli olduğunu gösteren bir başka verilerdir.

3.1.Yahyâ b. Eksem (öl. 242/857)

Tam ismi Ebû Muhammed Yahyâ b. Eksem b. Muhammed b. Katan b. Sem'ân b. Münşic b. Abdî Amr b. Abdiluzzâ b. Eksem b. Sayfî et-Temîmî el-Üseydî el-Mervezî'dir.⁵⁹⁶ Doğum tarihi ihtilafli olup 159/776 yılı ile 180/797 civarında doğduğunu söyleyenler

⁵⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/194; Zübeyde'nin vekili hakkında hapis cezası verdiği için Zübeyde'nin Hârûnürreşid'e ısrarcı olması sonucu Hafs'ı Bağdat'tan azlederek yerine Ebû Yûsuf'u atamış; Hafs'ı Kûfe'de görevlendirmiştir. Ayrıca bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/541.

⁵⁹² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/222-223.

⁵⁹³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/222.

⁵⁹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/222; Gazzî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, 261; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 116-117.

⁵⁹⁵ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/77; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/44; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/235.

⁵⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/158.

bulunmaktadır.⁵⁹⁷ Aslen Mervlidir. 15 Zilhicce 242/857 yılı hac dönüş yolunda seksen üç yaşında iken Rebeze şehrinde vefat etmiştir.⁵⁹⁸

Yahyâ b. Eksem fıkıh, hadis, kelim ve nahiv gibi ilimlerle meşgul olmuş bir âlimdir.⁵⁹⁹ Kâdılık, kâdikudatlık, vezirlik gibi elde ettiği bütün makamlara rağmen kendisini en mutlu eden şeyin hadis rivayet etmek olduğunu ifade etmiş, bu hususta hadis rivayetine olan muhabbetini her şeyin önüne geçirmiştir.⁶⁰⁰ Hadis eğitimine daha küçükken Abdullah b. Mübârek eliyle başladığı, buna sevinen babasının insanları bir araya toplayıp yemek yedirdiği ve İbn Mübârek'ten ders aldığını ilan ettiği rivayet edilmiştir.⁶⁰¹ Bunun dışında Halife Me'mûn, Cerîr b. Abdilhamîd, Süfyân b. Uyeyne, İsâ b. Yûnus, Vekî' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ebû Bekir b. Ayyâş ve Abdullah b. İdrîs gibi âlimlerden hadis dinlediği kaydedilir.⁶⁰² Hafs b. Gıyâs'tan 10 hadis dinlemiş, diğer bütün hadislerini istinsah yoluyla elde etmiştir.⁶⁰³ Buhârî ve Tirmizî başta olmak üzere Ebû Hâtim, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim el-Birtî gibi âlimler ondan ders almıştır.⁶⁰⁴

Hadis ehliyeti ve rivayetlerinin sıhhati hakkında farklı görüşler vardır. Nitekim bazı muhaddisler çok hadisi olmasına rağmen ondan yazmadıklarını söylemiştir.⁶⁰⁵ Bazı münekkitlere göre ise Yahyâ nakilde bulunduğu kitapların asıllarını satın almış sonra da

⁵⁹⁷ Doğum tarihi 159/776 olarak görünse de modern kaynaklarda kâdılığa ilk geldiği tarih ve yaşı esas alındığında 180/797 civarının daha doğru olacağı söylenmektedir. bk. Şükrü Özen, “Yahyâ b. Eksem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/249-251. Kaynaklarda Yahyâ b. Eksem'in vefat tarihi 242/857 olarak verilmiştir. Vefat ettiği esnada ise seksen üç yaşında olduğu zikredilmiştir. Bu bilgilere göre onun 159/776 yılında doğmuş olması gerekir. Ancak kaynaklarda onun aynı zamanda kâdılık görevine yirmi bir yaşında iken 202/818 yılında geldiği de zikredilmektedir. Bu durumda da Yahyâ'nın 180/797 yılında doğduğunu söylemek daha uygun görünmektedir. Ancak 180/797 yılında doğması durumunda hocalarının başında yer alan Abdullah b. Mübarek'ten ders almış olması mümkün olmayacaktır. bk. Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/221; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/15; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/199; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/84; Vekî', *Ahbâru'l-kuḍât*, 2/161.

⁵⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/161.

⁵⁹⁹ Özen, “Yahyâ b. Eksem”, 43/250.

⁶⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-aḥlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*, 2/71.

⁶⁰¹ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/217.

⁶⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/191; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/208; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/273.

⁶⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/202.

⁶⁰⁴ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/209; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/159.

⁶⁰⁵ bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/159.

bunlar için icazet talep etmiştir.⁶⁰⁶ Özellikle Yahyâ b. Maîn, İshâk b. Râhuye, Ebû Hâtım er-Râzî gibi münekkitler tarafından tenkit edilmiş, icazet ve vicade yolları ile aldığı hadisleri semâ yoluyla nakletmesi hususunda eleştirilmiş ve bu durum hadis hırsızlığı olarak değerlendirilmiştir.⁶⁰⁷ Yahyâ hakkında “*Kezzâbtur.*” şeklinde ağır cerh ifadeleri kullananlar da olmuştur.⁶⁰⁸ Fakat İbn Hacer (öl. 852/1449) gibi nispeten geç dönem âlimleri onun *sadûk* olduğunu söylemektedir.⁶⁰⁹ Ayrıca müteşeddîd bir âlim olarak bilinen Ahmed b. Hanbel’in onun hakkında “*Yahyâ’dan bir bidat görmedik*” dediği de vakidir.⁶¹⁰ Ahmed b. Hanbel gibi bir âlimin onun hakkında böyle bir yorum yapması, Yahyâ’nın halku’l-Kur’ân meselesindeki tavrı ile ilgili olabilir. Ancak Ahmed b. Hanbel’in hadis ilminde ne kadar titiz olduğu da malumdur. Bu sebeple Yahyâ b. Eksem makbul bir âlim olarak değerlendirilebilir. Yahyâ’nın Buhârî’nin *eş-Şahîh*’i dışındaki eserlerinde, Tirmizî’nin *es-Sünen*’inde ve diğer hadis kitaplarında rivayetleri yer almaktadır.⁶¹¹

Yahyâ’nın rivayet ettiği en meşhur hadis Tirmizî’nin *es-Sünen*’in de yer alan “*Hz. Peygamber hediye kabul ederdi, ona karşılık bir şey verirdi.*” hadisidir. Bu rivayet başta Buhârî olmak üzere Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Taberânî’nin eserlerinde yer almaktadır.⁶¹²

⁶⁰⁶ bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 31/210; Meselâ Yahyâ b. Maîn’in kitaplarını 200 dirheme satın almak istese de Ebû Hayseme (öl. 234/849) buna müsaade etmemiştir. Bk. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 11/81-82.

⁶⁰⁷ Özen, “Yahyâ b. Eksem”, 43/250.

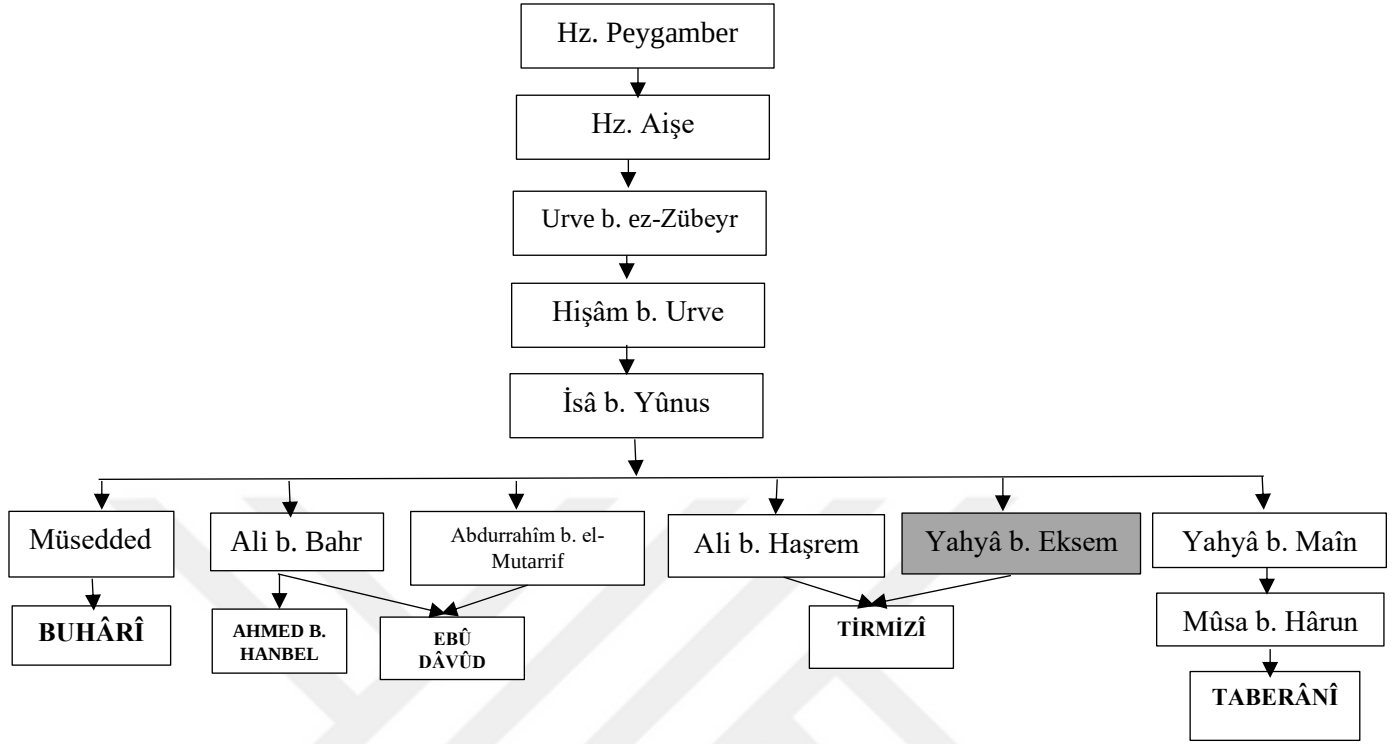
⁶⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 31/210.

⁶⁰⁹ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 7/429.

⁶¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/198.

⁶¹¹ Tirmizî, “Zekât”, 12, (No. 633); İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 7/259 (No. 2992); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/128 (No. 14113); Ebû’l-Kâsım Müsnidü’l-Dünyâ Süleymân b. Ahmed, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, (Musul: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1983), 11/376 (No. 12051).

⁶¹² Buhârî, (1993), “Hibe”, 10, (No. 2445), Ebû Dâvûd, “İcâre”, 46, (No. 3538), Tirmizî, “Birr ve’s-Sıla”, 34, (No. 1953), Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (1999) 41/138, (No. 24591), Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsaf*, 8/82 (No. 8031).

Söz konusu hadis İsâ b. Yûnus es-Sebî’den yayılmıştır. Onun râvîlerinden biri Yahyâ b. Eksem’dir.

İlme merakı çok küçük yaşlarda başlayan Yahyâ b. Eksem hadis ve fıkıhla iç içe bir ömür sürmüştür. Bu sebeple Yahyâ b. Eksem hadisçiliğinin yanında *fakîh* lafzıyla da tanıtılan, fıkıhta Hanefiyye’ye bağlı bir ilim adamıdır. Yahyâ, fetva verecek âlimin hem hadisi hem de re’yi iyi bilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu düşünce sebebiyle o fıkıh açısından Irak ekolü olarak bilinen ehl-i re’ye nispet edilmiştir.⁶¹³ Fıkıhî İmam Muhammed, Ebû Yûsuf, Züfer, Ahmed b. Ebî İmrân ve Ahmed b. Muhammed el-Birtî gibi Hanefî âlimlerden öğrenmesi⁶¹⁴ ve ayrıca Hanefî biyografi eserlerinde ismine yer verilmesi⁶¹⁵ de bu nispeti teyit etmektedir. Bununla birlikte onu *mutlak müçtehid* konumunda görenler de vardır.⁶¹⁶ Mesela Nesâî onu *fakîh* olarak tanımlamış Hâkim en-Nisâbûrî (öl. 405/1014)

⁶¹³ Özen, “Yahyâ b. Eksem”, 43/251.

⁶¹⁴ Özen, “Yahyâ b. Eksem”, 43/249.

⁶¹⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muğiyye*, 2/210; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, 369-370.

⁶¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 11/158,160.

ise Yahyâ'nın ulemanın imamlarından olduğunu ve *Kitâbü't-Tenbîh* isimli eserine bakanların onun ilimde ne kadar ileride bir âlim olduğunu anlayacağını söylemiştir.⁶¹⁷ İbn Hazm *el-İhkâm* adlı kitabında Yahyâ b. Eksem'i sünnet ve sahâbe âsârı konusunda geniş bir ilme sahip, din hususunda kimseyi taklit etmeyen ve fetvalarını sahâbe ve tâbiîn fetvalarına göre veren muhaddis âlimler arasında zikretmiştir.⁶¹⁸ Serahsî *el-Mebsût* adlı eserinde Yahyâ b. Eksem'in âlimlerin ihtilaflarını en iyi bilen kişi olduğunu, âlimlerin onun söylediği söz üzerine ittifak ettiklerini, Hanefîlerin onun sözüne tabi olduklarını zikretmiştir. Serahsî'nin bu aktarımı Yahyâ'nın Hanefîler üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.⁶¹⁹ Öte yandan Dârekutnî, Yahyâ b. Eksem'i İmâm Şâfiî'nin talebesi olarak sayarken, Ahmed b. Hanbelî'nin onu övmesi ve bazı görüşleri sebebiyle Yahyâ'nın Hanbelî mezhebine mensup olduğu da düşünülmüştür.⁶²⁰ Bütün bu bilgiler Yahyâ b. Eksem'in fıkıh alanında benimsenen, tüm âlimlerin kendi mezhebine nispet etmek istediği önemli bir kişi olduğuna delalet etmektedir, denilebilir.

Henüz yirmi bir yaşında iken Basra kâdılığına tayin olmuştur. Böyle küçük yaşta kâdılık gibi ciddi bir makama atanması, görevinin ilk günü kendisini karşılayan Basralı âlimlerin dikkatini çekmiş, "Kâdı acaba kaç yaşında?" diyerek kendisini küçümsemişlerdir. Bunu gören Yahyâ, "Ben Hz. Peygamber'in Mekke'ye kâdı atadığı Attâb b. Esîd'den, Yemen'e görevlendirdiği Muâz b. Cebel'den ve Hz. Ömer'in Basra kâdısı yaptığı Kâ'b b. Sûr'dan büyüğüm." cevabını vermiştir.⁶²¹ Kaldı ki daha kâdılığa atanmadan önce yine kendisini küçümseyen Me'mûn'un imtihanı ile karşılaşmış ve bunu başarıyla geçmiştir.⁶²² Kâdı olarak atandıktan sonra da Me'mûn'a yakınlığı ile tanınmıştır.

Yahyâ b. Eksem kâdılık, kâdılkudâtlık, divânü's-sadakât başkanlığı ve vezirlik gibi görevlerde yer almıştır. Bağdat ve Kûfe gibi önemli beldelerdeki kâdılık görevinin haricinde 210 yılında Bağdat'a kâdılkudât olarak atanmıştır. Me'mûn döneminde ülke

⁶¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/197.

⁶¹⁸ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-İhkâm fî fuşûli'l-aḥkâm*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1404), 5/92-93, Özen, "Yahyâ b. Eksem", 43/250.

⁶¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 16/124.

⁶²⁰ Özen, "Yahyâ b. Eksem", 43/250.

⁶²¹ bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/219.

⁶²² Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Karâfî, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Garb, 1994), 13/127.

yöneticilerinin en önemli iki isminden biri olmuştur. İdari hususlarda vezirlerin de görüşüne başvurduğu biri olan Yahyâ b. Eksem 216 yılında aynı zamanda bir fetihle kumandanlık görevinde de bulunmuştur. Bu yıl aynı zamanda Halife Me'mûn ile Şam'a yolculuk yapmıştır. 217 yılında ise Mısır'a gitmiştir. Burada halktan gelen talep üzerine üç gün kâdılık makamında davalara bakmış ve bu nedenle ismi Mısır kâdıları arasında zikredilmiştir. Mutasımbillah dönemine kadar kâdilkudâtlık makamında kalan Yahyâ yerine İbn Ebî Duâd'ın getirilmesi sebebiyle bu görevden azledilmiştir. Halife Vâsıkbillâh zamanında Bağdat/Şarkıye'de kâdı olarak görev yapan Yahyâ Mutevekkil alellah döneminde yeniden kâdilkudâtlık görevine getirilmiştir. Ayrıca 237 yılında bu görevine ek olarak kendisine mezâlim hâkimliği de tevdi edilmiştir.⁶²³

Yahyâ b. Eksem Mutezile mezhebinin halife üzerinde etkili olduğu bir süreçte ehl-i sünnet görüşlere sahip bir âlim olarak yaşam sürmüştür. Halku'l-Kur'ân tartışmaları gibi büyük bir hâdisede ehl-i sünnet çizgisini takip eden Yahyâ'ya göre “*Kur'ân Allah kelâmıdır.*”⁶²⁴ Yahyâ böyle bir süreçte Mutezile'ye karşı durarak Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerin tevbe etmeleri gerektiğini, etmemeleri durumunda idam edilmeleri görüşünde olduğu zikredilmiştir.⁶²⁵ Kanaatimizce Yahyâ'nın bu tavrı Me'mûn hilafetinin ilk zamanlarına ait olmalıdır. Zira kaynaklarda Yahyâ'nın kâdılık yaptığı süreçte Me'mûn üzerinde büyük bir etkisi olduğuna işaret edilir.⁶²⁶ Dolayısıyla bu dönemde Abbâsî iktidarının “Kur'ân mahlûktur.” görüşüne yönelmesi, Yahyâ b. Eksem'in de dahli ile saraya giren İbn Ebî Duâd'ın sarayda nüfuz kazanması ile bağlantılıdır, denilebilir. Nitekim bu ikilinin Kur'ân hakkındaki farklı yaklaşımları ilerleyen süreçte Yahyâ'nın azledilmesine ve İbn Ebî Duâd'ın ise kâdılık görevine

⁶²³ Özen, “Yahyâ b. Eksem”, 43/249-250.

⁶²⁴ Yahyâ b. Eksem Kur'ân'ın kelâmullah olduğunu söylemiş, mahlûk olduğunu iddia eden kişinin tövbe etmesi gerektiğini, tövbe etmemesi durumunda boynunun vurulması gerektiğini söylemiştir. bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 64/69.

⁶²⁵ Hatîb el-Bağdâd, *Târîhu Bağdâd*, 14/198.

⁶²⁶ Yahyâ b. Eksem'in halku'l-Kur'ân tutumundan da anlaşılacağı üzere halku'l-Kur'ân meselesinin önemli ismi Me'mûn'un hilafet sürecini ikiye ayırmak mümkündür. Kanaatimizce o Yahyâ'nın kâdılık sürecinde ehl-i sünnet politika benimsemiş; daha sonra İbn Ebî Duâd'ın etkisi ile Mutezili bir politika gütmüştür. Yahyâ'ya olan teslimiyetine dair başka önemli bir örnek ise Yahyâ'nın ilim adamlığına olan itimadıdır. Onun uyarılarını dikkate almak hususunda gösterdiği özeni de söz konusu etkileme kapsamında düşünmek mümkündür. Bu durumlara örnek olarak Me'mûn'un bir sefer esnasında muta nikâhını serbest bıraktığını duyduğunda onun zina olduğuna dair ayet ve hadis delilleri sunmak suretiyle haram olduğunu emretmesini söylemiştir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/199-200; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/160.

getirilmesine sebep olacaktır.⁶²⁷ Ancak Yahyâ, Mûtevekkil alellah döneminde itibar kazanıp tekrar kâdılkudât olmasıyla birlikte mihne süreci sona ermiştir, denilebilir.⁶²⁸ Hayatını talebe yetiştirmek ve dava bakmak ile geçiren Yahyâ'nın kâdı makamında sert fakat fitraten nüktedan olduğu söylenir.⁶²⁹

İnsanlara hacimli fıkıh kitapları bıraktığı rivayet edilse de kaynaklarda somut olarak yalnızca *et-Tenbîh* adlı kitabına işaret edilir.⁶³⁰ Bu eserini İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-Sağîr*'ine bir reddiye olarak yazdığı ve esere bazı eleştiriler yönelttiği zikredilmiştir. İbnü's-Selcî (öl. 266/880) ise Yahyâ b. Eksem'in tenkitlerine cevap olarak *Kitâbü'l-Beyân* isimli eserini telif etmiştir. Öte yandan Pezdevî, Yahyâ'nın bu eserinin Hâkim en-Nîsâbûrî'nin yukarıda zikredildiği üzere ilminin yüceliğine delalet ettiği düşüncesinin aksine eleştiriler getirmiş, onu ve eserini ağır bir şekilde tenkit etmiştir.⁶³¹

Hanefî fıkıh kaynaklarında Yahyâ b. Eksem'in gerek kendisinden gerekse hocalarından aktarımları mevcuttur. Bazı meselelerde ise kendine ait görüşleri olduğu bilinmektedir. Mesela kadınların temizlik müddeti hususunda diğer âlimler tarafından asgari 15 gün olarak belirlendiği Yahyâ 19 gün olduğunu zikretmiştir.⁶³² Öte yandan talebesi Ahmed b. Ebî İmrân onun ilmî ile ilgili birtakım nakillerde bulunmuştur.⁶³³ Serahsî, *âlimlerin ihtilaflarının en iyi bilen kişi* olduğunu ve âlimlerin ittifak ettiği meseleye dair bir şey söylediğinde Kûfeli âlimlerin onun sözü üzere karar kıldıklarını söylemiştir.⁶³⁴ Ferâiz

⁶²⁷ Yusuf Şevkî Yavûz, "İbn Ebû Duâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/430.

⁶²⁸ Özen, "Yahyâ b. Eksem", 43/250.

⁶²⁹ Vekî, *Aḥbâru'l-kuḍât*, 2/161; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/16.

⁶³⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/160.

⁶³¹ Özen, "Yahyâ b. Eksem", 43/251.

⁶³² Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 2/365-366; Buna dair açıklaması şu şekildedir: Allah Teâla'nın hayız ve temizlik gününü toplamda bir ay olarak belirlemesini delil olarak göstermiştir. Hayız günleri temizlik günlerinden genellikle daha azdır ayrıca hayız günleri 15 gün olarak kabul edilememektedir. Bu nedenle hayızın 10 gün sayılması gerektiğini bunun neticesinde ayın geri kalanının yani 19 günün temizlik günü olması gerektiğini söylemiştir. bk. Tahâvî, *Muḥtaşaru İhtilâfi'l-ulemâ*, 1/169-170.

⁶³³ Meselâ bir sene Ramazan ayında tutulmayan oruçların diğer senenin ramazanı geldiğindeki durumunun tartışıldığı bir babda Yahyâ, orucu kaza etmenin yanında ihtiyaç sahiplerini doyurmanın gerekip gerekmediğindeki ihtilaf hakkında altı sahâbeden doyurmanın gerekliliğine dair bilgi bulunduğunu ve aralarında herhangi bir ihtilafın olmadığını söylemiştir. Bir başka meselede mütekaddimûn ulemâ arasında Hristiyanların şahitliğini Rebâtü'r-Re'y dışında kabul etmeyen olmadığını onun da bir görüşe göre kabul edip başka bir görüşüne göre reddettiğini zikretmiştir. bk. Tahâvî, *Muḥtaşaru İhtilâfi'l-ulemâ*, 2/23, 3/341.

⁶³⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 16/124.

ilmiyle ilgili olarak zikredilen *el-Meseletü'l-Me'mûniyye* meselesi gibi bazı meseleler ve nas yorumları fıkıh kitaplarında verilmiştir.⁶³⁵

4. DİĞER RÂVİLER

Bu başlıkta başka zincirler oluşması muhtemel olan isimlerden bazı örnekler ele alınacaktır.

4.1.Âfiye b. Yezîd el-Evdî (öl. 160/777)

Tam ismi Âfiye b. Yezîd b. Kays b. Âfiye el-Kâdî el-Evdî el-Kûfî'dir.⁶³⁶ Doğum tarihi bilinmemektedir. Fıkıh ve hadis âlimi olduğu belirtilen Âfiye b. Yezîd el-Evdî Mehdî ve Hârûnürreşîd'in hilafet dönemlerinde Bağdat ve Rusâfe kadısı olarak görev yaptığı zikredilmiştir.⁶³⁷ Zâhidane bir hayat geçirdiği ifade edilen Âfiye el-Evdî 160 yılları civarında vefat etmiştir.⁶³⁸

Âfiye b. Yezîd el-Evdî'nin Hadisçiliği

Muhammed b. Abdirrahmân b. Ebî Leylâ (öl. 148/766), Süleymân el-A'meş, Muhammed b. Amr b. Alkame, Mücâlid b. Saîd (öl. 144/762), Hişâm b. Urve ve babası Yezîd b. Kays el-Evdî (öl. ?) gibi önemli muhaddislerden hadis işitmiştir.⁶³⁹ Bu hocaların yanı sıra Esed b. Mûsâ el-Mısri (öl. ?), Abdullâh b. Dâvûd ed-Dabbî (öl. ?), Muâz b. Mûsâ (öl. ?), Mûsâ b. Dâvûd (öl. 217/832) gibi kimselere hocalık yapmıştır.⁶⁴⁰ Münekkitletlerin hakkındaki genel kanaati *sika* olmakla birlikte Yahyâ b. Maîn'in diğer bir görüşüne göre zayıf olduğu da söylenmiştir.⁶⁴¹ *Kütüb-i Sitte* âlimlerinden Nesâî'nin *el-Yevm ve'l-Leyle* adlı eserinde

⁶³⁵ Şehâbeddîn el-Karâfî, *ez-Zaḥîre*, 13/127; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/148; Özen, “Yahyâ b. Eksem”, 43/251.

⁶³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/53.

⁶³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/308-309.

⁶³⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/399.

⁶³⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/14.

⁶⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/14.

⁶⁴¹ Yahyâ b. Maîn'e ait bir görüşe ve Nesâî'ye göre Âfiye b. Yezîd el-Evdî *sika* bir râvîdir. Ancak Yahyâ b. Maîn'e nispet edilen başka bir ifadeye göre zayıf denmiştir. bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/358; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/254.

bir hadisi olduğu zikredilmiştir.⁶⁴² Ayrıca hadisleri diğer pek çok hadis kaynağına da girmiştir.⁶⁴³

Âfiye b. Yezîd el-Evdî'nin Fıkıhçılığı

Âfiye b. Yezîd Ebû Hanîfe'nin ashâbındandır. Kaynaklarda hakkında hususi olarak fakîh tanımlaması yapılmasa da onun, Ebû Hanîfe'nin özel ders meclisindeki on kişilik âlim grubuna mensup olması ehl-i re'y ya da diğer bir isimle Hanefiler açısından önemini yeterince göstermektedir. Zira Âfiye b. Yezîd el-Evdî için bu grubun karar mercidir, denilebilir. Nitekim Ebû Hanîfe onun olmadığı günler tartışılan meseleyi askıya aldırması; o meclise geldiğinde meseleyi tekrar ona sormuş ve o onaylamış ise böylece hükme bağlayıp kayıt altına alınmasına müsaade ettiği rivayet edilmiştir. Onun onaylamadığı meseleleri ise yazdırmamıştır.⁶⁴⁴ Bunun yanı sıra mezhep içerisinde fetvâ kaynaklarında ona ait görüşlerin bulunduğu zikredilmiştir.⁶⁴⁵ Bu verileri onun fakîhliğine delalet eden bilgiler olarak değerlendirmek mümkündür.

4.2.el-Kâsım b. Ma'n (öl. 175/792)⁶⁴⁶

Tam adı Ebû Abdillâh el-Kâsım b. Ma'n b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Mes'ûd el-Mes'ûdî el-Hüzeli el-Kûfî'dir.⁶⁴⁷ İmam Ebû Ubeyde b. Ma'n'ın (öl. ?) kardeşidir. 100/719 senesinde doğmuştur.⁶⁴⁸ Abdullah b. Mes'ûd'un torunudur.⁶⁴⁹ Nisbesinden anlaşıldığına göre Kûfelidir. Şerîk b. Abdillâh azledildikten sonra halife Mehdi

⁶⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/53.

⁶⁴³ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 6/143, (No. 10315), Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/356 (No. 8864).

⁶⁴⁴ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aṣḥâbuhû*, 156.

⁶⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Aṣl* thk. Ebû'l-vefâ el-Afgânî (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, ts.), 5/224; Serahsî, *el-Mebsût*, 11/104.

⁶⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/303.

⁶⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/449.

⁶⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/190.

⁶⁴⁹ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aṣḥâbuhû*, 1/156.

zamanında Kûfe'ye kadı olarak⁶⁵⁰ tayin edilmiştir.⁶⁵¹ Kendi döneminin müftüsü, fakîh ve müçtehidî olarak bilinmektedir.⁶⁵² 175/792 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.⁶⁵³

el-Kâsım b. Ma'n'ın Hadisçiliği

Kâsım b. Ma'n; *şiiir ve hadis konusunda en donanımlı, fıkıh ve Arapçayı en iyi bilen* olarak tavsif edilmiştir.⁶⁵⁴ İyi bir nahivci olarak meşhur olmasının yanı sıra hadis ve fıkıhtaki mahareti ile de üne kavuşmuştur. Hadis eğitimini Mansûr b. el-Mu'temîr (öl. 132/750), Husayn b. Abdîrrahmân, Abdûlmelik b. Umeyr (öl. 136/754), Hişam b. Urve (öl. 146/763) ve Süleyman el-A'meş gibi büyük hadis âlimlerinden almıştır.⁶⁵⁵ Abdurrahmân b. Mehdi (öl. 198/813-814), Ebû Nuaym (öl. 219/834), Muallâ b. Mansûr (öl. 211/826) gibi isimlere hocalık yapmıştır.⁶⁵⁶ *Kütüb-i Sitte* gibi önemli hadis külliyatında rivayetleri⁶⁵⁷ yer alan Kâsım b. Ma'n hakkında *sika*, *sadûk* gibi değerlendirmeler yapılmıştır.⁶⁵⁸

el-Kâsım b. Ma'n'ın Fıkıhçılığı

*Ebû Hanîfe'nin talebelerinin kibârından sayılmaktadır.*⁶⁵⁹ Ebû Hanîfe'nin hakkında *sizler benim kalbimin neşesi hüznümün ferahlığınız* dedikleri âlimlerden biri olduğu söylenmiştir.⁶⁶⁰ Fıkıh eğitimini ondan aldığı zikredilmiştir.⁶⁶¹ Hanefî biyografi kitaplarında ismi zikredilen Kâsım b. Ma'n;⁶⁶² Hanefî fıkıh ve fetvâ kitaplarında da

⁶⁵⁰ Kâdılık yaptığı dönemde ücret almadığı zikredilmiştir. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/412.

⁶⁵¹ Vekî', *Aḥbâru'l-kuḍât*,

⁶⁵² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/190.

⁶⁵³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/304.

⁶⁵⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/412.

⁶⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/190.

⁶⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/190.

⁶⁵⁷ Nesâî, "Sıyâm", 67, (No. 2328), Ebû Dâvûd, "Salât", 39, (No. 530).

⁶⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/451.

⁶⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/412.

⁶⁶⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 252.

⁶⁶¹ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşḥâbuhû*, 1/156.

⁶⁶² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/412; Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşḥâbuhû*, 1/156; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 251-252.

görüşleri olduğu bilinen bir fakîhtir.⁶⁶³ İmam Muhammed'in de eserlerinde ondan aktarımlarda bulunduğu kaydedilmiştir.⁶⁶⁴

4.3. *Ali b. Müshir (öl. 189/805)*

Tam ismi Ebû'l-Hasan Ali b. Müshir el-Kureşî el-Kûfî'dir.⁶⁶⁵ Kökeni Huzeyme b. Lüey b. Gâlib'e dayanmaktadır.⁶⁶⁶ 120/738 yıllarında doğduğu söylenmektedir. Halife Mehdi tarafından kâdılık görevine getirilmiştir. Musul ve Ermenistan'da kâdılık yaptığı zikredilmiştir.⁶⁶⁷ Kardeşinin de kendisi gibi kâdı olduğu ancak Ali b. Müshir kadar parlak olmadığı kaydedilmiştir. Ermenistan kâdılığı esnasında gözünden rahatsızlanmış, gözüne sürme çekilmesinden sonra âmâ olarak Kûfe'ye dönmüştür.⁶⁶⁸ 189/805 yılında vefat etmiştir.⁶⁶⁹

Ali b. Müshir'in Hadisçiliği

Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Hişâm b. Urve, Ubeydullah b. Ömer, A'meş, Mutarrif b. Tarîf (öl. 142/760), Ebû İshâk eş-Şeybânî (öl. 138/756), Âsım el-Ahvel, Zekerıyyâ b. Ebî Zâide ve Saîd b. Ebî Arûbe gibi daha ismi zikredilebilecek nice âlimden hadis dinlemiştir.⁶⁷⁰ Muallâ b. Mansûr, Ebû Bekir ve Osmân b. Ebî Şeybe, Hâlid b. Mahled (öl. 213/829), Bîşr b. Âdem (öl. 218/833), Muhrîz b. Avn (öl. 231/846) ve Hennâd b. es-Serî (öl. 243/858) Ali b. Hucr (öl. 244/859) gibi isimlere hocalık yapmıştır.⁶⁷¹ Kalabalık hoca ve talebe grubuna mensup olması hadis ilminde ün sahibi bir âlim olduğuna delalet etmektedir. Nitekim önde gelen münekkitlerin hemen hemen hepsi onu tevsik etmiştir.⁶⁷² *Kütüb-i*

⁶⁶³ Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfî'l-ulemâ*, 2/346, 3/395; Burhânuddîn el-Buhârî, *el-Muhtâtu'l-Burhânî*, 8/709; İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr*, 4/498.

⁶⁶⁴ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve aşḥâbuhû*, 1/156.

⁶⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/335.

⁶⁶⁶ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 8/485.

⁶⁶⁷ Vekî', *Aḥbâru'l-kuḍât*, 3/219-220.

⁶⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/336.

⁶⁶⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/378.

⁶⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/335.

⁶⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/136-137.

⁶⁷² Nesâî ve İbn Hibbân sika derken; Ebû Zür'a sadûk-sika değerlendirmesi yapmıştır. İclî, *sâhibu sünne, sika fi'l-hadîs, sebete fîhi, sâlihu'l-kitâb, kesîru'r-rivâye ani'l-Kûfiyyîn* gibi değerlendirmelerde bulunmuştur. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/336.

Sitte eserlerinde bol miktarda hadis rivayeti⁶⁷³ bulunan Ali b. el-Müşir kaleme aldığı bütün eserleri gömerek hıfzından rivayeti tercih etmiştir.⁶⁷⁴ Kûfe'nin önde gelen muhaddislerinden sayılan Ali b. Müşir hakkında *hadis ve fıkıh cem eden* âlim tanımlaması yapılmıştır.⁶⁷⁵ Dolayısıyla Ali b. Müşir'in fıkıh ilmiyle en az hadis ilmiyle olduğu kadar ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Ali b. Müşir'in Fıkıhçılığı

Ali b. Müşir, Ebû Hanîfe'nin dersine mülâzemet eden on kişiden⁶⁷⁶; *Kur'ân ezberler gibi fıkıh ezberleyen* dört isimden⁶⁷⁷ biri olarak kabul edilmektedir.⁶⁷⁸ Fıkıhta Ebû Hanîfe'yi takip eden Ali b. Müşir'in hadis ilminde olduğu gibi fıkıh eğitimi verdiği de bilinmektedir. Kaynaklarda bu konuyla ilgili olarak Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Hanîfe fıkıhını Ali b. Müşir'den öğrendiği Ebû Hanîfe'nin ise Ali b. Müşir'i bundan men ettiği rivayet edilmiştir.⁶⁷⁹ Ebû Hanîfe'den çok fazla rivayeti olduğu zikredilmekte; ancak kendisine ait fetva bulunmamaktadır. Ebû Hanîfe gibi bir üstadın dizinin dibinde yetişme faktörünün onu fıkıh ilminde mukallid bir âlim olmaya sevk ettiği şeklinde yorumlanması mümkündür. Öte yandan Hanefî âlimler fıkıh kitaplarında Ali b. Müşir'in hadis rivayetlerine ve imamlardan nakillerine yer verdiği bilinmektedir.⁶⁸⁰ Bu sebeple mezhep içerisinde önemli bir yere sahip olmakla beraber aslında hadis râviliği baskın olan, bu özelliği ile meşhur olan bir âlimdir, denilebilir.

⁶⁷³ Buhârî, (1993), “Fezâilü'l-Kur'ân”, 27, (No. 4755); Müslim, “İmân”, 58, (No. 127); Nesâî, “Tahâret”, 52, (No. 66), Ebû Dâvûd, “Salât”, 36, (No. 526); Tirmizî, “Sıfatu Cehennem”, 4, (No. 2580); İbn Mâce, “Talâk”, 7, (No. 2028).

⁶⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/336.

⁶⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/137.

⁶⁷⁶ Ebû Hanîfe'nin ashâbı olarak bilinen bu grupta Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer, Âfiye el-Evdî, Esed b. Amr, Ali b. Müşir, Yahyâ b. Ebî Zâide, el-Kâsım b. Ma'n, Dâvûd et-Tâî'nin isimleri zikredilmiştir. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/536.

⁶⁷⁷ Bu isimler Züfer b. Hüzeyl, Yakûb b. İbrâhîm, Ali b. Müşir ve Esed b. Amr'dır.

⁶⁷⁸ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbuhû*, 74.

⁶⁷⁹ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbuhû*, 158.

⁶⁸⁰ Tahâvî, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 1/217; Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 1/147; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 2/122.

4.4.Esed b. Amr (öl. 190/806)⁶⁸¹

Tam adı Ebü'l-Münzir Esed b. Amr b. Âmir b. Abdullah b. Amr b. Âmir b. Eslem el-Becelî el-Kûfî'dir.⁶⁸² Harunürreşîd zamanında kâdılık görevine getirilmiştir. Bağdat ve Vâsıt'ta kâdılık yapmış görme yetisini kaybettikten sonra kâdılıktan azledilmiştir.⁶⁸³ Bir rivayete göre 190/806 bir rivayete göre ise 188/804 yılında vefat etmiştir.⁶⁸⁴

Esed b. Amr'ın Hadisçiliği

Rebîatü'r-Re'y (öl. 136/753), Mutarrif b. Tarîf, Yezîd b. Ziyâd (öl. 137/754), Haccâc b. Ertât (öl. 145/762) ve İbrahim b. Cerîr b. Abdillâh (öl. ?) gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir.⁶⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Menî' ve Muhammed b. Bekkâr b. Reyyân ve el-Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî'ye hocalık yapmıştır. Bağdat'ta hadis meclisleri olduğu söylenmiştir.⁶⁸⁶ Hadis münekkitleri hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmuştur.⁶⁸⁷ Yaygın kanaate göre *sadûk* olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁸⁸ Çokça rivâyetleri olduğu zikredilen Esed b. Amr'ın hadisleri çeşitli eserlerde yer almaktadır.⁶⁸⁹ Rivâyet ettiği bazı hadisler mezhebini destekler mahiyettedir.⁶⁹⁰ Bazı durumlarda ise mezhebinin aksi bir tavırda olduğu düşünülebilir. Mesela Hanefî mezhebinde katı necasetin ölçüsü maksimum dirhem ölçüsü iken sıvı necaset el ayası ölçüsündedir. Bu miktardan az olan bir necaset elbiseye bulaştığı takdirde namazın sıhhatine engel teşkil etmemektedir. Bu bağlamda Esed b. Amr'ın râvîleri arasında bulunduğu "Bir dirhemden az bir ölçüde kan bir elbiseye bulaşırsa kan yıkanır ve namaz iade edilir." hadisi bu ifade

⁶⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Çeker, "Esed b. Amr" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/365-366.

⁶⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/16.

⁶⁸³ Harunürreşîd'in onu hacda da beraberinde götürdüğü söylenmiştir. Kâbe'ye girdiklerinde kalabalıkta yalnızca o ve Esed'in oturduğu geri kalanların ayakta beklemesi ise hilafetten sonra kâdılığın değerinin böylece ifade edildiği söylenmiştir. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/141.

⁶⁸⁴ Gazzî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, 169.

⁶⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/16-18.

⁶⁸⁶ el-Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî ondan Bağdat'ta hadis dinlediğini söylemiştir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/16.

⁶⁸⁷ Buhârî, İbn Adiyy ve Fellâs onu zayıf kabul ederken Ahmed b. Hanbel onun sadûk ve Yahyâ b. Maîn ise sika olduğunu söylemektedir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/18.

⁶⁸⁸ Yaygın kanaate göre Ahmed b. Hanbel'in ondan hadis alıp onun hakkında *sadûk* değerlendirmesinde bulunması yeterli görülmüştür. bk. Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 78-79.

⁶⁸⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/324 (No. 2); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 2009), 4/159 (No. 1328), Taberî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/260 (No. 2091).

⁶⁹⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/324.

ile çelişki arz etmektedir.⁶⁹¹ Kendisine ait bu konuda herhangi bir görüş ya da aktarım bulunmayan⁶⁹² Esed b. Amr'ın pratikte bu rivâyet doğrultusunda hareket etmesi mümkündür.

Esed b. Amr'ın Fıkıhçılığı

Sâhibu Ebî Hanîfe olarak tavsif edilen Esed b. Amr el-Becelî, Hanefî mezhebine mensubiyeti ve *sâhibü re'y* olması ile tanınmıştır.⁶⁹³ Ebû Hanîfe'nin kâdı olmaya uygun gördüğü kişilerin arasında zikredilmektedir.⁶⁹⁴ Ayrıca onun meseleleri tartışmaya açtığı on kişilik özel halkasının önemli bir üyesidir.⁶⁹⁵ Ebû Hanîfe'ye çok bağlı olduğu ve onun fıkını Kur'ân ezberler gibi ezberlediği söylenmiştir.⁶⁹⁶ *Ebû Hanîfe'nin kitaplarını yazan ilk kişi*⁶⁹⁷ olarak tanınan Esed b. Amr'ın Hanefî biyografî⁶⁹⁸ ve fetva kitaplarında⁶⁹⁹ izine rastlamak mümkündür. Özellikle Ebû Hanîfe'den rivayet edilirken ihtilaf edilen bazı meselelerde adına sıkça rastlanmaktadır. Örneğin öğlen vaktinin sonu ve ikinci vaktinin tayini meselesinde İmam Muhammed Ebû Hanîfe'den fey-i zevâl haricinde bir şeyin gölgesinin iki misli olunca öğlen vaktinin çıktığı ve ikinci vaktiğinin girdiği görüşünü naketmiştir. Hasan b. Ziyâd, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer ve Şâfiî gibi âlimler onun “Fey-i zevâl hariç bir cismin gölgesi bir misli olana kadardır, böylece öğlen vakti çıkar, ikinci vakti girer.” görüşünü almıştır. Esed b. Amr ve Ali b. el-Ca'd ise onun “Her şeyin gölgesinin kendine denk olması ile öğlen vaktinin çıkacağı ancak her şeyin gölgesi iki misli olmadan ikinci vaktini girmez.” görüşünü rivayet etmektedir.⁷⁰⁰

⁶⁹¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/401.

⁶⁹² Ebû Hanîfe'nin görüşlerini aktaran önemli bir nakilci olduğu bilinen Esed b. Amr'dan bu konuda kendisinin hocasından herhangi bir nakline rastlanılamamıştır.

⁶⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/18; Gazzî, *eş-Tabakâtü's-seniyye*, 169.

⁶⁹⁴ Gazzî, *eş-Tabakâtü's-seniyye*, 264.

⁶⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/308.

⁶⁹⁶ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşḥâbuhû*, 74.

⁶⁹⁷ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşḥâbuhû*, 16.

⁶⁹⁸ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşḥâbuhû*, 16; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/140-141; Gazzî, *eş-Tabakâtü's-seniyye*, 169; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 78-79.

⁶⁹⁹ Tahâvî, *Muḥtaşaru İḥtilâfi'l-'ulemâ*, 1/471; Tahâvî, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 1/171. Kendisine ait görüş örneği için bk. Semerkandî, *'Uyûni'l-mesâil*, 377; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i*, 1/122. Hocası Ebû Hanîfe'den görüş aktarmıştır. Bk. Tahâvî, *Muḥtaşaru İḥtilâfi'l-'ulemâ*, 1/413-418, 3/94.

⁷⁰⁰ Babertî, *el-İnâye*, 1/219.

4.5. Ali b. Ma'bed b. Şeddâd (öl. 218/833)⁷⁰¹

Tam ismi Ebû Muhammed Ali b. Ma'bed b. Şeddâd el-Abdî er-Rakkî'dir.⁷⁰² Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Aslen Mervli olduğu söylenmiştir.⁷⁰³ Babası Mabel b. Şeddâd ile Mısır'a göç etmiş burada hadis eğitimi vermiştir.⁷⁰⁴ Halife Memûn ona Mısır kâdılığı teklif etse de Ali b. Mabel bu teklife sıcak bakmamıştır.⁷⁰⁵ Hicrî 20 Ramazan 218 yılında Mısır'da vefat etmiştir.⁷⁰⁶

Ali b. Ma'bed b. Şeddâd'ın Hadisçiliği

Allâme, hâfız ve muhaddis gibi vasıflarla anılan Ali b. Ma'bed b. Şeddâd büyük muhaddis şeyhlerden kabul edilmiştir.⁷⁰⁷ Oldukça kalabalık bir hoca silsilesinin tedrisinden geçmiştir.⁷⁰⁸ Bunlar arasında en meşhurları Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Leys b. Sa'd, Süfyân b. Uyeyne, Cerîr b. Abdilhamîd, Ebû'l-Ahvâs (öl. 179/796), İsmâil b. Ayyâş (öl. 181/797), İsâ b. Yûnus, Şâfiî, Hüseyim b. Beşîr ve Vekî' b. el-Cerrâh'tır.⁷⁰⁹ Hocaları kadar yetiştirdiği talebe sayısı da fazladır. Bu talebelerin en meşhurlarına Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838), Yahyâ b. Maîn, İbn Zencûye (öl. 251/865), Ebû Hâtım, Ali b. Ma'bed b. Nuh (öl. 255/869), Yûnus b. Abdi'la'lâ (öl. 264/878), Muhammed b. İshâk es-Sâğânî (öl. 270/884) ve Süleymân b. Şuayb el-Keysânî (öl. ?) gibi isimleri örnek vermek mümkündür.⁷¹⁰ Bu geniş hoca – talebe kitlesine sahip olmasının yanı sıra hadis münekkitlerinin nazarında *sika, müstekîmü'l-hadîs* olarak addedilmesi de hadisçiliğini değerlendirmek açısından önemli verilerdir.⁷¹¹ Ayrıca *Kütüb-i Sitte* âlimlerinden Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî rivayetlerini eserlerine almış; diğer pek çok kıymetli hadis

⁷⁰¹ Ali b. Ma'bed b. Şeddâd hakkında ansiklopedi maddesi bulunmamaktadır. Öte yandan hakkında yapılan akademik çalışma için ayrıca bk. Hüseyin Akgün, "Ali b. Mabel b. el-Mısrî'ye Nispet Edilen Bir Hadis El Yazmasının İncelenmesi" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, (Aralık, 2018), 35-60.

⁷⁰² Başka bir künyesi de Ebû'l-Hasen'dir. bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/139.

⁷⁰³ İbn Yûnus onun aslen Mervli olduğunu söylemiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/632.

⁷⁰⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/141.

⁷⁰⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/631.

⁷⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/336.

⁷⁰⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/631; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/336.

⁷⁰⁸ Hocaları hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/139-140.

⁷⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/336.

⁷¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/141.

⁷¹¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/336.

eserlerinde de rivayetlerine yer verilmiştir.⁷¹² Bu açıdan Ali b. Ma‘bed’in pek meşhur olmasa da değerli ve önemli bir hadis âlimi olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Ali b. Ma‘bed b. Şeddâd’ın Fıkıhçılığı

Biyografi yazarlarından Zehebî, Ali b. Ma‘bed b. Şeddâd’ı *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ* adlı eserinde *fakîh* olarak zikretmiştir.⁷¹³ Hemen bütün kaynaklarda Ali b. Ma‘bed b. Şeddâd’ın Hanefî mezhebine mensup oluşuna değinilmiştir.⁷¹⁴ Ayrıca İmam Muhammed’in talebesi ve râvisi olduğu da hususen belirtilmiştir.⁷¹⁵ İmam Muhammed’in *el-Câmi‘u’s-Şağîr* ve *el-Câmi‘u’l-kebîr* adlı kitaplarını rivayet ettiği zikredilmiştir.⁷¹⁶ Biyografi kitaplarında Hanefî âlimler arasında zikredilen⁷¹⁷ Ali b. Ma‘bed b. Şeddâd’ın Hanefî fetva kitaplarında da kendisine dair hadis rivayetleri ve hocasından aktarımları zikredilmiştir.⁷¹⁸

4.6. Muhammed b. Semâa (öl. 233/848)

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Semâa b. Ubeydillâh b. Hilâl b. Vekîl b. Bişr et-Temîmî’dir.⁷¹⁹ 130/748 yılında doğmuştur.⁷²⁰ Ebû Yûsuf ve oğlundan sonra Memûn döneminde Bağdat’a kâdî tayin edilmiştir. Gözlerinin zayıflaması sebebiyle Mutasım döneminde kâdılık görevinden azledilmiştir.⁷²¹ Yahyâ b. Maîn onun hakkında ashâbu’l-hadisın Muhammed b. Semâa’nın re’ye itimad ettiği gibi hadislere itimat ve özen

⁷¹² Söylendiği gibi Ebû Dâvud’daki rivâyetine rastlayamadık. Diğer rivâyetler için bk. Tirmizî, “Deavât” 63 (No. 3474); Nesâî, “Menâsikü’l-Hac”, 229, (No. 3082); İbn Hibbân, *eş-Şağîh*, 14/308 (No. 6398); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/69 (No. 16).

⁷¹³ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 10/631.

⁷¹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muğiyye*, 1/379; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 21/141; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 10/632; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 7/336.

⁷¹⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muğiyye*, 1/379.

⁷¹⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 21/141. Doğanay, *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şâfi‘î’nin Rolü*, 82-83.

⁷¹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muğiyye*, 1/379; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, 226-227.

⁷¹⁸ Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfi’l-‘ulemâ*, 5/11; Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-âşâr*, 1/321; Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i*, 5/91; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 3/126.

⁷¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/341.

⁷²⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muğiyye*, 2/58.

⁷²¹ 193 yılında Bağdat kâdılığına getirilmiştir. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru’l-muğiyye*, 2/58.

göstermediğini söylemiştir.⁷²² Ehl-i re'yan önemli simalarından kabul edilen Muhammed b. Semâa 233/848 yılında Şaban ayında vefat etmiştir.⁷²³

Muhammed b. Semâa'nın Hadisçiliği

Leys b. Sa'd, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, el-Müseyyeb b. Şerîk (öl. 186/802), Ya'îlâ b. Hâlid er-Râzî (öl. ?) gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir.⁷²⁴ Muhammed b. İmrân ed-Dabbî (öl. ?), Hasan b. Muhammed b. Anber el-Veşâ (öl. 308/921) gibi âlimler ondan hadis dinlemiştir.⁷²⁵ Rivayetleri hadis kitaplarına giren⁷²⁶ Muhammed b. Semâa, *sika* hadis hafızları arasında sayılmıştır.⁷²⁷ Kendine ait musennafâtı olduğu da zikredilmiştir.⁷²⁸

Muhammed b. Semâa'nın Fıkıhçılığı

Fıkıhta Hanefî mezhebini takip eden Muhammed b. Semâa Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'i gibi âlimlerden fıkıh eğitimi almıştır.⁷²⁹ Mezhebin mutlak müçtehitlerinden olduğu söylenmiştir.⁷³⁰ Hasan b. Ziyâd'ın İbn Cüreyc'ten onun da Hasan b. Ziyâd'dan fukahânın ihtiyacı olan 12.000 hadis rivayet ettiği söylenmiştir.⁷³¹ Hem hadis fıkıh âlimi olarak addedilen Muhammed b. Semâa; Ahmed b. Ebî İmrân, Ebû Bekir Muhammed b. el-Kımmî, Abdullah b. Ca'fer Ebû Ali er-Râzî gibi âlimlere fıkıh eğitimi vermiştir.⁷³² Yahyâ b. Maîn ölümünü ehl-i re'yan için bir kayıp olarak görmüştür.⁷³³ Hocalarının kitaplarını istinsah eden emâli ve nevâdir yazdığı bilinen Muhammed b.

⁷²² Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aşḥâbuhû*, 162.

⁷²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, 5/341.

⁷²⁴ İbn Hacer, *et-Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/181.

⁷²⁵ İbn Hacer, *et-Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/181.

⁷²⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, (No. 3314); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, (Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 4/536 (No. 2967).

⁷²⁷ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aşḥâbuhû*, 161.

⁷²⁸ Torunu Semâa b. Ahmed b. Muhammed b. Semâa "Dedemin kitabında buldum/gördüm." demiştir. Buradan günümüze ulaşmasa da kendisine ait hadis yazması olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. bk. Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. el-Muzaffer b. Mûsâ b. İsâ b. Muhammed el-Bağdâdî, *Ḥadîşu Şu'be*, thk. Sâlih Osmân el-Lihâm, (Ammân: ed-Dâru'l-Osmâniyye, 2003), 29.

⁷²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, 7/314; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 2/58.

⁷³⁰ Cengiz Kallek, "İbn Semâa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/313-314.

⁷³¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/542.

⁷³² Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 280.

⁷³³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 2/59.

Semâa'ya *Edebü'l-kâdî, Kitâbü'l-muḥâḍar ve's-sicillât ve'n-nevâdir* isimli eserleri kaleme almıştır.⁷³⁴ Hanefî fıkıh kitaplarında da hocalarından bolca rivayet aktardığı bilinmektedir.⁷³⁵ Münferit olarak görüş bildirmemekle beraber ihtilaf edilen mezvalarda hocasının görüşlerini naklettiği bilinmektedir.⁷³⁶ Ayrıca biyografi eserlerinde ismine yer verilmiştir.⁷³⁷

4.7. *Bişr b. Velîd el-Kindî (öl. 238/853)*

Tam ismi Ebü'l-Velîd Bişr b. Velîd b. Hâlid el-Kindî'dir.⁷³⁸ Yaklaşık olarak hicrî 150 yılında doğmuştur.⁷³⁹ Memûn döneminde 208/824 yılında Askerü'l-Mehdî bölgesine kâdî olarak atanmıştır. Oradan azledildikten sonra 213/829 yılına kadar Bağdat'ta kâdılık yapmıştır.⁷⁴⁰ Yaşadığı dönemin en önemli hadisesi olan Halku'l-Kur'an'da Memûn'un sorguladığı âlimler arasında yer almaktadır. Bişr b. Velîd bu meselede Kur'an'ın *kelâmullah* olduğu kanaatindedir. Ancak daha sonra bu meselede tevakkuf etmesi sebebiyle ashâbu hadîsin kendisine karşı bir mesafe koyduğu rivayet edilmiştir.⁷⁴¹ Hicrî 238 yılı Zilkade ayında 97 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷⁴²

Bişr b. Velîd el-Kindî'nin Hadisçiliği

Mâlik b. Enes, Hammad b. Zeyd, Şerîk b. Abdillâh, Ebû'l-Ahvas Selâm b. Süleym, Abdurrahmân b. el-Gasîl'den (öl. 171/788) hadis dinlemiştir.⁷⁴³ Ahmed b. el-Velîd b. Ebân (öl. 259/873), el-Hasan b. Ulviye b. el-Kattân (öl. 298/911), Ahmed b. el-Kâsım b. el-Bertî (öl. 296/909), Ebû Ya'lâ el-Mavsîlî (öl. 307/919), Begavî (öl. 317/929) gibi

⁷³⁴ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 280.

⁷³⁵ Tahâvî, *Muḥtaşaru İhtilâfî'l-ulemâ*, 1/320; Semerkandî, *'Uyûni'l-mesâil*, 11; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/287.

⁷³⁶ Mesela muhsar kimsenin Hanefî mezhebine göre sakalını kısaltması veya traş olması yasak iken Muhammed b. Semâa Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'inde muhsar kimsenin traş olmasında ve kısaltmasında bir sakınca olmadığı görüşünü nakletmiştir. bk. Tahâvî, *Muḥtaşaru İhtilâfî'l-Ulemâ*, 2/190.

⁷³⁷ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve Aşhâbuhû*, 161-162; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 2/58-59; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 19; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 280.

⁷³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/80.

⁷³⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/674.

⁷⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/674.

⁷⁴¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/167.

⁷⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/83.

⁷⁴³ Gazzî, *Ṭabaḳâtü's-seniyye*, 191.

isimlere hocalık yapmıştır.⁷⁴⁴ Bişr hocası Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'den aktardığı “Bir adamın hadis rivayet etmesi ancak hadisi bir muhaddisin ağzından işitip ezberleyip onu rivayet etmesi suretiyle helal olur.” sözü ile hadisi öğrenme usulüne titizlikle dikkat çekmiştir.⁷⁴⁵ Bu rivayeti hocalarından aktaran Bişr'in de bu hassasiyetle hareket etmiş olması muhtemeldir. Hadis âlimlerinin hakkında *sika*, *sadûk* gibi değerlendirmeleri bulunmakla birlikte *münkerü'l-hadîs* gibi cerhler olduğu da vâkidir.⁷⁴⁶ Ebû Dâvud, Dârekutnî ve Beyhakî gibi hadis âlimleri eserlerinde hadislerine yer vermiştir.⁷⁴⁷

Bişr b. Velîd el-Kindî'nin Fıkıhçılığı

Ebû Yûsuf'un *önde gelen talebesi* olarak tanınan Bişr b. Velîd el-Kindî, bu durumun aksine İmam Muhammed'e karşı ön yargılı olup ondan uzak durmayı tercih ettiği zikredilmiştir.⁷⁴⁸ Süfyan b. Uyeyne çözemediği meselelerde Bişr b. el-Velîd'e sormuş; “Dinde fakîhlere teslimiyet selamettir.” demiştir.⁷⁴⁹ Hakkında kimsenin kendinde toplayamayacağı bir ilmî kültüre sahip olduğu ve fıkıh hususunda geniş malumatı olduğu söylenmiştir.⁷⁵⁰ Hanefî eserlerinde biyografisine yer verilmesinin⁷⁵¹ yanı sıra fetva kitaplarında da hocasından aktarımları mevcuttur.⁷⁵² Ayrıca hadisçiliği ile fıkıhçılığının örtüştüğü bazı durumlar da dikkati çekmektedir. Mesela özür sahibi kadının Hanefî mezhebine göre her vakit abdest alması gerekmektedir. Bu hüküm ile ilgili olarak Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında Bişr b. Velîd, Ebû Yûsuf'un da teferrüd ettiği “Hz. Peygamber istihaze sahibi kadına her (vakit) namaz için abdest almayı emretmiştir.” şeklindeki rivayetini aktarmıştır.⁷⁵³ Bişr b. el-Velîd'in Ebû Yûsuf'un kitaplarını istinsah

⁷⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/81; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/674.

⁷⁴⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *el-Medhal*, thk. Muhammed Avvâme (Mısır: Dâru's-Siyer, 2017), 1/282.

⁷⁴⁶ Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in onu övdüğü söylenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/35.

⁷⁴⁷ İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 10/258 (No. 4410); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/174 (No. 62); Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/347 (No. 1699).

⁷⁴⁸ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve aşḥâbuhû*, 162.

⁷⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/675.

⁷⁵⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/166.

⁷⁵¹ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve aşḥâbuhû*, 162; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/166; Gazzî, *Ṭabaḳâtü's-seniyye*, 191.

⁷⁵² Tahâvî, *Muḥtaşaru İhtilâfi'l-ulemâ*, 1/141; Semerkandî, *Uyûni'l-mesâil*, 179; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/198; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i*, 1/291.

⁷⁵³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/347.

ettiği bilinmektedir. Kendisine *Edebü'l-kâdî*, *Kitâbü'l-cevâmî* ve *Kitâbü'l-emâli* adlı eserler nispet edilmiştir.⁷⁵⁴

4.8.Dâvud b. Rüşeyd (öl. 239/854)

Tam ismi Ebü'l-Fazl Dâvûd b. Rüşeyd el-Hâşimî el-Harezmî'dir.⁷⁵⁵ Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bağdat'ta yaşam süren Dâvûd b. Rüşeyd hadis ve fıkıh ilminde meşhur olmuş bir âlimdir. Ömrünü ilim ve talebe yetiştirmekle geçiren Dâvûd b. Rüşeyd 7 Şaban 239 yılında yaklaşık 80 yaşlarında vefat etmiştir.⁷⁵⁶

Dâvud b. Rüşeyd'in Hadisçiliği

Biyografi eserlerinde *el-imâm*, *el-hâfız*, *sâhibü hadîs* gibi sözcüklerle tavsif edilen Dâvûd b. Rüşeyd; Hüseyin b. Beşîr, Yahyâ b. Ebî Zâide, Hafs b. Gıyâs, İsmâil b. Uleyye, Abbâd b. el-Avvâm (öl. 187/803), el-Velîd b. Müslim (öl. 195/811), Mervân b. Muâviye (öl. 196/812) gibi âlimlerden hadis dinlemiştir.⁷⁵⁷ Talebeleri arasında ise başta *Kütüb-i Sitte* âlimleri olmak üzere Bakî' b. Mahled (öl. 276/889), Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, Ebû'l-kâsım el-Begavî ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi meşhur âlimleri zikretmek mümkündür.⁷⁵⁸ Yahyâ b. Maîn, İbn Hibbân ve Dârekutnî onu tevsîk etmiş; Ebû Hâtim ise hakkında *sadûk* değerlendirmesi yapmıştır.⁷⁵⁹ Çokça hadis rivayeti olduğu⁷⁶⁰ beyan edilen Dâvûd'un hadis rivayetlerine hadis otoritesi olarak görülen *Kütüb-i Sitte* eserleri ve diğer hadis kaynaklarında yer verilmiştir.⁷⁶¹

⁷⁵⁴ Cengiz Kallek, "Kindî, Bişr b. Velîd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/39-40.

⁷⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/388.

⁷⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/133.

⁷⁵⁷ Kalabalık bir hadis hoca silsilesinden ders alana Dâvûd'un diğer hocaları için ayrıca bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/3867; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/388.

⁷⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/388.

⁷⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/159.

⁷⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/388.

⁷⁶¹ Buhârî, (1993), "Keffâratü'l-Eymân", 6, (No. 6337), Müslim, "İmân", 10, (No. 28), Ebû Dâvûd, "Tetavvû", 12, (No. 1291), İbn Mâce, "İkâmetü's-Salât", 87, (No. 1114); Nesâî, *Kitâbü's-Süneni'l-kübrâ*, (2001), "Salât", 86, (No. 2975); Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/109 (No. 144); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/153 (No. 11); İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 16/296 (No. 7307).

Dâvud b. Rüşeyd'in Fıkıhçılığı

Genel geçer biyografi eserlerinde fikhî yönüne hiç değinilmeyen Dâvûd b. Rüşeyd Hanefî biyografi⁷⁶² ve fıkıh eserlerinden tespit edildiği üzere aynı zamanda bir fıkıh âlimidir. İmam Muhammed ve Hafs b. Gıyâs'ın tabakasına mensup olduğu zikredilmiştir.⁷⁶³ Kendisine ait bir *Nevâdir* eseri olduğu ifade edilen⁷⁶⁴ Dâvûd b. Rüşeyd'in aynı zamanda Muhammed b. Şeybânî'den *Emâlî* rivayet ettiği de söylenmiştir.⁷⁶⁵ Bu eserlerin haricinde Dâvûd b. Rüşeyd'in fetva kitaplarında İmam Muhammed'den de nakilleri de bulunmaktadır.⁷⁶⁶

4.9. Muhammed b. Şüca' es-Selcî (öl. 266/880)

Tam ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüca' es-Selcî el-Bağdâdî'dir. Ancak İbnü's-Selcî olarak tanınmıştır.⁷⁶⁷ 23 Ramazan 181'de doğan⁷⁶⁸ İbnü's-Selcî fıkıh, hadis ve kıraat⁷⁶⁹ ilimlerinde meşhur olmuştur.⁷⁷⁰ Kur'an meselesinde tevakkuf ettiği ifade edilen İbnü's-Selcî'nin⁷⁷¹ Mutezileye meyli olduğu zikredilmiştir.⁷⁷² Kâdılık yapmayı talep etse de bu talebi uygun görülmemiştir.⁷⁷³ Takva ve ibadeti ile tanınan Muhammed b. Şüca' es-Selcî 4 Zilhicce 266 yılında 85 yaşında ikinci namazını eda ederken secde vefat etmiştir.⁷⁷⁴ Her köşesinde hatim yaptığı için evine defnedilmeyi vasiyet eden⁷⁷⁵ İbnü's-Selcî

⁷⁶² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/237; Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye*, 274; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 126.

⁷⁶³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/237.

⁷⁶⁴ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 126; *Nevâdiri* hakkında ayrıca bk. Orhan Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", 124.

⁷⁶⁵ Orhan Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", 124.

⁷⁶⁶ Ebû Bekr Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu Siyeri'l-kebîr*, (b.y.:eş-Şeriketü's-Şarkıyye, 1971), 155; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/207; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i*, 3/55; Burhânüddîn el-Buhârî el-Merginânî, *el-Muğîtu'l-Burhânî*, 2/694.

⁷⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/195.

⁷⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/362.

⁷⁶⁹ Ali el-Yezîdî'den kıraat okumuştur. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/379.

⁷⁷⁰ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşḥâbuhû*, 164.

⁷⁷¹ Mahlûk ya da gayr-ı mahlûk dememesi durumuna tevakkuf denmiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/380.

⁷⁷² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/61.

⁷⁷³ Halife Mütevekkil kâdılık makamı için Ahmed b. Hanbel'e Muhammed b. Şüca' ve Yahyâ b. Eksem'i sordurmuş. Ahmed b. Hanbel Muhammed b. Şüca' hakkında muhafızlık görevi için bile olsa yetkin olmadığını söylemiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/195. Mütevekkil'e onun Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'nin ashabından olduğu iddiası söylendikten sonra vazgeçtiği zikredilmiştir. bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/577.

⁷⁷⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/60-61; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/380.

⁷⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/350.

Kütâbü'l-menâsik, Tashîhu'l-âsâr, Kitâbu'n-nevâdir, Kitâbu'l-mudârabe ve Kitabu'r-red ale'l-müşebbihe adlı eserleri telif etmiştir.⁷⁷⁶

Muhammed b. Şüca' es-Selcî'nin Hadisçiliği

İsmail b. Uleyye, Vekî b. el-Cerrâh, Ebû Usâme Hammâd b. Usâme (öl. 201/816), Yahyâ b. Âdem (öl. 203/818), Muhammed b. Ömer el-Vâkidî (öl. 207/823) gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir.⁷⁷⁷ Ya'kûb b. Şeybe (öl. 262/875), Ahmed b. el-Hasan b. Sâlih el-Bağdâdî (öl. ?), Ali b. Mûsa el-Kımmî (öl. 305/918),⁷⁷⁸ Abdullâh b. Ahmed b. Sâbit el-Bezzâz, Abdülvehhâb b. Îsâ b. Ebî Hayye (319/931), Muhammed b. İbrahim el-Begavî, Muhammed b. Ahmed b. Ya'kûb b. el-Şeybe (öl. 331/943), Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Herevî gibi âlimler ondan hadis işitmiştir.⁷⁷⁹ Hadis âlimleri nezdinde *zayıf* ve *bid'at sahibi* olarak kabul edilmiştir.⁷⁸⁰ Rivayetleri hadis kaynaklarına oldukça az girmiştir.⁷⁸¹

Muhammed b. Şüca' es-Selcî'nin Fıkıhçılığı

İbnü's-Selcî *fakîhu'l-İrâk, fakîhu ehl-i re'y* olarak tavsif edilmiştir.⁷⁸² Hasan b. Ziyâd el-Lülûî'nin (öl. 204/819) ilim halkasına mensuptur.⁷⁸³ Ondan fıkıh dersi almıştır. Kendisinden Ahmed b. Ebî İmrân ve Ali b. Mûsâ el-Kımmî fıkıh öğrenmiştir.⁷⁸⁴ Nevâdir literatürüne katkı sağlamakla birlikte Hanefî kaynaklarda fetva ve görüşlerine yer verilmiştir.⁷⁸⁵ Hanefî mezhebinin kendi zamanındaki fıkıh otoritelerinden kabul edilen İbnü's-Selcî, Ebû Hanîfe'ye ait görüşleri hadis ve re'y bilgisini kullanmak suretiyle

⁷⁷⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/61.

⁷⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/195.

⁷⁷⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/236.

⁷⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/362.

⁷⁸⁰ Hadis uydurup ashâbu hadîse nispet etmek suretiyle onları karaladığı iddia edilmiştir. Ayrıca hakkında kâfir ve kezzaba varan cerh ifadeleri bulunmaktadır. bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/362-364.

⁷⁸¹ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 1/12, 320.

⁷⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/350; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 281.

⁷⁸³ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşḥâbuhû*, 164; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/379.

⁷⁸⁴ Cengiz Kallek, "İbnü's-Selcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/203-204.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/78; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i'*, 1/248; Cessâs, *el-Fuṣûl fî'l-Uṣûl*, 1/294; Semerkandî, *Uyûni'l-mesâil*, 41; İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 7/88.

delillendirerek mezhebin temellendirilmesine katkı sağladığı zikredilmiştir.⁷⁸⁶ Ayrıca hayatı Hanefî biyografi eserlerinde yer almaktadır.⁷⁸⁷

4.10. *Bekkâr b. Kuteybe (öl. 270/884)*⁷⁸⁸

Tam adı Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe b. Esed es-Sekafî el-Bekrâvî eb-Basrî'dir.⁷⁸⁹ 182/798 yılında Basra'da doğmuştur.⁷⁹⁰ Sahâbî olan Ebû Bekre Nüfey' b. el-Hâris'in soyundan gelmektedir.⁷⁹¹ Basralıların ilmini Mısır'da yaşatmış olan Bekkâr b. Kuteybe 246/861 yılında halife Mütevekkil tarafından kâdılığa getirilmiştir.⁷⁹² Devrinin Mısır vâlisi olan Ahmed b. Tolun, Muvaffak el-Abbâsi'nin veliahtlıktan azledilmesine onay vermesini istemiş; Bekkâr b. Kuteybe buna onay vermeyince hapse atılmıştır. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun ölene kadar hapiste kalsa da kâdılık görevinden azledilmemiştir.⁷⁹³ İlim ve fazilet sahibi olan Bekkâr b. Kuteybe 270/884 yılının Zilhicce ayında vefat etmiştir. Cenazesi kalabalık sebebiyle ikinci vaktine kadar defnedilememiştir. Kabrî Kahire/Karâfe'dedir.⁷⁹⁴

Bekkâr b. Kuteybe'nin Hadisçiliği

Mısır'da saygın bir hadis âlimi olan Bekkâr b. Kuteybe Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Ravh b. Ubâde, Abdullah b. Bekir es-Sehmî, Yezîd b. Hârûn, Vehb b. Cerîr'den hadis dinlemiştir.⁷⁹⁵ Kendisinden Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Huzeyme, Ebû Avâne el-İsfereyânî gibi hadisçiler hadis rivayet etmiştir.⁷⁹⁶ Ders meclisine zaman zaman Ahmed b. Tolun'un da katıldığı zikredilmiştir. Hatta hapiste olduğu sırada ashâbu'l-hadîs Bekkâr b.

⁷⁸⁶ Kallek, "İbnü's-Selcî", 204.

⁷⁸⁷ Saymerî, *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve aşḥâbuhû*, 164; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 2/60-61; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 281-282.

⁷⁸⁸ Orhan Çeker, "Bekkâr b. Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/365.

⁷⁸⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/599.

⁷⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/168.

⁷⁹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/599.

⁷⁹² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/169.

⁷⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/600-601. Yerine Muhammed b. Şâzân el-Cevherî'nin baktığı rivâyet edilmiştir. bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/279.

⁷⁹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/169.

⁷⁹⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/169; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/599.

⁷⁹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/599.

Kuteybe'den hadis dinlemek istemiş; Ahmed b. Tolun'undan da bu vesileyle talep de bulundukları söylenmiştir. Daha sonra Ahmed b. Tolun bu talebi kabul etmiş ve hadis meclisleri hapiste iken de devam etmiştir.⁷⁹⁷ Hadisleri zaman itibariyle otorite kaynaklara girmese de çeşitli hadis eserlerinde rivayet edilmiştir.⁷⁹⁸

Bekkâr b. Kuteybe'nin Fıkıhçılığı

Hanefî fakîhi olarak tanınan Bekkâr b. Kuteybe fıkıh ilminde de ün kazanmıştır. Hanefî mezhebinin öncülerinden olan Ebû Yûsuf ve Züfer b. el-Hüze'yl'in ashabından kabul edilen Hilâl b. Yahyâ'dan ve onun yanı sıra İsbâ b. Ebân'dan fıkıh eğitimi almıştır.⁷⁹⁹ Kaynaklarda Hilâl b. Yahyâ'dan Şurût ilmini okuduğu zikredilmiştir.⁸⁰⁰ Hanefî mezhebinin kendi zamanındaki en etkili fakîhi olduğu ifade edilmiştir.⁸⁰¹ Ahmed b. Tolun'un derslerine katılması ve onu kâdılıktan tamamen azledememesinde de Bekkâr'ın saygın kişiliğinin etkisi olması muhtemeldir. Bilinen bir hadis kitabının olmamasının aksine fıkıh ilminde çok sayıda eser telif etmiştir. *Kitâbü's-şurût*, *Kitâbü'l-muḥâḍar* ve *s-sicillât*, *Kitâbü'l-veṣâik* ve *l-uhûd* bu eserlere örnek olarak zikredilebilir. Ayrıca Mısır'da etkili olan Şâfiîlere ve İmam Şâfiî'ye bir reddiye kaleme aldığı söylenmiştir.⁸⁰² Ancak yine de Şâfiîlerle ilişkisi belli bir düzeyde seyretmiş onlara karşı taassuba varacak düzeyde bir nefret ya da kin gütmemiştir.⁸⁰³ Hanefîler nezdinde değerli kabul edilen Bekkâr b. Kuteybe biyografi eserlerinde ve fıkıh kitaplarında ismi geçen âlimlerden olmuştur.⁸⁰⁴

⁷⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/279.

⁷⁹⁸ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/64 (No. 6); Taberânî, *el-Mu'cemu's-Şagîr*, (Beyrut, Ammân: Dâru Ammâr, el-Mektebû'l-İslâmî, ts.), 1/103 (No. 144); el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/276 (No. 8607); Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/165 (No. 301).

⁷⁹⁹ Gazzî, *Ṭabaḳâtü's-seniyye*, 192.

⁸⁰⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/169.

⁸⁰¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/169.

⁸⁰² Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 96.

⁸⁰³ Mehtherhan Furkânî, "Bekkâr b. Kuteybe: Hanefî Bir Fakîh ve Âdil Bir Kâdî", *Mütefekkir Dergisi*, 8/16 (Aralık, 2021), 22.

⁸⁰⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḍiyye*, 1/169; Tahâvî, *Muḥtaşaru İḥtilâfi'l-ulemâ*, 1/443, 4/248; Gazzî, *Ṭabaḳâtü's-seniyye*, 192; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 95-96. Hadisleri Hanefî fıkıh kaynaklarında rivâyet edilmiştir. bk. Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 4/17.

Bu başlıkta yer verilen bu on isim dışında *ehl-i re'y muhaddis*lerin varlığı bilinmektedir. Aşağıdaki tabloda hicrî üçüncü asra kadar hayat süren diğer bütün âlimlerin vefat tarihleri esas alınarak kronolojik sıralamasına yer verilmiştir.

Tablo 1: Hicrî ilk üç asır ehl-i re'y muhaddisleri

No	Râvî İsmi	Râvinin Ehliyeti	Fıkıh Bilgisi
1.	Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Ebî Zâide (öl. 147/765) ⁸⁰⁵	<i>Sika. Sadûk, hâfiz.</i> Önde gelen hadis âlimlerinden hadis rivayet etmiş; kendisinden de meşhur hadis âlimleri hadis rivayet etmiştir.	Ebû Hanîfe'nin ashabındandır. Ondan nakilleri vardır. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir. Hadisleri Hanefî fıkıh kitaplarında da rivayet edilmiştir.
2.	Ebû Abdillâh Mâlik b. Muğavvel el-Becelî el-Kûfî (öl. 159/776) ⁸⁰⁶	<i>Sika.</i> Büyük hadis hocalarından ders almış, meşhur muhaddislere de rivayette bulunmuştur. <i>Kütüb-i Sitte</i> ve önemli hadis eserlerinde hadisleri tahrir edilmiştir.	Ebû Hanîfe'nin yakın talebelerindendir. Hanefî fıkıh kitaplarında kendisinden hadis rivayetlerine yer verilmiştir. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir
3.	Ebû's-Salt Zâide b. Kudâme el-Kûfî (öl. 161/778) ⁸⁰⁷	<i>Sadûk. Sika.</i> Önemli hadisçilerle görüşmüş, onlardan hadis almıştır. Rivayetleri meşhur eserlere girmiştir. Büyük alimlerden hadis rivayet etmiştir.	Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir. Hadisleri Hanefî fıkıh kitaplarında da rivayet edilmiştir.

⁸⁰⁵ Ebû Dâvûd, “Salât”, 5, (No. 409), Tirmizî, “Vitr”, 4, (No. 455), İbn Mâce, “Tahâret”, 8, (No. 293), Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 4/98; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/244; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/73, Babertî, *el-İnâye*, 2/398; Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye*, 284.

⁸⁰⁶ Buhârî, (1993), “Cihâd”, 1, (No. 2630); Müslim, “İmân”, 76, (No. 173), Nesâî, “Vesâyet”, 2, (No. 3620); Ebû Dâvûd, “Vitr”, 26, (No. 1518); Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 6, (No. 3041); İbn Mâce, “Edeb”, 57, (No. 3814); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/299; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/150, İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/20.

⁸⁰⁷ Buhârî, (2001), “Ezân”, 71, (No. 719); Nesâî, “Nikâh”, 68, (No. 3354); Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 11, (No. 4661); Tirmizî, “Tefsîru'l-kur'ân”, 81, (No. 3344); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/332; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/243, Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye*, 282; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/264.

4.	Ebû Süleymân Dâvud b. Nusayr et-Tâî (öl. 165/781) ⁸⁰⁸	<i>Sika</i> , <i>Kütüb-i Sitte</i> ve önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir.	Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir. <i>Ebû Hanîfe'nin ashâbı</i> arasında sayılmıştır.
5.	Ebû Abdillâh Mendel (Amr) b. Ali el-Anzî el-Kûfî (öl. 167/783) ⁸⁰⁹	<i>Zayıf</i> , <i>Kütüb-i Sitte</i> ve önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir.	<i>Ebû Hanîfe'nin ashâbı</i> arasında sayılmıştır. İmam'dan re'y dinlemiştir. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.
6.	Ebû Zeyd Hammâd b. Düleyl el-Medâinî (öl. 169/785) ⁸¹⁰	<i>Sika</i> , <i>leyse bihi be's</i> . Önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir.	Kâdı. Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiştir. Hanefî fıkıh kitaplarında kendine ait görüşler bulunmaktadır. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.
7.	Hibbân b. Ali el-Anzî el-Kûfî (öl. 171/787) ⁸¹¹	<i>Zayıf</i> , <i>leyse indehum bi'l-kaviyy</i> , <i>metrûk</i> , <i>sadûk</i> . <i>Kütüb-i Sitte</i> ve önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir.	<i>Kûfe'nin en faziletli fakihi</i> . <i>Ebû Hanîfe'nin ashâbı</i> arasında sayılmıştır. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.
8.	Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye el-Kûfî (öl. 172/789) ⁸¹²	<i>Hâfız</i> , <i>hüccet</i> . <i>Sika</i> . <i>Sâhibu sünne</i> . Ames'in tabakasındandır. Hadisleri tahrir edilmiştir. Meşhur hadis âlimlerinden rivayette bulunmuş; kendisinden de meşhur râvîler hadis rivâyet etmiştir.	Ebû Hanîfe'nin ashabındandır. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir. Hadisleri Hanefî fıkıh kitaplarında da rivayet edilmiştir.

⁸⁰⁸ Nesâî, “Salât”, 72, (No. 1003); İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 1/292, (No. 90); Saymerî, *Ahbabu Ebî Hanîfe ve aşhabuhû*, 114; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/176.

⁸⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/247; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/544; Taberânî, *el-Mu'cemü's-şagîr*, 2/83; Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye*, 217; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/265,

⁸¹⁰ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 7, (No. 4614); Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/225; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/8. Ebû Hanîfe'nin kâdı olarak işaret ettiği kimselerdendir. Tahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfi'l-ulemâ*, 2/169; Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye*, 264.

⁸¹¹ Yahyâ b. Maîn, İclî, Osman ed-Dârimî hakkında *sadûk* değerlendirmesinde bulunurken; Ebû Zür'a *leyyin*, Buhârî *leyse indehum bi'l-kaviyy*, Nesâî *zayıf*, Dârekutnî *zayıf* ve *metrûk* olduğunu söylemiştir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/255; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/152. Muhammed b. Şüca', “Ebû Hanîfe dini ve dünyevî meseleler hakkında faydalı bir rivâyet bulmak için ondan yardım isterdi.” demiştir. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/544; Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye*, 217. Rivâyetler için bk. Tirmizî, “Seyr”, 8, (No. 1555), İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 12/462, (No. 5646), Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, 2/274, (No. 1965).

⁸¹² Müslim, “Zekât”, 20, (No. 1016); Nesâî, “Zinet”, 48, (No. 5200); Ebû Dâvûd, “Tetavvû”, 3, (No. 1257); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 4/274; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/245; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/303-304.

9.	Ebû İsme Nûh b. Ebî Meryem el-Mervezî (öl. 173/789) ⁸¹³	<i>Metrukü'l-hadis, Zâhibü'l-hadis, Müdellis</i> . Önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir.	Kâdı. Ebû Hanîfe'nin talebesidir. Ebû Hanîfe'nin fıkını derlediği zikredilmiştir. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir. Ebû Hanîfe'den aktardıkları tartışılmıştır.
10.	Ebû Muhammed Nûh b. Derrâc en-Nehâî el-Kûfî (öl. 182/798) ⁸¹⁴	<i>Zayıf, metrukü'l-hadis, sika</i> . Sikalarından mevzu ve münkerler rivayet ettiği zikredilmiştir. Önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir.	<i>Sâhibu re'y</i> . Kâdı. Ebû Hanîfe ve Züfer'den fıkıh öğrenmiştir. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.
11.	Ebû Ali Fudayl b. İyâz et-Temîmî (öl. 187/803) ⁸¹⁵	<i>Sika</i> . Hadis ilminin önemli hocalarından hadis dinlemiştir. Kendisinden büyük alimler hadis dinlemiştir. Hadis kitaplarında rivâyetleri tahrir edilmiştir.	<i>Fakîh</i> . Ebû Hanîfe'nin talebelerindendir. Ondan fıkıh öğrenmiştir. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.
12.	Ebû Abdillâh Cerîr b. Abdilhamîd er-Râzî (öl. 188/804) ⁸¹⁶	<i>Sika</i> . Büyük isimlerden hadis dinlemiştir. Aranan kendisine hadis talebi için gelinen bir râvî olduğu söylenmiştir. <i>Kütüb-i Sitte</i> ve önemli hadis eserlerinde hadisleri tahrir edilmiştir.	Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiştir. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir. Hanefî fıkıh kitaplarında kendisinden hadis rivâyetlerine yer verilmiştir.

⁸¹³ Fıkıh Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ'dan alması, hadisi Haccâc b. Ertât'tan öğrenmesi, Megâzî'yi İbn İshâk, Tefsîri el-Kelbî ve Mukâtil'den öğrenmesi sebebiyle *el-Câmî'* olarak isimlendirilmiştir. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/433-434. Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/12 (No. 11), Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsâf*, 1/171, (No. 537), Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/202; Eyyüp Said Kaya, "Nûh b. Ebû Meryem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/229-230,

⁸¹⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/152, (No. 12); Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/513, Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/202. Nesâî zayıf, *metrukü'l-hadis* ve Dârekutnî *zayıf* değerlendirmesinde bulunmuş, Muhammed b. Abdillâh b. Nümeir *sika* demiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/430-431.

⁸¹⁵ Nesâî, "İmâmet", 27, (No. 816), Tirmizî, "İlim", 20, (No. 2685). Hadis rivâyet etmek kendisinden borç istenmesinden daha zor gelmiştir. Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşâbuhû*, 158; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/409. "Fıkıhta benzeri görülmemiştir." "Ebû Hanîfe'den daha fakîhtir." Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/421-423.

⁸¹⁶ Buhârî, (1993), "Cizye", 21, (No. 3017), Ebû Dâvûd, "Salât", 195, (No. 1007), Tirmizî, "Radâ'", 8, (No. 1154); Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/253; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/291, Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/177; Gazzî, *Ṭabaḳâtü's-seniyye*, 202; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/267; Selman Başaran, "Cerîr b. Abdülhamîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/411-412.

13.	Ebû'l-Hasen Ali b. Zabyân el-Absî el-Kûfî (öl. 192/807) ⁸¹⁷	<i>Leyse hadîsuhû bi şey, leyse bi sika, metrûkû 'l-hadîs</i> . Hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir.	Kâdî. Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiştir. Hanefî biyografî eserlerinde ismi zikredilmiştir.
14.	Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî (öl. 197/812) ⁸¹⁸	<i>Emîru 'l-müminîn fi 'l-hadîs, sika</i> . Büyük muhaddislerden hadis talep etmiş, rihleler yapmıştır. <i>Kütüb-i Sitte</i> ve önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir. <i>Cü'z fi 'l-hadîs</i> adında hadis eseri bulunmaktadır.	Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle fetvâ vermiştir. Ondan ders almıştır. Hanefî biyografî eserlerinde ismi zikredilmiştir. Fıkhu'l-hadîsle meşgul olmuştur. Fakîh râviden rivayette bulunmaya özen göstermiştir. Bu özelliği Hanefîlerle birlikte hareket etmesine bağlanmıştır.
15.	Ebû Amr Hafs b. Abdîrahmân el-Belhî (öl. 199/815) ⁸¹⁹	<i>Sadûk. Sika. Kütüb-i Sitte</i> ve önemli hadis eserlerinde hadisleri tahrir edilmiştir. Meşhur hadis âlimlerinden rivayette bulunmuş; kendisinden de meşhur râvîler hadis rivayet etmiştir.	<i>el-Fakîh. Horasanlı Hanefîlerin en fakîhi</i> . Kâdî. Hanefî biyografî eserlerinde ismi zikredilmiştir.
16.	Ebû Hişâm Abdullah b. Nümejr el-Hârîfî el-Kûfî (öl. 199/815) ⁸²⁰	<i>Sika</i> . Büyük hadis âlimlerinden ders dinlemiştir. Meşhur isimlere hadis rivayet etmiştir.	Hanefî biyografî eserlerinde ismi zikredilmiştir. Ebû Hanîfe'den ve Hammâd – İbrahim'den aktarım yapmıştır.
17.	Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh el-Belhî (öl. 199/815) ⁸²¹	<i>Zayıf</i> .	<i>Fakîh. Kâdî. Sâhibu Ebî Hanîfe. Sâhibu re'y</i> . Hanefî biyografî eserlerinde ismi zikredilmiştir.

⁸¹⁷ İbn Mâce, "İtk", 1, (No. 2514), Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/138, (No. 49), Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 12/367, (No. 13400), Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/363. Kâdîkudâtîk yapmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/444.

⁸¹⁸ Müslim, "Cihâd", 7, (No. 1742); Nesâî, "İstiâze", 9, (No. 5456); Ebû Dâvûd, "Tâhâret", 136, (No. 370); Tirmizî, "Edep", 18, (No. 2762); İbn Mâce, "Nikâh", 53, (No. 1990); Saymerî, *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve aşâbuhû*, 155; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/208; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/109-113; Mehmet Emin Özaşar, "Vekî' b. el-Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/8-9.

⁸¹⁹ Nesâî, "Kasâme", 41, (No. 4842); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/83, (No. 2); Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/221, Gazzî, *Ṭabaḳâtü's-seniyye*, 261.

⁸²⁰ Buhârî, (1993), "Hibe", 14, (No. 2451), Nesâî, "Eşribe", 5, (No. 5550), Ebû Dâvûd, "Sayd", 2, (No. 2853); Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/292; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/244.

⁸²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/223, Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/265, Gazzî, *Ṭabaḳâtü's-seniyye*, 263.

18.	Ebû Saïd Halef b. Eyyûb el-Âmirî el-Belhî (öl. 205/821) ⁸²²	<i>Muhaddis. Sika. Leyyîn.</i> Büyük hadis âlimlerinden ders dinlemiştir. Meşhur isimlere hadis rivayet etmiştir. Hadis kitaplarında rivayetleri tahrir edilmiştir.	<i>Hanefî. Fakîh. Müftî'l-meşrîk.</i> İmam Muhammed ve Züfer'in ashabındandır. Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenmiştir. Mesâilleri vardır. ⁸²³
19.	İbrahim b. el-Cerrâh b. Sabîh et-Temîmî el-Kûfî (öl. 217/844) ⁸²⁴	<i>Sika.</i> Rivayetleri daha ziyade Hanefî kaynaklarda yer almaktadır.	Kâdî. Ashâbü'r re'ydendir. Ebû Yûsuf'tan fıkıh öğrenmiştir. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.
20.	Hişâm b. Ubeydillâh er-Râzî (öl. 221/836) ⁸²⁵	<i>Sadûk, leyyîn.</i> Önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir. Büyük muhaddislerden ders dinlemiş; hadis ilmi için 700.000 dirhem harcadığı söylenmiştir.	Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den fıkıh öğrenmiştir. Re'y taraftarıdır. <i>en-Nevâdir</i> ve <i>Kitâbü sılatü'l-eser</i> adlı eserler kaleme almıştır. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir
21.	Ömer b. Hafs b. Gıyâs (öl. 222/837) ⁸²⁶	<i>Sika.</i> Hafs b. Gıyâs'ın oğludur. Kütüb-i Sitte ve önemli hadis eserlerinde hadisi tahrir edilmiştir.	Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.

⁸²² Rivâyetler için bk. Tirmizî, "İlim", 20, (No. 2684), Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/89 (No. 5), Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, 8/75; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/231-232, İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 9, Gazzî, *Tabağâtü's-seniyye*, 270-271; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/541. "*Kûfelilerin mezhebi üzere bir fakihî.*" Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/127-128,

⁸²³ Fıkıhta çözülemeyen problemleri ifade eden terim. Ayrıntılı bilgi için bk. Adnan Bülent Baloğlu, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/264-265. Bu meselelerden birisi mescidde dilencilik yapan birine para verilmesi hususudur. Halef b. Eyyûb dilenciye para verenin şahitliğini kabul etmemiştir. Gazzî, *Tabağâtü's-seniyye*, 270-271.

⁸²⁴ İbn Hibbân *es-Şikât*'ta zikretmiş ve ashâbü'r re'yden olduğunu söylemiştir. Amr b. Hâlid onun gibi bir kâdî görmediğini ve notlarında "Ebû Hanîfe şöyle dedi, İbn Ebî Leylâ bunu dedi, Mâlik şunu söyledi, Ebû Yûsuf böyle söyledi." şeklinde kayıtlar tutmuştur. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşâbuhû*, 163, Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/401, Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âşâr*, 10/144; Gazzî, *Tabağâtü's-seniyye*, 58.

⁸²⁵ *en-Nevâdir*'i Serahsî'nin kaynaklarından olduğu söylenmiştir. Rivâyetleri için bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/204, (No. 7); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, 4/184, (No. 3925); Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 2/205; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşâbuhû*, 162; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/300; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/43; Mehmet Erdoğan, "Hişâm b. Ubeydullâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/155.

⁸²⁶ Buhârî, (2001), "Gusûl", 7, (No. 259); Müslim, "Hac", 20, (No. 1218); Nesâî, "Mevâkîf", 5, (No. 501); Ebû Dâvûd, "İcâre", 38, (No. 3513); Tirmizî, "Züh'd", 11, (No. 2316); Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/390, İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/381.

22.	Ebû Bîşr Hayyân b. Bîşr (öl. 238/853) ⁸²⁷	<i>Ehl-i hadisin değerlilerindendir.</i> Ondan hadis talep eden değerli alimler zikredilmiştir. Hadis kitaplarında rivayetleri tahrir edilmiştir.	Ashâbü'r-re'y. Kâdı. Ebû Yûsuf'un talebesidir. Ondan fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.
23.	Ahmed b. Bedîl el-Kûfî (öl. 258/872) ⁸²⁸	Hafs b. Gıyâs'ın ashabındadır. Sika. <i>Kütüb-i Sitte</i> ve önemli hadis eserlerinde hadisleri tahrir edilmiştir. Meşhur hadis âlimlerinden rivâyette bulunmuş; kendisinden de meşhur râvîler hadis rivayet etmiştir.	Kâdı. Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.
24.	İbrahim b. Mûsâ el-Cürcânî el-Vezdevelî (öl. 259/873) ⁸²⁹	<i>Sika.</i>	<i>Şeyhu ashabi'r-re'ydendir. Fakih.</i>
25.	Ebû Hâzim Abdulhamîd b. Abdülazîz el-Kâdî (öl. 292/905) ⁸³⁰	<i>Sika.</i> Önemli hadisçilerin yetişmesine katkı sağlamıştır. Hadis eserlerinde hadisleri tahrir edilmiştir.	Kâdı. Hanefî. Hilâl b. Yahyâ'nın talebesi. <i>Kitâbü'l-ferâiz, Kitâbü'l-Mahâdir ve's-Sicillât, Edebü'l-kâdî, Emâlî.</i> Hanefî biyografi eserlerinde ismi zikredilmiştir.

⁸²⁷ Hakkında mürcî olduğu söylendiğinde bir arkadaşı buna karşı çıkarak “Böyle olsa bilirdik, o ancak Ebû Hanîfe'nin re'yini takip etmektedir, bunda da bir beis yoktur.” demiştir. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, 5/238; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 8/284, Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/228, Gazzî, *Tabakâtü's-Seniyye*, 266-267.

⁸²⁸ Tirmizî, “Tıp”, 12, (No. 2052), İbn Mâce, “İkâmetü's-Salât”, 9, (No. 833), Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/368 (No. 5); Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 4/49, Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/61, Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye*, 95.

⁸²⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/68, Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/108-109; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/115.

⁸³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 11/62; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/296; Hüseyin Kahraman, “Hanefî Silsilenin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hâzim el-Kâdî ve Hadisçiliği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/1 (Haziran 2020); Kasım Kırbıyık, “Ebû Hâzim el-Kâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/158.

SONUÇ

İslam dininin temel kaynakları Kur'ân ve sünnettir. Fakat Hz. Peygamber'in vefatının üzerinden yarım asır bile geçmeden İslâm devletinin sınırları geniş bir coğrafyaya yayılmış, Müslümanlar farklı din ve ırklar ile karşılaşmaya başlamışlardır. Hem müslümanların kendi içlerinde müşahade ettikleri değişimlerin hem de fetihler neticesinde karşı karşıya kalınan bu sosyo-kültürel farkların da etkisi ile İslam toplumu, ilk yarım asırda söz konusu edilmemiş bazı problemlerle yüzleşmeye başlamıştır. Bu sebeple bazı âlimler Kur'ân ve hadis/sünnet gibi aslî kaynaklarda bulamadıkları türden meseleler için re'y, kıyas ve ictehad gibi aklî muhakemeye dayanan farklı çözüm metotlarını fıkıh sistemine dâhil etmeye başlamıştır. Bu bakış açısı İslam düşünce tarihinin en önemli iki ekolü olan ehl-i re'y ve ehl-i hadisin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Merkezi Kûfe olan ehl-i re'y'in veya sonradan kazanacakları isimle Hanefilerin fikrî zemini sırasıyla Hammâd b. Ebî Süleymân ← İbrahim en-Nehaî ← Alkame, el-Esved b. Yezîd ve Mesrûk üzerinden Abdullâh b. Mes'ûd'a dayandırılır. Üzerinde sarfettikleri düşünce ve emekle bu düşünce yapısını sistemleştirip bir mezhep hüviyetine sahip kılanlar ise bu açılardan ekolün en önemli temsilcileri addedilen Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'dir.

Ehl-i re'ye en çok eleştiri, bizzat onlara karşı konumlanan ehl-i hadis ekolünden gelmiştir. Bu dönemde Medine merkezli ehl-i hadisin, bid'at gruplarına ilaveten ve hatta özellikle ehl-i re'ye tepki olarak ortaya çıkıp oluşumunu tamamladığı söylenebilir. Bu ekol hüküm koymada nasları ve özellikle rivayet malzemesini esas kabul eden, akla ve re'ye mesafeli duran bir düşünceyi temsil etmektedir. Bir tepki görünümündeki bu çaba, ehl-i re'y ekolünün daha ziyade sistemleşmesinin akabinde ve dolayısıyla henüz ilk asırda ortaya konmuş durumdadır. Nitekim ilk zamanlarda belirli ve somut temsilcilerinden ve bunların ayırt edici özelliklerinden bahsedilmemesine bakarak bu ekolün İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel ile tam bir otorite kazandığını söylemek mümkündür.

Bu iki ekolün temelde bağlantılı olduğu iki kavram *muhaddis* ve *fakîhtir*. Ancak *fakîh muhaddis*, *muhaddis fakîh* ve bu sonuncusuyla bağlantılı olarak *ehl-i re'y'in muhaddisi*

gibi tanımlamaların da bu iki kavrama eşlik ettiği söylenebilir. Bu tabirler her ikisi de belli bir seviyeye delalet etmek üzere hem hadis hem de fıkıh kültürünü şahsında birleştirmiş ilim adamlarına delalet etmektedir. Dolayısıyla bunlar sadece muhaddis veya sadece fakihden çok daha farklı ve ikisini cemetmek suretiyle cemetmemiş olanlara nispetle daha üstün ve itibarlı âlimlerdir. Zira hem fukahâdan hem de muhaddislerden aynı veya yakın bir ilgiye mazhar olabilmüşlerdir.

İşte bu noktada Hanefiler tarafından mezhebin tabakâtı içinde zikredilen bazı fukahânın hadisçiler tarafından da bir muhaddis olarak ele alınıp tanıtıldığı görülür. Buna göre söz konusu ulemâ hem Hanefî usulüne göre fıkıh öğrenmiş hem de muhaddis gelenek ve kurallarına göre hadis tahsili yapmıştır. Bir öğrenci olarak aynı anda hem fıkıh hem de hadis meclislerine katılmıştır. İlerleyen süreçte de kendilerine ait müstakil ve farklı meclislerde hem hadis öğretmiş hem de fıkıh dersleri vermiştir. Hem hadis alanında eserler kaleme almış veya rivayet ettiği hadisler bu edebiyatın meşhur eserlerine girmiştir hem de Hanefiyye'nin kurucu imamlarından ayrılan görüşleri veya bunların fetvalarını nakledip yorumlamaları sebebiyle Hanefî fukahânın müracaat kaynağı olmuşlardır.

Bu vasıfları haiz ilim adamlarının büyük çoğunluğu muhaddisler tarafından rivayet ehliyeti itibariyle *sika* görülmüş veya en azından orta derecede râvîlere delalet eden *sadûk* terimiyle tanıtılmıştır. Bu bağlamda muhaddislerin her hangi bir ismi sırf ve salt ehl-i re'y mensubiyeti, Ebû Hanîfe'nin veya İmâmeyn'in öğrencisi olması gibi fıkıhçı kimliğinden dolayı cerhetmediğine dikkat çekmemiz gerekir. Başka bir ifadeyle âdil ve zabıt bulunmasına rağmen sırf ehl-i re'y fıkıhıyla bağlantısı sebebiyle tenkit edilen ama özellikle sırf bu sebeple hadisi reddedilen râvî yok gibidir. Nitekim fıkıhçılıkla bağlantısı kuvvetli olmasına rağmen rivayetleri *Kütüb-i Sitte* gibi meşhur eserlere girmiş bulunan pek çok râvî vardır. Muhaddislerin tenkit ettiği fıkıh bağlantılı isimler, çok büyük oranda hadisçilikleri fıkıhçılıklarına göre zayıf olan yani hadis ehliyetleri yetersiz bulunan kişilerdir.

Muhaddis fakih addedilen bu ilim adamlarından önemli bir kısmının, hoca-talebe ilişkisi içinde bu vasıfları haiz öğrenciler yetiştirdikleri de görülür. Dolayısıyla *muhaddis fakih* tavsifi, Hanefiyye içinde bireysel bir özellik olarak kalmamış aksine silsileler yoluyla asırlarca sürdürülmüştür. Buna göre hadisçilerin ve fıkıhçıların müstakil ve kendilerine has talebe yetiştirme metodları, söz konusu silsileler elinde *muhaddis fakih* kavramı

çerçevesinde de tatbik edilmiş, buna yönelik ders halkalarıyla nesilden nesile aktarılmıştır. Araştırmada yakından incelediğimiz üç zincir, bu konuda yeterli fikir vermektedir. Bu halkaların sayısının çok daha fazla olması mümkün görünmektedir ki bu durum aynı alanda farklı çalışmaların yapılmasına imkân tanımaktadır.

Diğer yandan hemen ifade etmek gerekir ki bazı âlimlerin hadis ile fikhî birbirine bağlayan bu kavramlarla tavsifi, ehl-i re'y ile ehl-i hadis arasındaki kavgaların ortaya çıkmasından sonra yaklaşık bir-bir buçuk asır kadar yani III./IX. asır başlarına kadar devam etmiştir. İlerleyen süreçte özellikle *muhaddis fakîh* gibi iki alanı birleştiren kavramlarla tavsif keyfiyeti veya hem *muhaddisler tarafından benimsenmiş bir râvî* hem de ehl-i re'y tarafından *fetvalarına müracaat edilen bir fakîh* vasıflarını şahsında birleştiren âlim sayısı gittikçe azalmıştır. Bu değişimde en büyük etki, mezheplerin teşekkül ve sistemizesini tamamlamasına ve özellikle de mezhep mensubiyetinin toplumda kazandığı derinliğe bağlanması mümkündür. Bu tarihlerden sonra muhaddislerin itibar ettiği hadisçilerin fikhîlik yönü, Hanefiyye'nin kurucu veya meşhur isimlerinin görüşlerinin naklinden ibaret görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 6 cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. 45 cilt. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Akbaş, Bahattin. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Akdere, Mürsel. *Alkame b. Kays en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Akgün, Hüseyin. "Ali b. Mabe'd b. el-Mısırî'ye Nispet Edilen Bir Hadis El Yazmasının İncelenmesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 45, (Aralık, 2018).
- Aktan, Ali. "'Mu'tazîd-Billâh". 31/383-384. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Alemgiriyye Ulemâ Birliği. *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*. b.y: Dâru'l-fikr, 1991.
- Ali b. el-Ca'd, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1996.
- Apaydın, H. Yunus. "Bir Muhafazakâr Reycilik Teorisyonu: Ebû Hanîfe". *İslami Araştırmalar Dergisi*. 15/1-2, (2002).
- Apaydın, H. Yunus. "Muhayyerlik". 31/25-30. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Apaydın, H. Yunus. "Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/37-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Aras, M. Özgü. "Hammad b. Ebî Süleyman". 17/484-486. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Aslan, Muhammet Salih. *İbrahim en-Nehaî'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefî Mezhebine Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

- Atıcı, İsa. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin İbadetler İle İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Atıcı, İsa. “Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Şâfiî Mezhebinden Ayrılma ve Hanefî İmamlarına Muhalefet Nedenleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 33, (2019).
- Attar, Fahrettin. “Şurût ve Sicillât”. 39/270. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Avcı, Câsim. “Kûfe”. 26/342. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aybakan, Bilal. “Şâfiî”. 38/223-233. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aybakan, Bilal. “Şâfiî Mezhebi”, 38/233-247. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aydınlı, Abdullah. “Ehl-i Hadis”. 10/507. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2015.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa b. Ehmed. *Meğâni'l-ahyâr fî ricâli Me'âni'l-âşâr*. thk. Muhammed Fâris. Mısır: y.y., ts.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, Lübnan: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1970.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. el-Abbâs b. Mücâhid. *Kitâbu's-seb'a fî'l-kıraât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1400.
- Baloğlu, Adnan Bülent. “Mesâil”. 29/264-265. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bardakoğlu, Ali. “Hanefî Mezhebi”. 16/1-21. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Başaran, Selman. “Cerîr b. Abdülhamîd”. 7/411-412. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Başaran, Serkan. *Sahâbe Algısında Sünnet – İçtihad İlişkisi Abdullah b. Mes'ûd Örneği*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2017.

- Bedr, Abdürrezzâk b. Abdilmuhsin. *Tezkiratü'l-mü'tesâ şerhi akîdeti'l Hâfız Abdilgani el-Mağdisî*. b.y.: Garrâs li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2003.
- Begavî, Ebû'l-Kâsım Abdillâh b. Muhammed. *el-Ca'diyyât*. Kahire: Hancı Kütüphanesi, 1994.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferrâ' *Me'âlimü't-tenzîl*. Abdulah en-Nemr, Osmân Cuma Damayriye, Süleymân Müslim el-Haras. ty: Dâru't-Tîbe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997.
- Bektaş, Hami. *Abdullah b. Mes'ûd ve Sünnet Anlayışı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Beroje, Sahip "İslam Hukukunda Ehl-i Re'y ve Re'y Merkezli Fıkıh Anlayışı". *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 15/1-2 (2002).
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Esmâ ve's-şifât*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Haşîdî. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî. *el-Medhal*. thk. Muhammed Avvâme. Mısır: Dâru's-Siyer, 2017.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Haydarâbad: Dairatü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1344.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *Şu'abü'l-Îmân*. Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr. *el-Müsned*. thk. Mahfûzurrahman Zeynullah. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Botour, Mehmet. *Hammâd b. Ebî Süleymân ve Rivayetleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Bozkurt, Üsâme. *Abdullah b. Mes'ûd'un İzinde Bir Ömür Mesrûk b. el-Ecda' ve Kûfe Hadisçiliğine Katkısı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cû'fî. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. b.y.; Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cû'fî. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. Şam: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cû'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. el-Meâlimî el-Yemânî. Haydarâbad: Dairatü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.

- Cerrahoğlu, İsmail “Abdullah b. Mes‘ûd”. 1/114-117. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. er-Râzî. *Aḥkâmü’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, 1405.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fuṣûl fi’l-uṣûl* thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizaretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslamiyye, 1994.
- Çan, Abdullah. *Hicrî İlk Üç Asırda Râvilerin Re’y Sebebiyle Tenkide Uğraması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çeker, Orhan. “Bekkâr b. Kuteybe”. 5/365. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Çeker, Orhan. “Esed b. Amr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/365-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü’z-Zunûn*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Darekutnî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Darekutnî. *Kitâbu’ş-şıfât*. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhi. t.y.: el-Câmiatü’l-islâmiyye, 1983.
- Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1966.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Fevvâz Ahmed Zemirli – Hâlid es-Seb‘ el-İlmî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1407), 2 cilt
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-İnşâf fi beyâni esbâbi’l-iḥtilâf*. thk. Ahmed Râtib Armûş, Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2020.
- Doğanay, Ramazan. *Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Şeybânî ile Şâfiî’nin Rolü*. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Doğanay, Ramazan. “Hadise Yaklaşımları Açısından Şeybânî’nin Ebû Hanîfe’ye Muhalefedinin Değerlendirilmesi: *el-Asl* Özelinde”. *Dergiabant* 10/2 (Kasım 2022), 490-513. <https://doi.org/10.33931/dergiabant.1161776>
- Ebû Avâne, Ya‘kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsfereyânî. *Müsnedü Ebî Avâne*. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, t.s.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, t.y.

- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim b. Habîb b. Sa'd *Kitâbü'l-âşâr*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim b. Habîb b. Sa'd. *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâi*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Keskiöglü. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966.
- Ekşici, Abdülmecid Yasir. *Ehl-i Şam İmam Evzâi ve Usûl Düşüncesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ençakar, Orhan. "*Haneî Mezhebi Nevâdir Literatürü*". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Eren, Mehmet. *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*. Konya: Nükte Kitap, 2003.
- Erdem, Mehmet. "Ehli Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış". *Dînî Araştırmalar Dergisi*. 8/24 (Haziran 2006).
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Erdoğan, Mehmet. "Hişâm b. Ubeydullâh". 18/155. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Erdoğan, Mehmet. "İbn Mesud'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi". *İmam-i Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu Tebliğleri*. ed. İbrahim Hatiboğlu. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Erman, Uğur. "Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine, Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)". *e-Şarkiyât İlmi Araştırmalar Dergisi*. 9/2 (Kasım 2017).
- Erul, Bünyamin. "Mesrûk b. el-Ecda". 29/336-337. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Abdullah b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistanî. *Menâkıbu'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Ahmed Hicazî es-Sekâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtî'l-l-Ezheriyye, 1986.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhîf*. thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî. Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 2005 1/1286.

- Furat, Ahmet Hamdi. *Haneî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Furkânî, Mehterhan. “Bekkâr b. Kuteybe: Haneî Bir Fakîh ve Âdil Bir Kâdî”. *Mütefekkir Dergisi*. 8/16 (Aralık, 2021).
- Gölcük, Şerafettin. “Cehmiyye”. 7/234-236. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gül, Mutlu. *Haneî Usûlünde Hadis Tenkidi*. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Güler, Zekeriya. “Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü”. *İLAM Araştırma Dergisi*. 1/2, (Temmuz-Aralık 1996).
- Gülengül, Esra. *Haneîliğin Mısır’a Girişi ve İmâm Tahâvî*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Gürler, Kadir. *Ehl-i Hadîs’in Düşünce Yapısı*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım. 2007.
- Gürler, Kadir. *Ehl-i Hadîs’in Düşünce Yapısı*. Ankara: Anadolu Yayınları, 2. Basım. 2021.
- Haddâd, Ebû Bekr. *el-Cevheretü’n-neyyire*. Pakistan: Mektebe-i Hakkâniye, ts.
- Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek*. thk. Mustafa Abdulkâdir Ata‘. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmi‘ li-ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi‘*. 2 cilt. thk. Mahmud et-Tahhân. Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1. Basım, 2007.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Fakîh ve’l-mütefakkih*. thk. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Yûsuf el-Garâzî. Suudi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1421.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*. thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî – İbrahim Hamdi el-Medenî. Medine: el-Mektebetü’l-İlmiyye, t.s.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *Şerefu aşhâbi’l-hadîs*. thk. Ebû Abdullah Dâni b. Münîr Âli Zehve. Beyrut: Dâru’l-Lü’lü’e, 2018.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.s.

- Hatiboğlu, İbrahim. “Şu‘be b. Haccâc”. 39/224-226. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hoyladı, Adnan - Duman, Soner. “Ebû Hanîfe’nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları”, *Bilimname Dergisi*, 2020/41. (Mayıs 2020).
- Hudarî, Muhammed. *Târîhu’t-teşrî‘i-l İslâmî*. thk. Muhammed Hüsni Abdurrahmân, Eymen Fuad Seyyid. Kahire: Daru’t-Tevzî’ ve’n-Neşri’l-İslâmî, 2006.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *Câmi‘u beyâni’l-‘ilm ve faḍlihî*. thk. Ebî’l-Eşbel ez-Züheyri, 2 cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1994.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *Câmi‘u beyâni’l-‘ilm ve faḍlihî*. Beyrut; Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1978.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *el-İntikâ fî feżâ‘ili’ş-şelâseti’l-e‘immeti’l-fukahâ’ Mâlik, Ebî Hanîfe ve’ş-Şâfi‘*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.s.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fî’l-Muvaṭṭâ mine’l-me‘ânî ve’l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî. Fas, Vizâratü Umûmi’l-Evkâf ve’ş-Şûuni’l-İslâmiyye, 1967.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *İbn Âbidîn Fihristi ve Terimler Sözlüğü*. haz. Hamdi Döndüren. İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1988.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *Reddû’l-muhtâr*, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2000.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî ḍ-ḍuafâ*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru’l-fikr, t.s.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Siracüddîn Ömer b. Nûriddîn b. Ali b. Âdil en-Nu‘mânî Dımaşkî. *el-Lübâb fî ‘ulumi’l-kitâb*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.
- İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1995.

- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Sâdillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî. *İzâhu'd-delîl fî kat'i huceci't-ta'fil*. t.y.: Dâru's-Selâm, 1990.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *Âdâbu's-Şâfiî ve menâkıbhû*. thk. Muhammed Zahid el-Hasen el-Kevserî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe. *el-Muşannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhim el-Absî el-Kûfî. *el-Muşannef*. thk. Muhammed Avvâme. Beyrut: Dâru'l-Kıble, 2006.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizân*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1986.
- İbn Hacer, Ebû'l-fazl Şihâbüddîn b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1986.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr 1984.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muḥallâ*. thk. Abdurrahmân el-Cezîrî. Mısır: İdâretü't-Tıbbâ el-Münîriyye, 1349.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İḥkâm fî fuşûli'l-aḥkâm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1404.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Şaḥîḥu İbn Hibbân*. thk. Şuayb Arnaûd Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed b. Hibbân el-Büstî. *eş-Şikâat*. thk. Seyyîd Şerîfüddîn Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *eş-Şaḥîḥ*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.1970.

- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida' İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbuddîn Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî ed-Dimaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selame. b.y: Dâru't-Tîbe li'n-Neşr, 1999.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakkuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî. *el-Muğnî fi'l-fıkhî İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1405.
- İbn Kudâme, Ebû'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *eş-Şerhu'l-l-kebîr*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv – Abdullâh b. Abdürrahmân et-Türkî, b.y.: Dâru'l-Hicr, 1993.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfâr. Beyrut-Doha: el-Mektebü'l-İslâmî – Müessesetü'n-Nâşir, 1999.
- İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh el-Cemâlî el-Mısırî. *Tâcu't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr - Ramazan Yûsuf. Şam: Dâru'l-Kalem, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Me'nî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdürrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Muqaddimetü İbni's-Salâh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 4. Basım, 2018.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî. *Fethu'l-kadîr 'ale'l-Hidâye*. Lübnan: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1970.
- İbnü'l-Muzaffer el-Bağdâdî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. el-Muzaffer b. Mûsâ b. İsâ b. Muhammed el-Bağdâdî. *Hadîsu Şu'be*. thk. Sâlih Osmân el-Lihâm. Ammân: ed-Dâru'l-Osmâniyye, 2003.

- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Baḥru'r-râik*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbnü'l-Münzîr en-Nîsâbü'rî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzîr. *et-Tefsîr*. Medine: Dâru'l-Meâsir, 2002.
- İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sîkât*. thk. Abdulalîm Abdulazîz el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İltaş, Davûd. "Tahâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39/385-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Jiaerfu, Atawuxi. *İbn Ebî Şeybe'nin Ebî Hanîfe'ye İtirazları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Kahraman, Hüseyin. *Ehl-i Re'y Yurdu Kûfe'de Özgün Bir Hadis Âlimi 'Âmir eş-Şa'bî*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Kahraman, Hüseyin. "Hanefî Fakîh Ebu Süleyman el-Cûzecânî ve Hadisçiliği". *e-Şarkiyât İlmî Araştırmalar Dergisi*. 12/4 (Aralık 2020).
- Kahraman, Hüseyin. "Hanefî Silsilenin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hâzim el-Kâdî ve Hadisçiliği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 29/1 (Haziran 2020).
- Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Kahraman, Hüseyin. "Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği". *Marife Dergisi*. 6/2, (2006).
- Kallek, Cengiz. "Fukahâ-yi Seb'a". 13/214. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 1996.
- Kallek, Cengiz. "İbn Semâa". 20/313-314. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kallek, Cengiz. "İbnü's-Selcî". 21/203-204. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kallek, Cengiz. "Kindî, Bîşr b. Velîd". 26/39-40. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).
- Kallek, Cengiz. "Sâ'". 35/317-319. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- Kandemir, M. Yaşar. “Ahmed b. Hanbel”. 2/75-80. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. “Amr b. Mürre”. 3/89-90. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 1991.
- Kandemir, M. Yaşar. “Emâlî”. 11/70-72. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kandemir, M. Yaşar. “İsraîl b. Yûnus”. 36/249. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kandemir, M. Yaşar. “Muhaddis”. 30/390. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kandemir, M. Yaşar. “Şa‘bî”. 38/217-218. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Karaî, Şehâbeddîn. Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Karâfî. *ez-Zahîre*. thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dâru'l-Garb, 1994.
- Karaman, Hayreddin. “Fakîh”. 12/126-127. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. *Bedâi'u's-sanâ'i*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982.
- Kaya, Eyüp Said. “Nâdirü'r-Rivâye”. 32/278-280. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kaya, Eyyüp Said. “Nûh b. Ebû Meryem”. 33/229-230. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kevserî, Zâhid. *Fıkhu Ehl-i'l-İrâk ve Hadîsuhum*. thk. Abdülfettah b. Muhammed Ebû Gudde. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2002.
- Kevserî, Zâhid. *en-Nüketü't-tarîfe*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezher li't-Türâs. 1420/2000.
- Kılıçer, M. Esad. “Ehl-i Re'y”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *Ehli Sünnetin Kurucu Ataları*. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- Kırbyık, Kasım. “Ebû Hâzim el-Kâdî”. 10/158. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

- Kocatürk, Esra. *Hammâd b. Ebû Süleyman'ın Hadisçilik Anlayışı*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Koçkuzu, Ali Osman. “Ebû İshâk es-Sebiî”. 10/170-171. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Köse, Saffet. “Esved b. el-Yezîd”. 11/441-442. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Köse, Saffet. “Hafs b. Gıyâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/118. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Köten Akif. “Dûlâbî, Muhammed b. Sabâh”. 9/552. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 cilt. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi, ts.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- Küçük, Raşit. “İsnad”. 23/155. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Eminillah es-Sihâlevî. *el-Fevâidü'l-behiyye fî Terâcimi'l-hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1998.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb b. Basrî el-Mâverdî. *el-Hâvî fî fıkhi's-Şâfiî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Merginânî, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî *el-Muḥîṭu'l-burhânî*. b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Mervezî, İshâk b. Mansûr. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye*. Suudi Arabistan: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 2002.
- Mevsîlî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selim Esed Şam: Dâru'l-Memûn li't-Türâs, 1984.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1980.
- Muallâ b. Mansûr, Ebû Ya'lâ Muallâ b. Mansûr er-Râzî. *Nevâdiru Muallâ b. Manşûr*. thk. Muhammed b. Şeddâd es-Sekafî, Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî. *el-Hücce ‘alâ ehli’l-Medîne*. thk. Mehdî Hasan el-Geylânî el-Kâdirî. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1403.
- Muhammed b. Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî. *el-Aşl*, thk. Ebû’l-Vefâ el-Afgânî. Karaçi: İdâretü’l-Kur’ân ve’l-Ulûmi’l-İslâmiyye, ts.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi‘u’s-şahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs el-Arabî, t.y.
- en-Nedîm, Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ya‘kûb b. İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramadân. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1997.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *el-Müctebâ mine’s-sünen*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü’l-Matbûâtî’İslâmiyye, 1406/1986.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Kitâbü’s-Süneni’l-kübrâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû‘ Şerhu’l-muhezzeb*. 9 cilt. Kahire: İdâretü’t-Tıbbâti’l-Münîrâ, 1347.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Tehzîbü’l-esmâ*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Öğüt, Salim. “Ebû Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/260-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öğüt, Sâlim. “Ehl-i Hadîs”. 10/510. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öğüt, Salim. “Evzâî”. 11/546-548. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öğüt, Salim. “İhsâr”. 21/548-549. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Önce, Nergiz. “Erken Dönem Hanefî Mezhebi Eserlerinde ve Osmanlı Dönemi Nükûllü Fetvâ Mecmualarında “Kitâbü’l-eşribe””. *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*. 15/15 (Haziran, 2011).
- Önder, Abdullah. *İbrahim en-Nehâî, Fıkıhçılığı ve Hanefî Fıkıhına Etkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

- Özaşar, Mehmet Emin. “Kültür Tarihimizde Re’y Eser atışması”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 41/1 (Ankara 2000).
- Özaşar, Mehmet Emin. “Vekî‘ b. el-Cerrâh”. 43/??? *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özdirek, Recep vd. “Süfyân es-Sevrî”, 38/23-28. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özel, Ahmet. “Alkame b. Kays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özel, Ahmet. *Haneî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Özen, şükrü. *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklîleşme Süreci (Başlangıçtan Hicrî IV. Asrın Ortalarına Kadar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Özen, şükrü. “Müzenî”, 32/246-250. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özen, şükrü. “Nehaî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/536. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özen, şükrü. “Yahyâ b. Eksem”. 43/249-251. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özkuyumcu, Nadir. “Tolunoğulları”. 41/233-236. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Özşenel, Mehmet. *Eb Yûsuf’un Hadis Anlayışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis – Rey Tartışmaları (şeybânî Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Özşenel, Mehmet. “şeybânî, Hasan b. Muhammed”. 39/42-43. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Pezdevî, Eb’l-Hasen Eb’l-Usr Fahr’l-İslâm Ali b. Muhammed el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Kenzu’l-vuşûl ilâ ma’rifeti’l-uşûl*. Karaçi: Matbaatü Câvîd Pres. ts.
- Pezdevî, Eb’l-Hasen Eb’l-Usr Fahr’l-İslâm Ali b. Muhammed b. Hüseyn b. Abdilkerîm. *Uşl’l-Pezdevî*. Karaçi: Cavid Matbaası, ts.
- Polat, Salahattin. “İsmâîl b. Ayyâş”. 23/85. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Rabât, Hâlid - İd, Seyyid İzzet. *el-Câmi 'u li 'ulûmi'l-İmâm Ahmed*. Mısır: Dâru'l-Fellâh, 2009.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrâhmân b. Hallâd el-Fârisî. *el-Muḥaddisu'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Salebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Sandıkçı, Kemal. "Ali b. Ca'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Sandıkçı, Kemal. "İbn Şeybe". 20/378-379. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sarıçam, İbrahim. "Neha'". 32/535. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî. *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve Aşḥâbihî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Muallimî el-Yemânî. Haydarâbad: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Tefsîru's-Sem'ânî*. Riyâd; Dâru'l-Vatan, 1997.
- Smerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *'Uyûnü'l-mesâ'il*. thk. Salâhuddîn en-Nâhî. Bağdâd: Matba'atü Esad, 1386.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî *Mebsût*, ed. Cevat Akşit, İstanbul: Gümüşev, 2008.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *Şerḥu Siyeri'l-kebîr*. b.y.: eş-Şeriketü's-Şarkıyye, 1971.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. Leiden: E. J. Brill, 1967.
- Sharifi, Sharifullah. *Buhârî'nin "Kâle Ba'du'n-Nâs" İfadesiyle Re'y Ehline İtirâz Ettiği Meselelerin Analizi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- Sönmez, Mehmet Ali. “Şerîk b. Abdillâh”, 39/5-6. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *ed-Dürrü'l-menşûr*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru'l-Hicr, 2003.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kahire*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1967.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîd Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi. *et-Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. b.y.: Dâru'l-Hicr, 1413.
- Şafiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbas. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. y.y: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938.
- Şafiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs. *el-Ümm*, thk. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1393.
- Şahin, Samî. *Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. 2 cilt. thk. Abdulazîz Muhammed el-Vekîl. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Câmi'u'l-kebîr*. Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsaf*, thk. Târik b. Ivazillah - Abdulmuhsin İbrahim. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995. 10 cilt.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed *el-Mu'cemu's-sagîr*, Beyrut, Ammân: Dâru Ammâr, el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân, Tefsîru't-Taberî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. el-Âmülî et-Taberî. *Tehzîbü'l-âşâr*. thk. Ali Rıza b. Abdillâh b. Ali Rıza. Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1995.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî. *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Saadettin Ünal İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî. *Muhtaşaru İhtilâfî'l-ulemâ*. thk. Abdullah Nezîr Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu me'âni'l-âşâr*. thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu müşkili'l-âşâr*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Taş, Aydın. “Şeybânî, Hasan b. Muhammed”. 39/38-42. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tekin, Abdülkadir. *Süfyân es-Sevrî ve Fıkıh İlmindeki Yeri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2014.
- Temîmî, Takiyyüddîn b. Abdilkâdir ed-Dârî el-Gazzî el-Mısırî. *eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye*. thk. Abdulfettâh el-Hulv. Riyâd: y.y. 1986.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, ts.
- Tsılıgkır, Chamntı. Hamdi Çilingir. *Hadis Rivayetinde Fâkih Râvinin Rolü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Tüfekçioğlu, Zekeriya. *Hadis Edebiyatında Müsnedler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Ulu, Arif. *Ebû Yûsuf ve Kitâbu'l-Asârı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. 10/131-138. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Üzüm, İlyas. “Mezhep”. 29/526-532. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. İsmâ b. Abdilmuhsîn. Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1996.
- Vekî'. Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî. *Aḥbâru'l-ḡudât*. thk. Abdulazîz Mustafa el-Merâḡî. Kahire: el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübrâ, 1947.
- Yaman, Ahmet. "Yahyâ b. Zekerîyyâ". 43/270. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yardım, Ali. "Begavî, Ebû'l-kâsım". 5/339. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yardım, Ali. "İbn Ebû Şeybe". 19/442-443. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Ebû Duâd". 19/430. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". 15/371-375. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yemânî, Abdurahman b. Yahya. *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l ebâfîl*. thk. Muhammed Nâsirudîn el-Elbânî, Züheyr Şâviş, Abdürrezzâk Hamza. b.y.; el-Mektebü'l-İslâmî, 1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ahmed b. Tolun". 2/141-143. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". 30/26-28. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd Başkanlığında Komisyon. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. *Tezkiratü'l-huffâz*. thk. Zekerîyya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.

Zemahşerî Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an haqâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-aqâvîl*. 4 cilt. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Zeylâî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Tebyînü'l-haqâik*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1313.

Zirikli, Hayreddin. *el-Al'âm*. Beyrut: Dâru'l-İlm ve li'l-Melâyîn, 2002.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

